

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВИЙ ЦЕНТР ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ІСТОРІЇ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

**УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:
ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ**
МАТЕРІАЛИ
ШОСТИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ
Книга 1.

Київ-Черкаси
1997

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
НАУКОВИЙ ЦЕНТР ПО ДОСЛІДЖЕННЮ ІСТОРІЇ
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА:
ВИТОКИ ТА ШЛЯХИ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

МАТЕРІАЛИ
ШОСТИХ ВСЕУКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ЧИТАНЬ

75-РІЧЧЮ ЧЕРКАСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ім. Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО - ПРИСВЯЧУЄТЬСЯ
листопад 1996 р.
Книга 1

Київ-Черкаси 1997

Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань.

– Київ-Черкаси, 1996. – 293 с.

Пропонований увазі читачів збірник наукових праць складають матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань, які відбулися у листопаді 1996 р. у місті Черкасах.

Матеріали збірника охоплюють традиційне для проблематики даних історичних читань коло питань. Увага акцентується на історії козацтва, державотворчих процесів в Україні, місці та ролі в них Запорозької Січі, духовному розвитку українського суспільства тощо. Вміщено також матеріали присвячені 75-річчю Черкаського державного університету.

**Редколегія: В. А. Смолій (відповідальний редактор),
В. М. Матях (відповідальний секретар), В. М. Ричка,
В. С. Степанков, А. Ю. Чабан, Т. В. Чухліб
Наукові редактори: В. М. Ричка, Т. В. Чухліб
Набір підготували Л. В. Дубич, В.В. Рогуляк**

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове

ISBN 966-02-0148-6

© Інститут історії України

оцифровано - balik2

В.А.Смолій (Київ)

Ще раз про Богдана Хмельницького, Переяславську угоду та уроки історії

Як відомо, переломні періоди на шляху цивілізаційного розвитку людства особливо багаті на події й людей, які відзначалися неординарністю мислення, нестандартністю рішень, що приймалися, новизною ідей та поглядів. Такою людиною, яку виштовхнуло у круговерть політичних подій далекого і так близького нам за духом й глибиною здійснюваних перетворень XVII ст., був гетьман Богдан Хмельницький, 400-літній ювілей якого ми нещодавно відзначали. В історії України важко знайти іншого діяча, який би вніс так багато у державотворчий процес, утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, у духовний розвиток країни. На відміну від своїх попередників (та й наступників) він зумів переступити через межу усталених станових, політичних та й моральних забобонів й стати на шлях воїстину революційних змін, на порозі яких стояло українське суспільство.

Основним було те, що, чутливо вловивши ситуацію, яка складалася на той час, він здійснив ряд організаційних заходів й очолив Визвольну війну українського народу проти панування шляхетської Польщі. Але на відміну від попередніх козацьких ватажків він зумів запліднити стихійний, хоч і небачений досі соціальний вибух ідеями, яким судилося матеріалізуватися у вигляді стійких життєздатних органів і інституцій молодої Української держави. Причому процес їх конституювання, враховуючи безперервні військові дії та, по суті, відсутність стійких традицій державотворення, пройшов надзвичайно швидко. Протягом кількох років на терені українських земель було створено управлінський апарат, здійснено адміністративно-територіальний поділ, організовано суд і судочинство. Утвердилася відповідна символіка та атрибутика.

Великою була заслуга гетьмана у створенні боездатної, добре організованої армії. Сформована на принципі добровільності, вона одержала ряд блискучих перемог над ворогом. Богдан Хмельницький та його соратники збагатили військове мистецтво чудовими зразками задумів та реалізації проведення воєнних операцій. Українська армія розгромила польські війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Батогом, довівши тим самим перевагу власних методів планування та проведення бою.

Не менша заслуга великого гетьмана в утвердженні міжнародного авторитету Української держави. Це було досягнуто завдяки цілеспрямованій, вивіреній і надзвичайно гнучкій зовнішній політиці Б.Хмельницького. Для неї були характерні принциповість, відповідальність, дотримання існуючих домовленостей і одночасно здатність до пошуку компромісів та визначення нових пріоритетів у зовнішньополітичній діяльності. Невипадково уже невдовзі Україна була визнана як суб'єкт міжнародних правових відносин. У гетьманську резиденцію до Чигирина приїздили послы з Польщі і Росії, Туреччини й Криму, Молдавії й Валахії. Гетьман підтримував добрі стосунки з політиками інших великих європейських держав – Англії, Франції, Швеції, Австрії.

Зрозуміло, що події Визвольної війни та постать її керівника – Богдана Хмельницького викликали величезний інтерес та зацікавленість якнайширшої громадськості європейських країн. Вони жваво обговорювалися не лише у дипломатичних кулуарах, серед політиків та в королівських палацах, але й на сторінках тогочасної європейської преси і серед простих людей. Боротьба українського народу і титанічна діяльність його вождя, як правило, зустрічали підтримку, симпатії і розуміння у якнайширшій суспільній аудиторії Європейського континенту.

Величезним був вклад Богдана Хмельницького у конструювання основних принципів соціальної політики

молодої Української держави. Адже вперше за багато століть гетьману вдалося відносно спокійно і без втрат подолати небезпечні соціальні рифи і визнати соціальні завоювання народу. Переступивши межу станової обмеженості, він визнав право селян і козаків на вільне, необмежене володіння землею, можливість міщан займатися промисловою діяльністю. Одночасно було скасоване кріпосне право, яке сковувало виробничу ініціативу безпосередніх виробників. В Україні почав складатися тип господарств, які розвивалися фермерським шляхом.

Характеризуючи Богдана Хмельницького як політичного діяча, не можна не сказати про його ставлення до актуального на той час національного питання. У цьому контексті слід відзначити проведення гетьманом політики релігійної терпимості й рівного ставлення до представників всіх народностей, які населяли весь ареал українських земель. Не випадково на боці армії Б.Хмельницького виступали представники російського, польського, єврейського, грузинського, німецького та багатьох інших етносів, що мешкали тоді в Україні. Вони повірили у священу справу боротьби за створення незалежної Української держави і поряд з українцями брали участь у реалізації політичної програми великого гетьмана.

Якими ж бачилися Богдану Хмельницькому перспективи розвитку Української держави? Величезний історичний матеріал дає на це питання однозначну відповідь – гетьман уявляв собі Україну як незалежну суверенну державу у межах її етнічних кордонів. Він ніколи і ні при яких обставинах не відділяв один від одного її регіони – Захід чи Схід, Південь чи Північ. Для нього були однаково близькі і зрозумілі надії і сподівання козака чи міщанина Львова, рідного Чигирина, столичного Києва чи волелюбної Запорозької Січі.

Динамізм, з яким розвивалися події в Україні, змушував Б.Хмельницького постійно вносити у свої політичні плани відповідні зміни і корективи. Гетьман ніколи не дивився на

власні думки як на істини в останній інстанції. Так, час від часу зазнавали відповідних змін його зовнішньополітична орієнтація, соціальна політика, істотно коригувалися світоглядні орієнтири. Проте від фундаментальних засад своєї політичної програми, основний зміст яких полягав у створенні власної незалежної Української держави, Б.Хмельницький не відходив ніколи.

На жаль, сьогодні, через багато років, що пройшли після цих подій, раз по раз у публіцистиці, в окремих наукових виданнях у виступах деяких громадських та політичних діячів експлуатується теза про хибність кроку, зробленого Богданом Хмельницьким у січні 1654 р. на Переяславській раді. Причому йдеться не про наукові дискусії, а цілком очевидні речі з яскраво визначеним політичним забарвленням. Автори таких виступів не враховують насамперед принцип історизму й переносять на епоху XVII ст. якісно нові історичні реалії кінця XX ст.

Щодо Переяслава 1654 р., то крок Богдана Хмельницького, направлений на зближення з Росією, був на той час цілком виправданим. Він диктувався військовими й політичними факторами і переслідував, нехай це звучить парадоксально, цілком визначену мету – збереження суверенітету України. Не випадково гетьман домогся оформлення політичних відносин з Московією у вигляді договору, де фіксувалися права і обов'язки обох сторін. Аналіз історичних джерел свідчить, що стосунки України і Росії будувалися на конструктивній основі.

Щоправда, існує інший бік цього питання – про майбутнє розвитку України як держави у складі Московії. Відповідь на нього цілком однозначна: перспектив для кристалізації своїх владних інституцій та управлінських структур й закріплення у менталітеті якнайширших категорій населення державницької ідеї Україна не мала. Діаметрально протилежним був політичний устрій обох держав, по-різному на майбутню модель взаємин дивилися політичні лідери

України і Росії.

З укладенням Переяславської угоди 1654 р. Московське царство стало перетворюватися на могутню імперію. Поступове, але систематичне обмеження суверенітету українських гетьманів давало можливість російським царям, починаючи від Олексія Михайловича і його сина Петра Олексійовича Романових, все більше використовувати економічний і культурний потенціал України для задоволення власних імперських амбіцій. Щоб надійно утримувати Україну в імперії, царям здавалося недостатнім нищення бодай найменших ознак української державності, навіть декоративних. Офіційна пропаганда поставила собі за мету переконати українців у тому, що вони насправді малороси – етнографічне відгалуження єдиного російського народу. Нищення специфічно української культури і відкрите переслідування української мови було покладено в основу імперської політики в Україні. Почав створюватися переяславський міф, згідно з яким Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького мала одну-єдину мету – возз'єднання України з Росією. Богдан Хмельницький став прославлятися пропагандою як гетьман, який поклав в основу своєї історичної діяльності одне-єдине прагнення – привести “під високу руку царя” український народ. Відомий усім пам'ятник великому гетьману роботи скульптора М.Макешина перед Софійським собором у Києві, що був зведений під час правління найреакційнішого Олександрра III, мав промовисту присвяту: “Богдану Хмельницкому – единая неделимая Россия”.

Переяславський міф досить глибоко вкорінився, хоч і не позначився на всенародній шані до пам'яті великого гетьмана. У свідомості багатьох борців за національну справу створилася певна двоїстість в оцінці історичної ролі засновника Козацької держави. Навіть Тарас Шевченко проклинав Хмельницького у своїх творах як людину, що несла відповідальність за уярмлення свого народу російським деспотизмом. Насправді,

однак, гетьман не винний у тому переосмисленні Переяславської угоди 1654 р., яке відбулося через багато років після його кончини.

Переяславський міф перебуває у кричущому протиріччі з реаліями життя. По-перше, Визвольна війна була війною, спрямованою на завоювання українським народом незалежності від Польщі і створення власної державності. Як цю мету можна узгодити з тим, що трапилося насправді: цілковитим і послідовним нищенням Росією державності й навіть самого козацького стану на українській території? По-друге, Визвольна війна була війною, спрямовуваною селянами на нищення польських або місцевих спольщених панів та ліквідацію самої кріпосницької залежності, тобто боротьбою селян та козаків за землю і волю. Поглинення України імперією означало повернення кріпосного права в його російському варіанті. Практично одночасно із знищенням решток козацького державного устрою в Україні було офіційно запроваджене кріпосне право. Звідси виникає питання: хіба в часи Богдана Хмельницького український народ боровся за “возз’єднання” з Російською державою тільки для того, щоб позбавитися у найближчій перспективі своїх гетьманів і знову підпасти під панське ярмо? І одне, і друге вже стало фактом, коли переяславський міф виник.

У радянські часи переяславський міф на деякий час було призабуто. Бажаючи поставити собі на службу або хоча б нейтралізувати величезний потенціал національно-визвольного руху, пануюча тоді партія погодилася з існуванням національних республік – спочатку формально самостійних, а потім союзних. Щоб укорінитися в українському суспільстві після знищення УНР, партія більшовиків ініціювала політику коренізації, український варіант якої дістав назву українізації. Спрямована на зміцнення режиму, ця політика дала побічний ефект у вигляді колосального культурного сплеску 20-х років – справді національного відродження. Однак після зміцнення

тоталітарного режиму, особливо в ході кампанії по примусовій колективізації багатомільйонного селянства, політика українізації була припинена, а національне відродження – розстріляне. Розстріляне буквально – через своїх носіїв, представників наукової і творчої інтелігенції, освітянських кадрів, кадрів засобів масової інформації тощо.

Полювання на так званих “українських буржуазних націоналістів”, а також на “націонал-ухильників” всередині самої державної партії відбувалося в Україні майже безперервно – від влаштованого сталінщиною у 1932 – 1933 рр. терористичного голодомору в сільській місцевості і до застосованих в усій країні масових репресій 1937 – 1938 рр.

У роки Великої Вітчизняної війни сталінський режим змушений був тимчасово припинити масові репресії і навіть став заgravати з національними та релігійними почуттями людей, щоб заручитися масовою підтримкою у протистоянні з воєною машиною нацизму. Саме тоді власті згадали про переяславський міф і поставили його собі на службу. Варто зазначити, що у передвоєнні часи приєднання України до Росії трактувалося як “менше зло” з усіх, які могли випасти на долю українського народу в ході Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Разом з переяславським міфом була відроджена концепція “воз’єднання”, яка несла в собі знайому з дореволюційних часів ідею єдиного народу і заперечувала право українців на власну державність.

У жовтні 1943 р. в Радянському Союзі було засновано орден Богдана Хмельницького трьох ступенів. Ним нагороджувалися офіцери, солдати і партизани, які особливо відзначилися в боях за звільнення країни від німецько-фашистських загарбників. Висока престижність цього ордену забезпечувалася невеликою кількістю нагороджень – на рівні нагороджень орденами Суворова і Кутузова. Було здійснено тільки 320 нагороджень орденами 1-го ступеня, 2,4 тис. – орденом II-го ступеня і 5,7 тис. – орденом III-го ступеня. Тоді ж, у жовтні 1943 р. місто Переяслав перейменували на

Переяслав-Хмельницький.

Переяславський міф особливо зміцнів під час святкування 300-річчя приєднання України до Росії у 1954 р. До цього ювілею були видані тези ЦК КПРС – розлогий документ з потрібними владі інтерпретаціями подій XVII і наступних століть, оцінками дійових осіб української історії тощо. Цей документ на весь період до 1991 р. залишався нормативним для наукових, творчих, освітянських, пропагандистських та інших цілей.

Напередодні ювілею, який справлявся у всьому Радянському Союзі як найбільше свято, обласний центр України Проскурів було перейменовано у Хмельницький. Головною подією ювілейних торжеств стала передача Україні Кримської області. Вона мотивувалася спільністю економіки, територіальною близькістю, тісними господарськими і культурними зв'язками між Україною і Кримом. Вся ця аргументація використовувалася й раніше, в тому числі у 1917 – 1920 рр., коли встановлювалися кордони формально незалежної, а насправді цілком підпорядкованої центру радянської України. Однак тоді уряд В.І.Леніна визнав за краще розірвати Таврійську губернію на дві частини і зберегти за Україною тільки материкові повіти, а з Криму утворити автономну республіку у складі Російської Федерації.

Відкидаючи переяславський міф, незалежна Україна не піддає сумніву необхідності збереження і дальшого зміцнення політичних, економічних і культурних зв'язків з Росією. За своєю глибиною й інтенсивністю ці зв'язки й тепер не йдуть у порівняння із зв'язками нашої держави з будь-якими іншими країнами. Адже за нами – сотні років спільної історії, починаючи від появи на східноєвропейських просторах найбільшої в Європі ранньосередньовічної держави – Київської Русі.

Питання, чого ми прагнемо – зберегти незалежність держави, забезпечити українському народові такі умови існування, коли б політичні рішення, що позначаються на

житті кожної людини — незалежно від того, добрі вони чи злі, — приймалися безпосередньо в Україні, а не поза її межами.

Багатостраждальний український народ, який в цьому столітті втратив мільйони своїх синів і дочок тільки тому, що такою виявилася зла воля неконтрольованих ним зарубіжних можновладців, має право на те, щоб самому визначати, хто повинен ним керувати. Право бути господарем у власному домі — це природне право і для окремо взятої людини, і для народу.

400 років відділяє нас від дня народження Богдана Хмельницького і на декілька десятиліть менше від його основних політичних діянь. Проте наскільки актуальними залишаються проблеми, які вирішував великий гетьман, і, на жаль, якими поганими учнями виявилися ми — його послідовники у справі будівництва України як держави. Передусім нинішнє покоління деяких політиків не хоче враховувати елементарного уроку історії — слід йти у її річищі, а не стояти на перешкоді, слід в міру сил і можливостей сприяти прогресивному розвитку України, а не шукати сумнівних аналогій у минулому, щоб обгрунтовувати свої дії сьогодні. Які ж уроки з тих далеких подій історії можемо винести ми, політики кінця ХХ ст.? Перше, і головне, нам сьогодні потрібна сильна влада і механізм реалізації рішень, які нею приймаються. По-друге, нам як ніколи потрібна ідея, що могла б стати об'єднавчою засадою для всіх верств і категорій суспільства, для різних регіонів України. По-третє, історія наочно показала, що означає для процесу державотворення політична боротьба угруповань, які опираються на різні зовнішньополітичні сили. Це крок до загибелі держави, і його будь-що слід уникнути. По-четверте, як ніколи нам потрібна виважена й послідовна соціальна політика, що унеможлиблювала б наростання конфліктів у суспільстві, у тому числі в їх найбільш гострих формах. Поп'яте, на повний голос заявляє про себе проблема лідерства

у політиці, економіці, духовному житті. Ми повинні шукати і знаходити яскравих, неординарно мислячих особистостей, запрошувати їх до державної діяльності, художньої і наукової творчості. Коли ж поставити це питання ширше, то йдеться про формування української еліти як основного носія державотворчих думок та ідей. Згадаймо, наприклад, плеяду видатних військових і політичних діячів, які вийшли із оточення Богдана Хмельницького – М.Кривоноса, І.Богуна, Д.Нечая, С.Мужилівського, А.Ждановича, Ф.Джеджалія, І.Виговського, П.Дорошенка та багатьох інших.

Постать Богдана Хмельницького і його діяння навіки закарбувалися у пам'яті народній, стали джерелом натхнення для багатьох поетів, художників, композиторів. Вони не призабуті сьогодні нами – спадкоємцями тих давніх і водночас близьких своєю героїкою і творчим пафосом часів на довгому і тернистому шляху державотворення.

В.С.Степанков (Кам'янець-Подільський)

Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст. (спроба порівняльно-історичного аналізу)

Однією з найменш досліджених проблем вітчизняних народних рухів XVI-XVII ст. є з'ясування їхнього місця в загальноєвропейському процесі соціальної і національно-визвольної боротьби. Заповнення цієї наукової лакуни дозволить, по-перше, глибше збагнути їх причини і суть; по-друге, уточнити типологію; по-третє, встановити наявність чи відсутність зв'язку (прямого чи опосередкованого) між тим чи іншим рухом народних мас та переходом від однієї моделі суспільних відносин до іншої. Під цим кутом зору у даній статті роблю спробу торкнутися питання: в якій мірі є правомірним співставлення Української революції 1648 – 1676 рр. з Німецькою,

Нідерландською та Англійською революціями?

Насамперед вважаю за доцільне коротко зупинитися на характеристиці передумов і головних причин революційного вибуху 1648 р. На цей час Україна, як і Нідерланди напередодні революції 1566 – 1609 рр., була позбавлена незалежності, і переважна більшість її території перебувала в складі Речі Посполитої. Близько 5 млн. українців, котрі проживали в ній, починаючи з кінця XVI ст., відчували нестримне наростання національно-релігійного гноблення. Особливо болісно сприймалося більшістю населення вторгнення колоніального режиму у сферу духовного життя й побуту, що ґрунтувалися на віковічних традиціях моральних устоїв, сформованих на основі православної віри. В жодному разі не можна ігнорувати значимості фактору, який Рене Мунье назвав “фольклорним правом” (неписані етичні норми, що існують в будь-якому суспільстві поряд з державним правом). Його глибокі корені у самосвідомості широкого загалу народних мас стали міцним фундаментом спротиву експансії католицизму й несприйняття уніатства. І саме українська православна Церква, на думку Ф.Сисина, “була центром спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі. Саме ця Церква, репрезентуючи виразно окреслені культурні традиції, уможливила швидке зростання рутенського національного почуття”. Тому не випадково православ’я в Україні, як реформаційні ідеї в Німеччині та кальвінізм в Нідерландах й Англії, відіграло роль ідеологічного знамена революційних сил.

Важливі зміни вкрай суперечливого характеру відбувалися в соціально-економічному розвитку країни, одні з яких засвідчували зародження нової (буржуазної) моделі суспільних відносин (які з XVI ст. активно утверджувалися у Західній Європі) й могли привести з часом до заміни середньовічної цивілізації, а інші – зміцнення найбільш відсталих з живаючих себе підвалин останньої, зокрема,

панщинно-кріпацького ладу у його найбільш брутальній (за винятком Московії) у Європі формі. Хоча за рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів, все ж на середину XVII ст. розпочався розклад цехового ремесла і в багатьох промислах зароджувалися початкові форми мануфактурного виробництва. Однак особливо виразно подих нової цивілізації проявлявся, на відміну від Німеччини та Нідерландів, не в розвитку промисловості й торгівлі, а в сільськогосподарському виробництві Півдня України, що в якійсь мірі віддалено нагадувало ситуацію в Англії. Сприятливі природно-кліматичні умови, наявність величезного фонду неосвоєних земель, традиційна слабкість державної влади зіграли важливу роль у формуванні тут протягом XVI-першої половини XVII ст. якісно нового типу господарства – козацького, яке за суттю своєю було фермерським. Козацтво виявило великі потенційні можливості й динамізм у самоорганізації не лише власного стану, але й нових суспільних відносин. Опустивши, за влучним висловом О.Компан, “ідею свободи з небес на землю”, воно спромоглося виробити своєрідний кодекс “козацьких прав і вольностей” – неписаних моральних правил, природних прав і правових норм, що визначали його статус у суспільстві. І саме ця різновидність “фольклорного права” стає суспільним ідеалом для селянства. Як слушно зауважував Є.Черняк, жодна революція не обходилася без утопічного і міфологічного елемента в ідеології й соціальній психології її учасників. Водночас, що особливо важливо, козацтво набуває функцій виразника і носія національних інтересів, української державності.

Якщо в Нідерландах визріло глибоке протиріччя між динамічним характером внутрішнього розвитку та інерцією існуючих структур і установ, то в сфері соціально-економічних відносин України воно виникло між розвитком козацького типу господарства й наступаючою феодальною реакцією в особі фільварково-панщинної системи господарства,

підтримуваної державними структурами. Не можна обминути того факту, що революція спалахнула, набрала найбільшого розмаху й організованості, а також найдовше тривала в регіонах, де сформувався козацький стан і зберігався прошарок ще незакріпачених селян. Подібне становище мало місце в розвитку боротьби селян під час революції в Нідерландах, а також Великої французької революції кінця XVIII ст.: найінтенсивніше вона велася в районах, де сильніше всього зберігалися позиції селянського господарства і селянської власності на землю.

На мій погляд, не має підстав недооцінювати впливу реформаційних ідей на визрівання ідеологічних передумов Української революції. По-перше, специфічною формою реформаційного руху були братства, які відіграли велику роль в розвитку освіти й культури; по-друге, чимало православних полемістів у своїй діяльності використовували елементи реформаційної ідеології; по-третє, Реформація стала важливим провідником ренесансо-гуманістичної європейської думки; по-четверте, протестантські громади приділяли помітну увагу розвитку освітньої справи, зокрема, вивченню рідної мови. Тому є підстави стверджувати, що ідеологія Реформації позитивно вплинула на процес розвитку національної самосвідомості українців, формування у них почуттів патріотизму, готуючи ґрунт до сформування національної державної ідеї.

Отже, гадаю, можемо розглядати причини Української революції як складову частину визрівання соціальної і національно-визвольної боротьби, що охопила європейські країни у 40-70-х рр. XVII ст. Пригадаймо, що в 1640 р. розпочалася революція в Англії, і в цьому ж році спалахнуло всенародне повстання за незалежність португальців проти іспанців, а також “війна женців” у Каталонії за збереження автономії. В 1647 р. розгорнулася антиіспанська боротьба у Південній Італії та Сіцилії, в ході якої було проголошено Неаполь республікою. Високою була соціально-політична

напруга у Данії; визрівали Фронда у Франції та масові селянські повстання в Австрії, Московії, Швеції, Швейцарії тощо. Всі вони засвідчували той факт, що середньовічна цивілізація, незважаючи на її різну модифікацію в окремих регіонах континенту, все більше втягувалася в період кризи, а також появу й зміцнення пагонів нової цивілізації.

Українська революція 1648 – 1676 рр. спрямовувалася на розв'язання таких основних завдань: ліквідувати панування Польщі; створити в етнічних межах України соборну державу і відстояти її незалежність; ліквідувати феодальну власність на землю, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво і утвердити в сфері аграрних відносин козацький тип господарства. В певній мірі вони нагадують завдання Нідерландської революції – вибороти національну незалежність й встановити буржуазні відносини. Тому спільним для обох революцій було переплетення національно-визвольної і соціальної боротьби. Щодо рушійних сил, то Українська революція ближче стояла до Німецької та Англійської революцій, бо в ній головною і керівною силою виступало козацтво й надзвичайно активну роль відіграло селянство, при меншій активності міщан і вкрай слабкій ролі міської буржуазії (яка лише зароджувалася й за своїм етнічним походженням у значній мірі була інонаціональною) та інтелігенції. В той час як в Нідерландах провідну роль відігравали міщани під керівництвом буржуазії (переважно торгової), хоча участь у боротьбі взяли також селяни й частина дворян.

Ф.Сисин слушно поставив питання про роль національного чинника у період найвищого розвитку революції (1648 – 1657 рр.), звернувши увагу на те, що на відміну від Португалії чи Каталонії в Україні не існувало королівства або регіональних інституцій, які б традиційна еліта захищала як втілення “нації”. На його думку, лише в 1655 – 1656 рр. Б.Хмельницький проголосив відкрито свою мету – об'єднання українських земель і повалення польського

правління. Аналіз джерел промовляє, що вже влітку 1648 р. боротьба носила яскраво виражений національний характер (на що першими звернули увагу Ф.Франко та В.Липинський), а протягом першої половини 1649 р. Б.Хмельницький сформував українську державну ідею. Її наріжними принципами були: по-перше, засвідчення права українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання; по-друге, оголошення незалежності утвореної держави від влади польського короля; по-третє, висловлена ідея соборності Української держави; по-четверте, розглядання витвореної держави як спадкоємниці Київської Русі. Вона засвідчила появу якісно нового етапу розвитку політичної культури українців. Інше питання, що в наступні роки логіка поступу революції, відмінність політичних позицій її керівників вносили певні зміни у зміст названих принципів (на складність процесу становлення в нідерландів чуття спільної мети та ідентичності звертав увагу й англійський вчений Ентоні Д.Сміт).

Навіть побіжне співставлення розвитку Української і Нідерландської революцій (в національно-визвольному аспекті) дозволяє помітити ряд спільних рис. Так, по-перше, кидається в вічі довготривалість боротьби за незалежність. По-друге, мало місце переплетення національно-визвольної боротьби з соціальною. По-третє, в обох країнах боротьба велася у самих різноманітних формах, при чому її збройна форма відігравала надзвичайно важливу роль. По-четверте, національні держави в Нідерландах та Україні утворилися не на всіх етнічних територіях, а в окремих їх частинах, тому і їхні кордони проходили не за національно-мовними рубежами, у зв'язку з чим керівники урядів обох держав докладали багато зусиль щоб домогтися включення до їх складу решти територій, але успіху не мали. Мало цього, на відміну від Нідерландів, внаслідок загострення соціально-політичної боротьби й втручання сусідніх держав, у 1663 р. стався розкол Української держави на два гетьманства. По-

п'яте, відсутність єдності серед політичної еліти в досягненні мети, міжособна боротьба її угруповань за владу вкрай негативно позначилися на ході визвольної боротьби. І якщо в Нідерландах еліті все ж вдалося уникнути громадянської війни, то в Україні її прорахунки в оцінках соціально-політичної ситуації спровокували громадянські війни у 1658 – 1663 рр. та 1668 – 1669 рр. По-шосте, в історії обох революцій вкрай важливу роль відігравав геополітичний фактор. При чому, якщо ворогом незалежності Нідерландів була лише Іспанія, то проти виборення незалежності Україною окрім Речі Посполитої виступали її потенційні союзники – Кримське ханство, Московія та Османська імперія. За таких обставин, на відміну від Нідерландів, Україні не вдалося вибороти незалежності.

Відомо, що релігійний фактор відіграв важливу роль в розвитку Німецької, Нідерландської та Англійської революцій.

Нідерландський історик З.В.Снеллер писав:

“Нідерландська війна за незалежність, щоб про це не говорили, була в той же час і релігійною війною”. Важко переоцінити значення цього фактору і в розвитку Української революції. Гасло захисту православної віри і церкви з самого її початку висунулося на одне з чільних місць у політичній програмі повстанців. Всі гетьмани, починаючи від Б.Хмельницького і закінчуючи П.Дорошенком та І.Самойловичем, послідовно захищали її інтереси. Глибоко прогресивною вважаю політику П.Дорошенка й київського митрополита Й.Тукальського, спрямовану на створення окремого Українського патріархату, котрі слушно вбачали в ньому важливий політичний фактор утвердження самостійності Української держави.

Варто зауважити, що, незважаючи на всі страхіння жорстокої боротьби, все ж в ході революції вперше в історії України в політичній і ідеологічній сферах започатковується утвердження гуманістичних ідеалів нової цивілізації,

породжених впливом ідей епохи Відродження (подібні новації мали місце в ході революцій у Німеччині, Нідерландах і Англії). Так, по-перше, ні Б.Хмельницький, ні його наступники не виступали релігійними фанатиками. Хіба не заслуговує на увагу той факт, що Б.Хмельницький, рішуче відстоюючи інтереси православ'я, разом з тим визнавав право на існування не лише католицизму, але й, за свідченням деяких джерел, уніатства, вважаючи, що "є один Бог і одна християнська віра". По-друге, їм не були притаманні почуття національної винятковості і нетерпимості до інших націй, представники яких проживали на терені України. Боротьба проти поляків і євреїв велася не тому, що вони були суть поляки чи євреї, а тому, що виступали поневолювачами й визискувачами українців. У такій же мірі вістря боротьби спрямовувалося проти українців-ренегатів і українців-феодалів.

Значний інтерес викликає порівняння розвитку соціальної боротьби в Українській революції з соціальною боротьбою під час європейських революцій. На відміну від Нідерландів, де селянський рух не набрав загальнонаціонального характеру (хоча в Голандії і Фрісландії в 1572 р. діяли 5-ти тис. загони, а в 1578 – 1579 рр. у Фландрії – 10-12 тис. загони), в Україні влітку 1648 р. він переріс у Селянську війну, що тривала до літа 1652 р. Вже восени 1648 р. вона охопила всі етнічноукраїнські землі й сприяла загостренню соціальної боротьби в Білорусії, Московії, Польщі та Молдавії. Її масштаби справді були грандіозними і не мали собі рівних на європейському континенті протягом XVI-XVIII ст. (навіть Велика селянська війна в Німеччині 1524 – 1526 рр., що охопила майже всю країну і в якій взяло участь понад 200 тис. осіб, помітно поступалося Українській за кількістю учасників, інтенсивності, силі удару по існуючій соціально-економічній структурі суспільства).

Впадає в вічі тотожність вимог українських селян з вимогами селян не лише під час Німецької та Англійської революцій, але навіть Французької кінця XVIII ст. Так,

німецькі селяни відмовлялися від платежів і робіт, заявляли, що не дозволять себе пригноблювати, як це відбувалося до цього часу. Нападаючи на феодальні помістя й замки, вони стверджували, що “не хочуть більше мати панів”, прагнули добитися особистої свободи, створювали елементи державної влади. Під час Англійської революції селяни вимагали повернення до старого маноріального звичаю, до низьких рент, до фіксації і полегшення файнів (платежів за допуск до держань), ліквідації станового верховенства духовенства і привілеїв дворянства. Вони прагнули повернути собі обгороджені землі, а також в общинне користування лісів, парків, місць для мисливства і рибальства. В селах точилися розмови про те, що “джентрі... довго були нашими господарями, а тепер ми маємо нагоду самим стати господарями” (Оксфордшир, 1642); “уже в цьому році ми не побачимо в Англії жодного дворянина” (Норземптоншир, 1643). В роки Французької революції селяни підкреслювали, що “вони хочуть повної відмови від десятини і феодальних зобов’язань”, щоб “не було більше ні сеньйорів, ні володільців десятини”. Один з керівників селян в області Бурбонне (1790 р.) говорив: “ми тепер господарі”, бо “вже прогнали частину дворян в чужі країни”.

Цього ж добивалися українські селяни. Вже в кінці травня 1648 р. брацлавський воєвода А.Кисіль звернув увагу на те, що повстанці “піддають вогню й мечу один лише шляхетський стан”. Вони вірили в те, що “вже то панів не буде” і пани “над ними не будуть панувати”. Специфіка селянського руху полягала в тому, що селяни, вбачаючи соціальний ідеал в козацтві, масово показувалися й запроваджували на місцях “козацький присуд” і “козацькі порядки”, тобто створювали власні органи управління (подібний процес мав місце під час Селянських війн в Німеччині, Росії та Китаї), які лягали в основу владних структур національної держави. До кінця 1648 р. абсолютна більшість селян виборола особисту свободу; право власності на землю й сільськогосподарські угіддя, а

також вільного вступу до козацького стану; було знищено велике й середнє феодальне землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й доменіальний суд; в соціальній структурі Української держави, що формувалася, вперше в європейській історії не знайшлося місця для панівного стану традиційного середньовічного суспільства.

В наступні роки Селянської війни селяни зі зброєю в руках відчайдушно захищали свої завоювання. В кінці лютого 1649 р. польські послы повідомляли до Варшави: “Нікому не вільно (прибути) до своїх маєтків, а ми, котрі їх тут маємо, дивимося на них лише здалеку. “Показачені селяни заявляли, що хочуть бути вільними і не бути нікому підданими й засвідчували готовність “витяти всю шляхту”. Весною 1650 р. один з панів писав з Кам’янця-Подільського: “не думають нам хлопи біля Бару, а тим паче за Баром і в Подністров’ї жодних маєткових повинностей відбувати і панів своїх слухати чи у послушенстві у панів залишатися”. Влітку наступного року повстанці підкреслювали, що “краще загинути”, ніж панам віддавати звикле послушенство”. Восени, за свідченням окремих джерел, повсталі селяни Лівобережної України звернулися з листом до Б.Хмельницького, в якому підкреслювали: “працювати до панів не підемо”.

Врешті-решт український уряд після перемоги над польським військом під Батогом (червень 1652 р.) пішов на визнання головних соціально-економічних завоювань селянства, що ознаменувало успішне завершення Селянської війни на терені Української держави (поразка революції у західному регіоні привела до реставрації і консервації тут дореволюційної феодальної аграрної структури, як це мало місце на півдні Нідерландів), чого не можна сказати про Селянські війни у Німеччині та Росії. Навіть в роки Англійської революції було збережено держання-копігольд (60% селян були держателі-копігольдери) і всі зв’язані з ним селянські повинності та права лордів манорів; вціліла також

десятина. Лише в період Французької революції відповідно до законів від 17 липня 1793 р. і 18 травня 1794 р. знищувалася “всяка повинність чи рента заплямована... найменшою ознакою феодалізму”, а французький селянин став вільною рівноправною особою, вільним власником своєї землі.

Незважаючи на зусилля окремих угруповань державної еліти й провідного стану відновити в козацькій Україні панське землеволодіння й перетворити селян у підданих, помітних успіхів вони до середини 70-х рр. не досягли. До літа 1657 р. Б.Хмельницький не вважав за можливе провести розмежування між козаками й покозаченими селянами і не поспішав роздавати маєтки шляхті й старшині. Відомі великі виступи селян і міщан у захист завоювань у кінці 1657 – 1658 рр., 1664 – 1665 рр., 1666 р. тощо. Не дарма шляхтич М.Калушовський у липні 1665 р. в листі до М.Цвірського, описуючи ситуацію в козацькій Україні, звертав увагу на неможливість появи там шляхтичів і католицького духовенства: “І не думай мешкати в Україні, хіба щоб у день і ніч стояв кінь осідланий і то, щоб був дуже прудкий, не загнuzданий і вправний, а спати - в іншій хаті і не на тому місці, де собі постелиш”. При цьому він підкреслював міцні традиції опришківського руху (до речі однотипного з рухом “лісових гьозів” у Нідерландах) на терені Брацлавщини, де “хоч би єзуїтів посіяли, то вродяться опришки”. З приходом до влади П.Дорошенка (серпень 1665 р.) гетьманський уряд почав проводити послідовний курс на недопуск до маєтків вигнаних шляхтичів та урядовців, утвердження в державі козацького типу господарства. Так, в березні 1670 р. польський уряд доручав своєму посольству з’ясувати в українських послів під час переговорів, чому “згідно тих Підгаєцьких пактів (осінь 1667 р. – В.С.) старост і панів дідичних до маєтків не впускали”. Приблизно у цей же час анонімний автор трактату “Думка певної особи”, котрий належав до польської еліти, підкреслював, що в козацькій Україні “Поборів, подимних і такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок

який за універсалом гетьманським чи полковницьким раз на рік, щонайбільше – два (податки) на тих, котрі не ходять на війну... А жодного іншого тягару на люд посполитий ніколи не буває, а особливо на козаків, бо кожен є вільним вояком”.

Ще одне спостереження. Аналіз політичного розвитку України та Англії під час революції дозволяє виявити спільну тенденцію – зміцнення особистої влади їх керівників (Б.Хмельницького та О.Кромвеля) й еволюцію республіканської форми правління в монархічну (в Україні у 1657 р. запроваджується спадкове гетьманство, а в Англії у 1653 р. – протекторат Кромвеля). Курс Б.Хмельницького на утвердження монархії у формі спадкового гетьманства, як на мою думку, визначався розумінням історичної перспективи розвитку національної держави; його реалізація сприяла б консолідації еліти і суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної самосвідомості. Не випадково після його смерті всі більш-менш визначні гетьмани рано чи пізно приходили до висновку про необхідність зміцнення гетьманської влади, надання їй рис самодержавності, запровадження її спадковості. Так, прагнули утвердити монархічне начало І.Виговський, П.Дорошенко, Д.Многогрішний, І.Самойлович. Однак, на відміну від Англії, в якій у 1660 р. відбулася реставрація монархічної форми правління, в Українській державі зберігся республіканський устрій.

Отже, зроблена спроба висвітлення найголовніших аспектів проблеми дозволяє висловити міркування, що Українська революція 1648 – 1676 рр. типологічно належить до одного ряду з європейськими революціями XVI-XVII ст.

Ю.А.Мищик (Дніпропетровськ)

Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст.

Серед численних справ польських архівосховищ, які стосуються історії України, насамперед історії козацтва XVI-XVIII ст., вирізняються три рукописних фоліанти XVII ст., котрі зберігаються у Державному архіві Кракова. Два фоліанти під сигнатурами 31 та 41 знаходяться серед матеріалів фонду “Зібрання Русецьких”, а один (№ 363) – серед матеріалів фонду “Зібрання Піноччі”. Вони містять у собі численні (близько 200) документи, що стосуються подій Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Ці рукописи були виявлені ще видатним українським істориком В.Липинським і вже на початку XX ст. деякі важливі документи з їх складу були уведений до наукового обігу і навіть повністю видрукувані. В останні десятиліття ці фоліанти знову потрапили у поле зору дослідників історії України[1].

Між тим досі не зверталось особливої уваги на те, що у цих збірниках містяться і важливі документи ранішого періоду історії України, а саме кінця XVI-першої половини XVII ст. На них ми й хочемо зупинитися у даному повідомленні. Почнемо із збірника № 31 з фонду “зібрання Русецьких”. Першою за хронологією є “Пісня про Струся”, писана польською мовою (арк.1-2). У ній розповідається про тяжкий турецько-татарський наскок на Галичину у 1589 р., під час якого у битві під Баворовим загинув славний воєначальник Струсь. Згадується в поемі і про запорозьких козаків, котрі брали участь у відсічі ворогу. Далі знаходиться “Пісня про конфедератів” (арк.3), присвячена рокошу Зебржидовського 1606 – 1609 рр., котрий охопив значну частину Галичини. На аркуші 161 вміщено унікальний список 15 козацьких старшин приблизно 1623 р., який уже був нами друкований. Нагадаймо, що тут згадуються такі видатні діячі українського козацтва, як М.Дорошенко, О.Голуб, М.Жмайло,

П.Одинець, Г.Чорний, Гулак та інші. Приблизно цим же роком, а можливо й пізніше (1625 р./?), слід датувати документ, у котрому вказано маршрут і місця постою на зимових квартирах коронного війська (арк.261). Цей документ, де згадується ряд населених пунктів Черкащини, в т.ч. Черкаси й Канів, наводиться нижче. Знаходимо у збірнику і лист брацлавського старости Хмельницького від 19.X.1626 р., у якому розповідається про перемогу над ординцями під Білою Церквою, де відзначилися запорожці гетьмана Михайла Дорошенка. Цей лист за іншим списком був видрукований ще у XIX ст. В.Б.Антоновичем[2]. Врешті, містяться у збірнику і два листи польських воєначальників, що стосуються Смоленської війни: С.Конецпольського від 21.VII.1634 р. та А.Коморського від 17.IV.1635 р. (арк.8-10).

У збірнику № 41 того ж фонду вміщено латиномовний лист зі Львова, датований 1645 р., та два універсали великого гетьмана коронного М.Потоцького, виданих з Бару 23.XI.1646 р. та 24.XII.1647 рр. У першому з них Потоцький попереджав польські гарнізони про можливий напад ординців, котрі тільки чекають морозів, щоб замерзли ріки. У другому він повідомляв коронного підчашого М.Остророга про інформацію, здобуту у “язиків”, захоплених під Перекопом 1 та 7 грудня. За одними даними, хан Іслам-Гірей III із мурзами мав повернутися до Криму, а за другими – навпаки, вдарити на Молдавію, щоб “сплюндрувати цю державу, яка є кухнею турецького султана”. Знаходимо у збірнику і оригінал-автограф унікального листа, писаного петровицьким війтом Лазаром Олексійовичем до київського отамана Війська Запорозького (від 8.I.1626 р. за н. ст.). Автор виправдовує козаків, які взяли сіно з земель Станіслава Вигури, київського (?) городничого. По-перше, козаки діяли з наказу князя Романа Гойського, київського каштеляна у 1621 – 1625 рр., володимирського підкоморія у 1625 – 1635 рр. По-друге, козаків невірно поінформували місцеві старожили про кордони маєтностей Вигури. До речі, останній

був, очевидно, тим самим Вигурою, від імені якого бере свій початок Вигурівщина, нинішній район Києва [3]. Особливо важливим є те, що тут згадується про київського отамана Війська Запорозького, що проливає світло на устрій реєстрових полків, зокрема Київського, на взаємовідносини між королівською та козацькою адміністраціями.

У збірнику № 363 фонду “зібрання Піноччі” знаходимо пункти секретної ради короля Владислава IV, що мала місце у 1647 р. (с.207). Тут мова йде про погіршення міжнародного становища Речі Посполитої якраз напередодні Національно-Визвольної війни українського народу. Уряд Речі Посполитої особливо хвилювався через посилення загрози з боку Кримського ханства і прагнув тому витіснити ногайців від кордонів: “4. Небезпека від татар, бо їх повно у полях, тому їх треба вигнати з Буджаку; силістрійський паша хоче будувати замок на другому боці Дніпра”. Найціннішими ж є документи, котрі стосуються гетьманату Івана Петражицького (Кулаги). Як відомо, після смерті короля Речі Посполитої (а раніше – і Швеції) Сигизмунда III (30.IV.1632 р.) запорожці на чолі з гетьманом Петражицьким розгорнули бурхливу дипломатичну діяльність, щоб дістати, як стан Речі Посполитої, голос на передвиборних сеймах і взяти участь у обранні нового короля (ним став Владислав IV). При цьому козаки в обмін за свою підтримку певного кандидата прагнули добитися виконання своїх вимог. Конвокаційний сейм відкрився 28 червня, а вже 17 липня козацькі послы дістали негативну відповідь на свої вимоги. Тоді Петражицький відправив нове посольство вже на елекційний сейм, котрий мав розпочатися 27 вересня 1632 р., але про документи даного посольства досі не було відомо. Лише у збірнику 363 фонду “зібрання Піноччі” містяться і лист до сейму Речі Посполитої, і інструкція (вимоги) козаків до сейму. Хоча листа й інструкцію витримано в тоні приниженості і покірності, як було традиційним для тогочасного дипломатичного етикету, однак Військо Запорозьке ставило перед майбутнім королем і урядом Речі

Посполитої дійсно вимоги: припинення релігійного утиску по відношенню до православної церкви, відновлення прав і вольностей Війська Запорозького, тощо. Ці два документи писані яскравою образною мовою, а їх реалізація відкривала перед панівними колами Речі Посполитої перспективи вирішення складних польсько-українських відносин мирним шляхом. Однак і це посольство у складі Т.Кушминського, Ф.Балая та В.Онушкевича не добилося сподіваних результатів і тільки пізніше Владислав IV зробив деякі поступки, насамперед легалізував православну ієрархію. Але було вже пізно... По-перше, сам гетьман Петражицький, прихильник замирення з Річчю Посполитою, вже після повернення першого посольства з Варшави був приречений. 21 вересня 1632 р., не чекаючи повернення другого посольства, козацька рада скинула Петражицького з уряду, а дещо пізніше він був вбитий козаками-радикалами у Каневі. Подальші взаємовідносини України з Польщею характеризувалися все більшим загостренням, що викликало повстання 1635, 1637 – 1638 рр. і, нарешті, Національно-Визвольну війну середини XVII ст. Тим то й цінні два документи Петражицького, що проливають світло на цей важливий момент в історії українського козацтва. Відзначимо, що три документи з чотирьох (№ 1, 3, 4), котрі наводяться нижче, були писані польською мовою і тут подані в нашому перекладі українською.

1. Див.: Мыцык Ю.А. Анализ архивных источников из истории Освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 годов.
– Днепропетровск, 1988. – С.27 – 35.
2. Сборник летописей, относящихся к истории Южной Руси.
– Киев, 1888, С.256 – 258.
3. Мицик Ю.А. Документ до історії Вигуровщини // Київська старовина. – 1994. – № 5. – С.71 –73.

№ 1

1625 р./?/. — Маршрут руху коронного війська Речі Посполитої із зазначенням його зимових квартир.

“З табору, котрий був під Мурахвою, рух
на Краків, на Вйницію,
на Прилуку, на Губин /?/, на Збараж,
на Біликівку, на Ружин,
на Паволоч, на Білу Церкву,
на Вільшанку, на Рокитну, на Канів,
на Мошни, на Черкаси, на Крилів.
З табору, котрий був за Криловим, рух
на Крилів, на Черкаси, на Мошни,
на Канів, на Рокитну,
на Вільшанку, на Білу Церкву,
на Новолук /?/, на Вчостиші /?/
на Білополе, на Островець,
на Хмільник, на Тетиїв,
на Сатанів, на Тлусте, на Кобилі Влоки,
на Овсянів /?/”

(Держархів у Кракові. - ф. ”Зібрання Русецьких”. — № 31. -
Арк.261. — Копія).

№ 2

1626, січня 8 (1625, грудня 29). — Петрівці. — Лист Лазаря Олексійовича, петровицького війта, до київського отамана Війська Запорозького.

“Мне велце ласкавий пне отамане киевский Войска Запорозкаго!

Поволны службы мое до ласки в.м., яко напилене залецам, доброго здоровья от Гда Бга в.м. завѣше зычу веспол зо всімъ товариством в.м. Рачил в.м. ес писати до отамана петровсѣкого, жебысте перед в.м. становилис противко жалобы Викгуры Станислава на справу. Если его млсть пан Виктура, городничий, жалобу заложил в.м. стороны сіна

побраня, теды то козаки вчинили за розказаньєм и за ласкою его млсти пна Романа Гоского, подкоморого володымерского, сам то зустне его мл. панъ наш розказаль побрати козаком тое сіно по границу, меновите по Пугачи. А в том козаки ничого не виновати, бо их заведено през люде добрыи, меновите старики, которыі то той граници праве свядомы, на що им и потверъжене дал. А если пану Викгуре за то за жал, нехай собі с паном Романом Госким відаєт, бо за его розказанемъ то ся стало. А в.м. пане отамане, рач ласкавь быти на свое товариство, ни в чом их не турбуючи в невинности их. А за тым и повторе в.м. низко чолом бью, в.м. пну Бгу порочаю.

С Петровец року 1625 мсца декабрия 29.

Лазоръ Олексіевич, войть петровицкий, служебник в.м. т.р.”

“Держархів у Кракові. — “Зібрання Русецьких”. — № 41. — Арк.201-а. — Автограф.)

№ 3

1632, серпень. — Лист Війська Запорозького до всіх станів Речі Посполитої.

“Освічені превелебні у Христі, ясновельможні, вельможні, нам милостиві панове сенатори!

Вірність підданства і наші найнижчі послуги милості вашої вельможності, нашим милостивим панам, якнайстаранніше віддаємо. Ми сподівалися, що в.м., ясновельможні, наші милостиві пани, пам’ятаючи про наші відважні послуги в різних експедиціях, не перераховуючи кожної з них, бо й так вони відомі в.м.м. панам, послуги, віддані як за св.пам’яті померлих їх мостей королів польських, так і тепер за недавно померлого короля й.м., пана нашого милостивого, zvolите чим-небудь потішним обдарувати нас, руку нахиливши (свою) у відповідь на прохання наших послів, які були внесені в.м.м. панам на минулій конвокації. Однак, як бачимо, ми постійно помиляємося у своїй надії із усією нашою руською

нацією, бо сталася нам кривда у релігії націй грецькій за життя св.пам'яті к.й.м. померлого. А ми після його смерті постійно про її спокій жєбручи у в.м.м. панів, не змогли дочекатися щасливого часу, щоб стати при вольностях і свободах, якими ми були упривілейовані і підтверджені присягою їх мостей королів. Хоч ця немилість в.м.м. панів наших приводить до розпачу, однак ми, сподіваючися на кращі часи, посилаємо своїх послів Тихона Кушминьського, Федора Балая і Василя Онушковича до ваших вельможностей, наших м.панів, понижено й покірно із сльозами просячи ваші вельможності, аби ваші вельможності милостиво вислухали наші прохання, внесені як на минулій конвокації, так і тепер, на елекції, зважили на наші права, свободи і заслуги, як щодо вольностей, криваво життям (нашим) зароблених, так і щодо підвищення річного жолду, постачання сукна, у допомозі в артилерії, постачання провіанту та одягу для, слуг, які є при них (гарматах). Не сумніваємося, що в.м.м. пани при обранні пана, нам милостивого, захочете в усьому нас задовільнити, щоб наша руська нація була заспокоєна у релігії, а ми залишалися при своїх свободах і вольностях з їх примноженням. Несмачно і те нам чути, що в.м.м. пани визнали нас через комісарів у Кракові членами (тіла Речі Посполитої), а тепер при обранні к.й.м. zvolите нас віддаляти. Хоч із жалем нам доводиться це терпіти, однак мусимо залишатися при волі в.м.м. панів, сподіваючися, що в.м.м. пани схочете обрати такого пана, котрий не захоче чинити кривд кожній нації в їхніх правах, свободах і вольностях, присягнутих королями їх мостями; що в.м., наші м.панове, не захочете зичити того нам, вірним слугам, щоб ми втратили надію на милість Бога і в.м.м. панів, совість, заради яких ми жертвуємо своїми худобами, достатками, врешті і своїм життям. Ми ж, побачивши тут милостиву ласку як щасливо нам обраного, дай Боже, пана, так і в.м., наших м.панів, будемо просити Господа Бога за довгощасливе панування (нового короля) і будемо винні з

усім нашим старанням віддячувати йому нашими рицарськими послугами. Ширше розповісти про наші вищезгадані прохання ми доручили нашим посланцям, через яких ми вдруге і втретє понижено в.м.м. панів просимо, щоб їм була дана віра. З цим і вдруге наші послуги милостивим ласкам в.м., нашим м.панам, віддаємо”.

(Держархів у Кракові. — “Зібрання Піночі”. — N 363. —С.49. — Копія). Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: “Лист від запорозьких козаків до всіх станів коронних і Великого князівства Литовського”).

№ 4

1632, серпень. — Інструкція Війська Запорозького, зачитана на елекційному сеймі Речі Посполитої.

“1. Насамперед вірність підданства і зичливі послуги Війська Запорізького їх м.пп. сенаторам, панам послам земським і всієї Речі Посполитої пп.посли наші повинні переказати і передати, а також побажати, щоб Господь Бог так вчинив з їхніми серцями, щоб вони зволили одностайно обрати доброго і щасливого пана, котрий би у милісті Божій якнайщасливіше у мирі між усіма націями панував своєю державою. Але ми ніколи не розуміли, щоб їх мості, пп.сенатори і вся Річ Посполита, пам’ятаючи про такі вірні, відважні і криваві наші послуги в різних минулих експедиціях, котрі й перелічити важко, як от за панування недавно померлого св. пам’яті короля й.м. ми можемо пригадати: у Валахії, в Інфляндії, у Московії протягом так тривалого часу, у Молдавії, а проти татар, то й пам’ять не може втримати скільки разів, що ми за честь королів їх мостей, за цілість вітчизни і добро Речі Посполитої, і майже довколо кордонів коронних Корони Польської полили своєю кров’ю, оточили своїми головами, (і після цього пп. сенатори) мали нам чинити кривду, як нам повідомили наші послы, що були на минулій конвокації. А ми ж у інструкції своїй, даній в.м., прагнули, щоб нас, як членів Речі Посполитої, не було

віддалено від обрання нового короля й.м. Отже, якщо їх мості зволють, то не тримаючи зла, згідно з своєю волею їх мості оберуть такого пана, котрий би кожного зволив зберегти у цій державі при правах, свободах і вольностях, які були (дані) і присягнуті своїми предками.

2. Дійсно, нам всім з гіркотою доводиться зносити те, про що вище згадувалося, але у сто разів більший жаль доводить нас майже до сліз, коли наші послы нам доповідали про той пункт, поданий їм у реляції, а саме: як і перед цим за життя св. пам'яті к.й.м., який недавно помер, протягом 30 років, так і потім, постійно, не пропускаючи жодної okazji на кожному сеймі, ми жебрали і з плачем просили про заспокоєння давньої грецької релігії, яка під послушенством найсвятішого Константинопольського патріарха, яка предками й.к.м. св. пам'яті померлих, королями їх м. і недавно померлим королем й.м. була упривілейована і присягами підтверджена, а через нововиниклих уніатів збезчещена. Але (позитивну відповідь для нас) відкладали з сейму до сейму і не дано її аж по нинішній день. Але на останньому сеймі, перед смертю й.к.м., він дав обіцянку, що неодмінно відшкодує нам те, що трапалося за його панування між націями (у справах релігії). Якби не смерть його к.мості, ми сподівалися на щасливий час для наших кривд, коли наша руська нація була ошчасливлена. Тепер, коли є місце і okazія, коли кожному є вільне слово і вільно домагатися свого, ми свої понижені прохання з плачем внесли на минулу конвокацію до всіх станів, щоб наша руська нація і наше духовенство більше не терпіли біди й кривди від тих нових і нечуваних уніатів, що чинилися, незважаючи на права й привілеї. Наша руська нація і наше духовенство чітко і ясно прагнули цього у найяснішого короля й.м. шведського і їх м.панів сенаторів і їх м.панів послів (депутатів сейму), на це обраних, і поконали уніатів протестаціями і реляціями. Але ми не були так щасливими, щоб бути заспокоєні у тому, про що ми постійно просимо і жебраємо, а зазнали ще більше

жалю та плачу, бо нам, скривдженим, доводиться (?) поступатися своїм. На нинішній елекції при обиранні короля й.м., пана нам щасливого, ми доручили нашим послам просити з плачем і ретельно домовлятися з усією Річчю Посполитою, щоб наша руська нація при своїх правах і свободах, а наше благовірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло вільно відправляти службу Божу, і більше не зазнавали від цих уніатів такої біди і обтяження.

3. Що стосується прав всіх нас самих, то була така обіцянка померлого к.й.м., що він нас мав задовільнити нас у наших проханнях на минулому сеймі, але попри наші сподівання це випередила смерть й.к.м. Ми мусимо це приписати швидше своєму нещастю, не сумніваючися однак у милостивій ласці й.к.м., пп.сенаторів і Речі Посполитої і на минулій конвокації то саме ми хотіли внести через своїх послів як до їх м.пп. сенаторів, так і до рицарського кола. Ми (тоді) отримали у їх мм. пп. обіцянку, що нас задовільнять в наших проханнях на нинішній елекції під час обрання й.к. мості. Тому ми доручаємо своїм послам спеціально прохати їх мм. пп. сенаторів і всієї Речі Посполитої, аби їх мость з милостивої своєї ласки зволили обдумати це і обдарувати нас поправою вольностей, підвищенням жолду річного з доданням сумми на ті дві тисячі, які були знову приписані (до реєстру), забезпеченням сукном. Часто ми ще за життя к.й.м. докучали й.м.п. гетьману коронному про призначення нам певного місця на постій, звідки ми могли б брати артилерію і військові потреби без кривди для людей, звідки ми могли б діставати утримання самих себе, але ми не дістали у цьому питанні доброго рішення. Доручаємо нашим послам просити їх мм. пп. сенаторів, щоб і про це вони зволили подумати. І то мають викласти наші послы їх мм. пп. санаторам, що їх мм. пп. обивателі місцеві українські, у відповідності з краківською коміссією, не хочуть тримати наших товаришів у своїх добрах, а коли хто хоче піти геть з його маєності, то не дозволяють

продати дім і майно, взагалі забороняють (своїм) підданам, щоб хоч хто небудь з них не наважувався купувати це (у козаків). Через що діється велике порушення наших волностей. Тоді повинні просити наші послы у всієї Речі Посполитої, щоб нам таке беззаконня не чинилося”.

(Держархів у Кракові. – Ф. “Зібрання Піноччі”. № 363. – С.51 – 53. – Копія. Тексту передує запис, зроблений копіїстом “Інструкція від них же читана самими козацькими послами”).

А.Ю.Чабан (Черкаси)

Середнє Подніпров’я: біля витоків української державності.

Поряд із зовнішніми факторами, що впливали на виникнення та формування українського козацтва на Середньому Подніпров’ї, вирішальне значення мали і внутрішні мотиваційні чинники. До них слід віднести, насамперед, стремління українського народу створити державне формування, яке могло б захистити його від зазіхань агресивних сусідів.

Як показує аналіз історичних джерел, наприкінці XV-XVI ст. в Україні склалося надзвичайно скрутне становище для життя населення, взагалі для його існування. Спостерігається посилення тиску польської шляхти у всіх сферах суспільного життя.

В економічній сфері – практично повне покріпачення українського населення, використання родючих земель України, як сировинного придатку до метрополії – шляхетської Польщі. В політичному житті, – по-перше, вироблення таких законів Речі Посполитої, що ставили українське населення в повну залежність від польських магнатських родів та дрібної шляхти. По-друге, наступ на автономію українських князівств. Результатом цього процесу стало скасування Київського князівства, що привело до початкового етапу денационалізації українського етносу. На

етнічній території України почали виникати державні інститути сусідніх країн: Литви, Московської держави, Речі Посполитої, Молдавії. По-третє в національно-духовному плані, де відбувалися процеси полонізації та насильного впровадження католицької віри. Це були наміри полонізувати все культурне буття, примусово ввести вживання польської мови в офіційному державному житті, ведення на ній документації, що практично позбавляло український люд доступу до державних установ.

Все це викликало значний опір місцевого населення, яке повставало і втікало на землі, що були під меншим тиском. Причому, ці процеси повністю охопили і Середню Наддніпрянщину, де тривалий час населення залишалося відносно вільним.

З іншого боку, на Україну поширюється агресія мусульманського світу. Об'єднання мусульманських держав під владою Османської імперії призводить до різкого посилення їх експансії на християнські держави і, насамперед, на українські землі. Тогочасні документи засвідчують про трагічний стан їхнього населення. М.Грушевський відзначав, що “Русь уся спустошена огнем і мечем... земля... татарським наїздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися сховатися в якихось ліпше захищених місцях або фортецях. Поділля після відходу турків прислало до королівської величності послів, оплакуючи свою біду, і що більше — додаючи, що вони вже сливе готові піддатися першому сильнішому ворогові, бо вже дійшло до останньої біди”[1].

Польсько-литовська влада, якій номінально належали українські землі на Подніпрянщині, не могла і не бажала боронити населення Середнього Подніпров'я від турецько-татарських загарбників. Вона намагалася не помічати грабіжницьких нападів, аби не накликати на себе гніву і можливого нападу агресорів. Головні сили Речі Посполитої в

той час були зосереджені на стримуванні ще одного могутнього сусіда – німецьких тевтонських лицарів, які зосередилися на західному кордоні, загрожуючи в будь-який час напасти на Польщу.

Українські землі залишались наодинці з турецько-татарськими загарбниками. Цю політику викривав у 40-х роках XVI ст. український латиномовний письменник С.Оріховський. Він докоряв польсько-литовським правлячим колам, магнатам і шляхті, які не вміли й не хотіли захищати підвладні їм “руські землі”, прагнучи лише до примноження своїх маєтностей і прибутків. Ці звинувачення С.Оріховський викладає у своїх зверненнях до польського короля. Він писав: “Та доки ти живеш у Краківському замку, люд на Русі нещасливо гине.

Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить, міста попалено, фортеці зруйновано, багатьох славних лицарів посічено або забрано до полону, немовлят порубано, літніх повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодь пов’язано й забрано разом з реманентом і худобою, без чого жодна сільська праця неможлива”[2]. Тогочасні писемні джерела переконливо свідчать про те, що український народ стояв на грані втрати своєї національної самобутності, перед загрозою повного винищення, або асиміляції з більш могутніми народами, що володіли його територією. Силою, що взяла на себе місію врятування українського народу в надзвичайно скрутну годину його існування, виступило козацтво, яке стало носієм ідеї української державності. Виникнувши стихійно, під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів, у найвідповідальніший період воно переростає у суспільно-політичну силу, яка взяла на себе складне завдання спасіння українського етносу. Із стихійної сили, що займалася “добитництвом”, “ухідництвом”, козацтво набуває чітких організаційних структур, прибирає в свої лави найбільш

свідомих українських людей, а також представників інших народів: росіян, білорусів, молдаван, бере на себе загальнонародні завдання, і з цим виходить на історичну арену як значне суспільно-політичне явище.

До характеристик, що визначали козацтво як суспільно-політичну силу, яка дбала про загальнонародні інтереси, слід віднести постійні прагнення створення своїх військових формувань, козацької військово-політичної організації, якою і стала Запорозька Січ, а також визрівання ідеї про необхідність свого державного утворення, вершиною якої стала Українська козацька держава, яка виникла за часів Богдана Хмельницького.

На нашу думку, процес визрівання державотворчих ідей в середовищі козацтва почався з перших часів його виникнення і тісно пов'язаний з територією та населенням Середнього Подніпров'я і має давні корені, які сягають далеких часів. Цей висновок ґрунтується на аналізі першоджерел та значної дослідницької літератури[3].

У багатьох дослідженнях стверджується, що витoki української феодальної державності простежуються з часу існування Київської Русі, а безпосередній процес її формування співвідноситься з часом консолідації народності в Україні (приблизно XII – середина XVII ст.)[4].

Ця думка ґрунтується на тому, що, як підтверджують джерела, навіть в часи феодальної розробленості (друга половина XII – 40-і роки XIII ст.) кожна земля в мініатюрі відтворювала політичну структуру Давньоруської держави. Князівства, наприклад, зберігли розвинутий адміністративний апарат, утримували власне військо, визначали внутрішню політику.

У XIV-XV ст., тобто в час зародження козацтва, спостерігалися суперечливі тенденції державотворчих процесів в Україні. З одного боку, була втрачена династична спадщина Рюриковичів, разом з тим, незважаючи на васальну залежність від Литви, князівства в Україні користувалися

широкими автономними правами. Київські князі зосереджували в своїх руках законодавчу, судово-адміністративну, господарсько-фінансову, військову владу. Такий устрій Київського князівства проіснував аж до 1471 року – часу скасування його автономії.

Українське козацтво стало базою продовження державотворчих ідей українського народу. Елементи автономії козацького населення були чітко означені в діяльності Черкаського та Канівського староств, а потім найповніше проявилися в діяльності Запорозької Січі. Втіленням цих процесів стало сформування в середині XVII ст. козацької держави з усіма найважливішими ознаками, суспільними відносинами, специфічними формами демократичного правління, яке перейшло від Запорозької Січі, своїм звичаєвим правом, побутом, культурою, освітою тощо.

На нашу думку, до початкового етапу зародження Української козацької держави належить період від кінця XV до 30-х років XVI ст., коли інтенсивно відбувається процес формування українського козацтва. В центрі цих змін стояло населення Середнього Подніпров'я, яке, як і раніше, становило територіальне ядро українського етносу. Населення цієї землі було носієм державотворчих традицій Київської Русі, пізніших часів. Безумовно, що в нові часи обставини значно змінилися, однак місцеве населення знову бере на себе консолідуючу роль, приймаючи велику кількість біженців, створюючи певні збройні формування для організації відсічі агресорам. Не випадково визнаними центрами українського козацтва були Черкаси, Канів, Трахтемирів, Корсунь, пізніше – Чигирин, який став столицею Української козацької держави.

Цілком незалежну політику вели черкаський староста Остафій Дашкевич (1510 – 1535 рр.) та Черкаський і Канівський староста Дмитро Вишневецький. У 1580 році канівським та черкаським старостою стає князь Олександр Вишневецький, його брат Михайло також був старостою у

цих місцях. Олександр захоплює величезні простори земель на Полтавщині і береться за її колонізацію. Під час цих походів починає формуватися військова організація староств, структура їх управління, в тому числі і цивільним життям.

У результаті “добитницьких”, “уходницьких” походів з наддніпрянських мешканців формувалися загони зі своїми виборними отаманами, які обиралися за особистими якостями, умінням вести за собою козаків, а не на династичній, шляхетській основі.

Таким чином, витоки державності українського народу сягають далеких часів. Творення соціально-класових структур на Середньому Подніпров’ї проходило швидшими темпами, ніж на інших територіях, бо ж тут традиції державності були відомі вже в скіфські часи. “І не випадково, – зазначав П.Толочко, – яскраз Середнє Подніпров’я виявилося в центрі формування Давньоруської держави і її народності”[5]. Саме козацтво, в кінці XV – на початку XVI ст. стає носієм цих державотворчих традицій. Біля його витоків стояло місцеве населення середньої Наддніпрянщини, яке нагромадило значний історичний досвід на протязі століть свого існування. Проявом державотворчих процесів стала визвольна боротьба населення цієї території наприкінці XVI – 30-х рр. XVII ст., яка стала могутнім прологом до Визвольної війни середини XVII ст., в ході якої була створена Українська козацька держава.

Отже аналіз писемних джерел, що висвітлюють проблеми витоків української козацької державності, дають нам змогу сформулювати такі висновки:

— в час зародження українського козацтва на середній Наддніпрянщині виникають об’єктивні фактори зародження державотворчих ідей серед української шляхти, які знаходять підтримку серед козацтва, міщан та селян;

— на їх появу значний вплив мали – специфічність розвитку цієї землі в литовську добу української історії, наявність певних державних традицій, що перейшли з княжої доби,

поява нових форм керівництва “добитницькими” та “уходницькими” ватагами;

– визначальну роль на виникнення та розвиток державотворчих ідей мала діяльність напівавтономних Черкаського та Канівського староств, самостійницька діяльність старост, і, особливо, Остафія Дашкевича та Дмитра Вишневецького;

– державотворчі ідеї населення Середнього Подніпров'я знайшли своє відображення в утворенні і діяльності Запорозької Січі, де розквітли самобутність демократичного правління, звичаєве право, яке роками складалося на “волості”;

– водночас і на Середньому Подніпров'ї, незважаючи на жорстокі утиски з боку польських та литовських можновладців, продовжуються державотворчі процеси. Протягом років, під час повстань кінця XVI – першої третини XVII ст. ця земля стала практично самоуправною територією;

– саме визрівання державотворчої ідеї на Середньому Подніпров'ї у XVI – першій половині XVII ст. стало важливим підґрунтям для утворення Української козацької держави середини XVII ст.

1. Див: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 1.

– С.19, 22, 82; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К. 1991. – С.188.

2. Оріховський С. Напучення // Українська література в XIV-XVI ст. – К. 1988. – С.115.

3. Наукову розробку проблеми функціонування Української козацької держави зроблено В.Степанковим (Див.:

Степанков В. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 – 1657 роки): – Автореферат дис... док. іст. наук. – К., 1993.

- С.3 – 17), а також В.Смолієм та О.Гуржієм у статті “Становлення української феодальної державності” (// УІЖ. – 1992. № 10. – С.10 – 20).

4. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991; Терлецький О. Історія української держави. – Львів, 1924. – Т.2; Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.2. – Мюнхен. 1966; Оглоблин О. Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654. // Український історик. – 1965. – № 1 – 2.

5. Толочко П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – К., 1987. – С.103.

О.І.Шама (Тернопіль)

Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-московського договору 1654 р. (про зміни в устроєвій структурі українських земель)

В історіографії детермінованість Визвольної війни акцією інкорпорації Волині, Брацлавщини й Київщини до Польщі у 1569 р. є настільки самоочевидною, що хронологічний відрізок часу між двома подіями якимось і не береться до уваги. Водночас майже століття історії України, для якого характерна своя внутрішня логіка генезису суспільства, не завжди співпадає із логікою, опертою на ретроспективне сприйняття “Любліна” через “Переяслав”. Крім того, донедавна істориками цілковито ігнорувався “шляхетський” погляд на обидві події, що не сприяє всій повноті реконструкції історичної картини.

За вихідний пункт можна взяти сприйняття Люблінської унії й Переяславського договору В.Полетикою. У “Записці про малоросійське дворянство” (1809) він пише, що Київське князівство на сеймі 1569 р. в Любліні було приєднане до Польщі “за згодою всіх чинів” “республіки Київської”, на

що король Жигимонт Август дав “безцінний привілей”, у якому застерігались права й вольності “Малыя Росии”. 155 років жив “малоросійський народ” разом з поляками й литовцями “яко рівний з рівними”, але “...наслідок озлоблений і сприкрений багатьма неправдами через порушення віри, прав і вольностей своїх... іго їх з себе скинув...” і приєднався до Росії, одержавши гарантії “віри, прав і вольностей” від царя московського[1]. Зрозуміло, що мова йде не тільки про політичні мрії української шляхти початку ХІХ ст., тому що погляд В.Полетики прямо перегукується із одним з пунктів “Березневих статей”, у якому застерігалось, щоб українські шляхтичі “...при своїх шляхетських вольностях перебивали й межі себе старшин на уряди судові обирали й добре свої й вольності мали, як при королях полських бивало”[2]. У зв’язку із цим постає питання співвідношення між устроєм українських земель у складі Речі Посполитої й устроєм Української Козацької Республіки.

Слід ствердити, що ексцеси “національно-конфесійного” характеру між польськими й українськими політиками мали місце вже на Люблінському сеймі 1569 р. Наприклад, одна із груп коронного сейму (так звані “посли від екзекуції”) пропонувала впровадження прямого військового управління у Волині й Брацлавщині, вимагала покарання луцького єпископа тільки за те, що той написав листа королю руською мовою, зневажливо ставилась до українських князів і т.п. Однак і українська шляхта прекрасно розуміла, з яким народом доведеться їй жити у одній державі. Так брацлавські й вінницькі земляни у листі до свого воєводи князя Романа Сангушка від 28 березня 1569 р. між іншим пишуть:

“...Покорне просим, жеби Ваша Милост тут до нас з’ехати рачил й з нами часу тепер потребного змешкати... бо наш край здешній панове ляхове около обейдоша яко пси й сим лукавий ночний...”[3] Тому цілком закономірною була поведінка українських послів у Любліні: вони не брали активної участі у сеймових дебатах, бо були зайняті

редагуванням земських привілеїв, щоб якнайретельніше забезпечити свої землі від посягань “панів ляхів”. Так і вийшло – Волинський привілей датований 26 травня, а робота над ним продовжувалась ще майже місяць й не раз поляки намагались урізати права української шляхти. Тільки завдяки опорі останньої, підтриманої Жигимонтом Августом, польські політики були змушені залишити українські землі “при їхніх свободах”[4].

За цими привілеями окреслювався їх статус у складі Корони Польської. По-перше, вони зберігали (за порівняно незначними змінами) “граничі стародавні в цілості й непорушності”; по-друге, Литовський Статут 1566 р. залишався їх основним правом; по-третє, громадяни українських земель, незалежно від регіліїної належності, у “всій гідності й достоїнствах оберігаються”, їх посади й маєтності, вольності й свободи залишаються непорушними навіть для тих, що не мають на це підтверджувальних листів, а вакантні посади – теж застерігаються тільки для них; по-четверте, основною інституцією земель й надалі мають бути локальні сеймики, на яких громадяни не тільки визначають своє ставлення до загальнодержавної політики, але й вирішують місцеві справи – аж до поправки Статуту; по-п’яте, вся повітова документація ведеться руською мовою, листи й декрети з королівської канцелярії теж повинні писатись мовою українських земель; по-шосте, внутрішній устрій земель проголошується недоторканим.

Можна по-різному оцінювати наслідки цієї чергової зміни сюзерена, однак з формальної точки зору слід все-таки визнати, що українські політики зуміли забезпечити автономію своїх земель у складі Речі Посполитої. Є підстави гадати, що ця внутрішня недоторканість – принаймі перші двадцять років – реалізувалась і на практиці. Проявилось це у самостійному трактуванні Статуту: коли до князя К.-В.Острозького звернулись із скаргою прохачі, вимагаючи “учинення справедливості” й посилались при цьому на Статут,

то князь відмовив, пояснивши, що він й “усі пани-волинці на тот артикул не зезволили і його не вживають”[5]. У 1589 р. волинська шляхта постановила “до замку Луцкого з’їхати й там... до агдаху якого ісходити й пилне, ден подлі дня, яко часу станет не роз’ужчаючися, статут права нашого поправити...”[6]. Відомий також випадок, коли брацлавська шляхта у 1576 р. відстоювала своє право одержувати листи з канцелярії руською мовою, апелюючи при цьому до постанови унії 1569 р. А у період міжкоролів’я шляхта українських земель показала, що її територіальні організації можуть функціонувати цілком самостійно: “каптурова” постанова волинської шляхти 1 серпня 1574 р. передавала всю розпорядчу й вищу судову владу “паньству воеводству Волинському” – аж до права позбавлення маєтків й смертної кари “непокірних”[7]. Наскільки буття українських земель у перші десятиріччя після унії 1569 р. було окремішнім, свідчить хоча б спостереження П.Куліша про те, що на початку XVII ст. поляки знали про Україну менше, ніж голландці про Індію[8].

Зовсім це, однак, не означає, що у Волині, Брацлавщині й Київщині панувала тоді соціальна гармонія. Як впливає із численних скарг землян й міщан – і у “золоті часи” Жигимонта Августа й Стефана Баторія еліта українських земель, відзначалась свавіллям й всіляко утискувала свою “меншу братію”. Це викликало майже “класову”, так би мовити, ненависть шляхти до князів: ще у 1584 р. князь К.-В.Острозький писав у приватному листі, що його вороги підбурюють, щоб “...всі повіти землі Волинської на мене вирушили...”[9]. Можна припустити, що сама потенційна можливість масового виступу проти “рідних” князів вперше реалізувалась у 1594 – 1596 рр. – й на протязі XVII ст. напруження тільки зростало, вилившись врешті-решт у Визвольну війну.

Донедавна головною причиною Української революції середини XVII ст. вважалась денаціоналізація української

політичної еліти, яка супроводжувалась наступом поляків на права й вольності народу козацького. “І як перше розлив волинського панства по землі Києво-Переяславській викликав проти себе повстання Косинського й Лободи”, – писав М.Максимович, продовжуючи, що пізніше “розлив польського панства” викликав повстання Б.Хмельницького[10]. Останнім часом з’явився погляд, що це, однак, була все-таки внутрішньоукраїнська справа, яка, на думку Н.М.Яковенко, “...мала за основу не стільки міжетнічні причини, скільки перегрупування різних прошарків всередині української землевласницької та збройної еліти”[11]. Сутність цього перегрупування, на думку автора полягає в тому, що в умовах Польщі українська родова еліта була змушена спрямувати всю свою енергію на зміцнення й розширення власних держав-уділів вдома, в Україні, що спричинило крайнє загострення соціальних й економічних суперечностей.

Однак утворення в Україні великої земельної власності було не тільки наслідком специфічних умов Речі Посполитої. Як показав Ф.Бродель, “вторинне закріпачення” було “зворотнім боком торговельного капіталізму”, й виникнення латифундій проходило не тільки у Центральній Європі, але й у Північній і Південній Америках[12]. Генералізуючи цей факт, можна вслід за В.Зомбартом ствердити, що у подібних умовах виникають подібні організаційні форми суспільно-політичного й економічного життя[13]. Тоді специфіка Речі Посполитої заключатиметься у тому, що утворення латифундій наштовхнулось в Україні на такий рівень організованості місцевого населення, який дав змогу вчинити дійсний опір нав’язуванню нової устроєвої структури – аж до політичної консолідації й самовизначення українців.

Походження й генезис устрою порубіжного суспільства не мають в історіографії однозначного трактування. Однак якщо взяти до уваги розуміння причин Визвольної війни самими учасниками подій (Самовидець), сторонніх

спостерігачів (П.Шевал'є), а також типовість конфлікту “Б.Хмельницький – Д.Чаплинський”, можна відзначити, що на терені України у середині XVII ст. зіткнулись дві моделі соціально-політичного й економічного розвитку: перша орієнтована на створення великих замкнених господарських одиниць (князівсько-магнатська модель); друга заснована на невеликих господарствах (шляхетсько-козацька модель). Підтвердженням чому є аграрна й соціальна політика Богдана Хмельницького, спрямована проти відновлення в Українській Козацькій Республіці магнатського землеволодіння[14]. З цієї точки зору розглянемо устроєву структуру Гетьманщини.

У літературі предмету увага акцентується на протилежності між польсько-шляхетським й козацько-селянським укладом суспільства. Мабуть, крайнім виявом подібного підходу є твердження М.Грушевського про “скасування козацькою шаблею польсько-шляхетського клясового устрою” й спробу на його руїнах “відбудувати новий соціальний і політичний устрій”[15]. “Предметність” даного окреслення якнайстиліше відповідає реаліям Визвольної війни – “козацька шабля” “змітала” шляхетський устрій з українських земель “фізично”: у березні 1649 р. “дигнітари, урядники й лицарство воеводства Київського” мусили провести свій сеймик в Луцьку, бо у Київщині “заколотники” їх “розпорошили”[16]. Звідси постає низка запитань: як організовувалось суспільство на місці, звільненому від старої еліти та її інституцій?; які були основи Козацької Республіки?; у якому напрямі відбувався генезис держави?

Устроєва структура Української козацької республіки була підпорядкована воєнній функції: жорстке авторитарне керівництво, засноване на авторитеті полководця; стисло окреслена еліта, зв'язана особистими (пізніше – і родинними) стосунками із гетьманом; організація суспільства за військовим взірцем. Щодо соціально-економічних основ Козацької Республіки, то останнім часом, судячи із всього, відбувається рецепція ідеї М.Покровського про козацьку

земельну власність як “буржуазну” за своєю суттю[17].

Звичайно, відсутність у Козацькій державі залежності селянства, організованої панщини, сеньоріальних прав землевласників, імунітету, права суду й т.д., самі із себе могли послужити основою для розвитку буржуазних відносин, однак, як показав М.Вебер, “буржуа” – це не стільки статус особи, скільки спосіб мислення й поведінки, у середньовічному суспільстві впливаючий із особливостей етики деяких протестантських сект[18]. Тому слід визнати, що не “буржуазні потенції” козацького господарства визначали соціально-політичну структуру Гетьманщини, а військова орієнтація молодого держави, змушеної боротися за виживання у ворожому оточенні. З цієї точки зору більш адекватним видається не протиставлення усторової структури козацької республіки і українських земель у складі Речі Посполитої, а визнання їх генетичної спорідненості.

Більшість маєностей українських й польських магнатів й шляхтичів перетворились на вільні військові села, які перебували у гетьманській “диспозиції”, а безпосередньо управлялись сотниками. Очевидно, встановлення такої адміністративної системи стало можливим завдяки тому, що різко збільшилась чисельність козацтва, безпосередньо підлягаючого військовій організації. Селяни й міщани почали масово переходити у стан козацтва тому, що, як зауважив В.С.Степанков, у їх свідомості ідеалом суспільного ладу виступав козацький устрій[19]. Спонукою до такого сприйняття й, відповідно, поведінки між іншим було те, що, стаючи козаками, зазначає В.Легкий, селяни вважали себе вільними від всяких кріпацьких стосунків із шляхтою[20], а також, додаємо – від сплати податків й виконання повинностей. Однак, хто ж такий козак, як не військовий – лицар – громадянин Козацької Республіки, зобов’язаний нести їй військову службу?

З цієї точки зору “стихийний антифеодальний порив” народних мас, спрямований на “звільнення від феодально-

кріпосницької залежності”, цілковито співпадав із конкретними потребами Української Козацької Республіки мати постійно наготові чисельне й боєздатне військо, базою якого й стали козаки й покозачені селяни й міщани, які за несення військової служби “легітимізували” свої права на власність й “звільнялись” від сплати податків й виконання повинностей (крім мінімальних), – тобто “одержали” права й привілеї, у яких їм відмовляла Річ Посполита. Отже, доцільно окреслити устрій Козацької Республіки як феодальний, тому що засновувався він на організації військових, які за те, що офірували своє життя Республіці, могли вважати себе козаками й користуватись всіма правами й привілеями цього стану.

Однак й устрій українських земель у складі Речі Посполитої засновувався на подібному принципові: присягнувши на вірність королю й короні у процесі інкорпорації 1569 р., український землянин “дегітимізував” свою власність (незалежно від її походження) й “одержав” всі права й свободи шляхетського стану. Забезпечувалось це тим, що він входив до автономної шляхетської спільноти тієї землі, у якій перебували його маєтності. Встановивши таким чином “покровність” між устроєм українських земель після 1569 р. й устроєм Козацької Республіки після 1648 р., можна висловити декілька припущень щодо еволюції суспільно-політичної структури останньої.

Зруйнувавши стару систему, Козацька Республіка повинна була пройти період становлення з його невизначеністю соціальних форм й стосунків, що створювало передумови для суспільно-політичної нестабільності у молодій державі. Як її лідер, Богдан Хмельницький зіткнувся з проблемою подолання хаосу й налагодження нормального життя. Однак у нього не було двох основних важелів для наведення порядку:

“репресивного апарату” – кола вірних особисто йому військових, що відмежувались би від народної маси; розвинених відносин власності: покозачені селяни й міщани,

що, по-суті, “самі звільнили себе”, не вважали себе зобов’язаними підпорядковуватись будь-якій владі. Б.Хмельницький (на відміну від Жигимонта Августа на сеймі 1569 р.) не міг вплинути на них загрозою позбавлення маєтків. В цих умовах гетьман був змушений визнати легітимність встановленого народом порядку і будувати свою державу, пристосовуючись до тих суспільних ідеалів, що сформувались під впливом подій Визвольної війни.

Слід визнати, що це дуже обмежувало можливості молодій держави. По-перше, не було навіть формальних суспільно-правових норм, на які міг опиратись адміністративний апарат гетьмана – впроваджений Люблінським сеймом 1569 р. Литовський Статут, посуті, був скасований й утвердилось звичаєве право[21], у сферу компетенції якого держава могла втручатись тільки з позиції сили. По-друге, така “редукція” суспільно-політичної структури звужувала джерела фінансових надходжень, необхідних на утримання війська. З цього приводу дуже цінне свідoctво залишав Павло Алеппський. “Ніхто не бере з них ні десятини, ні іншого подібного, – пише він про українців у 1656 р. – вони є вільні від всього цього: не знають ні податків, ні харача, ні десятини. Але Хмель віддає на відкуп... митний збір... а також доходи з меду, пива й горілки, за сто тисяч динарів (червінців) держателям митниць. Цього вистачає йому на витрати на цілий рік. Крім цього він нічого не бере”[22]. А спробував би взяти: у 1657 р. П.Тетеря розповідав московитам, що військовий податок з селянського господарства у Гетьманщині становить 1 – 2 злотих, якщо ж полковники намагаються збирати по 2 – 3, – відразу “чинятца смута і бунтовство”[23].

Можна припустити, що саме з цих причин Богдан Хмельницький був змушений вдатися до “безгрошового” методу формування політичної еліти своєї держави. Як свідчить універсал Б.Хмельницького від 10 жовтня 1650 р., він намагався для стабілізації суспільства використати “стару”

шляхетську систему, пропонуючи, щоб “самі панове, веспол с полковниками нашими” суворо б “своевольних подданих” “на горлі карали”[24]. Звідси випливає висновок, що шляхта й козацтво – кожне у своїй державі, – складають “народ політичний” (еліту суспільства), що “протистоїть” певним чином “підданим”, тому між ними, у принципі, була можлива “співпраця”. На цій основі чітко вимальовується, який напрям був обраний Богданом Хмельницьким у його державотворчій політиці – це формування козацько-шляхетської верстви при одночасному перепиненні шляхів утворення великого землеволодіння як структури, що могла дестабілізувати державу.

1. Полетика В. Записка о малороссийском дворянстве 1809 г. // Киевская Старина – Т.40. – 1893. – № 1. – С.6,7.
2. Акты ЮЗР. – СПб., 1878. – Т.10. – С.293.
3. Archiwum Sanguszkow. – Lwow, 1910. – Т.7. – № 260. – С.320 – 322.
4. Дневник Люблинского сейма 1569 г. / Изд. М.Коялович. – СПб., 1869. – С.454.
5. Каманин И. Несколько черт для характеристики князя К.К.Острожского // Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1916. – Вып.2. – С.15.
6. Архив ЮЗР. – К.1861. – Ч.2, Т.1. – С.32 – 33.
7. Там же. – С.18 – 28.
8. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: в 2-х т. – СПб., 1874. – Т.1. – С.19.
9. Кулиш П.А. Вказ. праця – Т.2. – Приложения. – С.428 – 429.
10. Максимович М.А. Собрание сочинений. – К., 1876. – Т.1. – С.154.
11. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська Старовина. – 1993. – № 3. – С.83.

12. Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика, и капитализм XV-XVIII вв. — М., 1988. —Т.2. — С.262 — 266.
13. Зомбарт В. Современный капитализм. — М. — Л., 1931. —Т.1. — С.60,69.
14. Див.: Степанков В.С. Аграрна політика Богдана Хмельницького // Феодалізм на Україні: Зб. наук. праць — К., 1990. — С.54 — 57.
15. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. —Т.1. — С.20.
16. Архив ЮЗР. — К., 1914. — Ч.3, Т.4. — С.74.
17. Покровский М.Н. Об Украине. — К., 1935. — С.52.
18. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. —С.76 — 77.
19. Степанков В.С. Социальная политика гетманской администрации в годы Освободительной войны украинского народа (1648 — 1654) и борьба против нее крестьянства и козацкой голытьбы // История СССР. — 1979. — № 3. —С.74.
20. Легкий В. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648 — 1654 гг. — Львов, 1959. — С.141.
21. Див.: Гуржій О.І. Право в Українській Козацькій Державі. — К., 1994. — С.3, прим., 5 — 6.
22. Путешествия Антиохийского патриарха Макария в России, описанные его сыном архиепископом П.Алеппским. —М., 1897. — Вып.2. — Кн.4. — С.36.
23. Акты ЮЗР. — СПб., 1879. — Т.11. - С.745.
24. Архив ЮЗР. — Ч.3, Т.4. — С.517 — 518.

**Стосунки українського та донського козацтва у
контексті козацько-польських протиріч (XVI –
перша половина XVII ст.)**

Стихійний у своїй основі рух українських козаків на Дон, що розпочався ще на початку XVI ст., у кінцевому наслідку дієво спричинився до зародження донського козацтва (переконавання про наявність на Дону своїх зимівників вже за часів Предслава Лянцкоронського міцно закорінилось в історичній пам'яті українського козацтва). Ставши потужним складником етнічного ества донського козацтва, український струмінь багато в чому визначив етносоціальне обличчя та менталітет останнього, а також поставу донців перед навколишніми спільнотами та характер відносин з Москвою (служіння “великому государю” у поєднанні з опором найменшим спробам обмежити суверенітет донської вольниці і різким протиставленням себе, донців, етнічним росіянам). Виникнення ж козацького пасу між Дніпром та Доном завершило формування своєрідної буферної зони, з одного боку, між Москвою та Польсько-Литовською державою і Туреччиною та Кримом, з іншого, що мало винятковий вплив на історію міжнародних взаємин у Східній Європі. В умовах тісного переплетіння інтересів тутешніх держав утворення вісі Дніпро-Дон суттєво зачіпало інтереси кожної з них, зміцнюючи водночас позиції обох козацьких організацій. Відповідно одним з напрямів посиленого впливу українсько-донських взаємин як самостійного фактору стали польсько-козацькі стосунки.

Докладаючи у першій половині XVII ст. неабияких зусиль до покаячення донських теренів, українське козацтво, з огляду на його тодішній організаційний стан і ступінь свого самоусвідомлення, не могло передбачити геополітичні наслідки своїх кроків. Але стихійний рух на Дон відповідав глибинним козацьким інтересам.

Досить швидко українське козацтво розпочинає використовувати донський чинник не тільки для посилення своєї потуги на міжнародній арені (головно у ділянці протиборства з турками і татарами), а й у відносинах з польськими урядовими колами. Наявність стратегічного союзника в особі донських козаків, сусідство Дону, анклавність його території та її віддаленість відносно Московської держави і недосяжність для Польщі у поєднанні з відсутністю принципових розбіжностей між українським та донським козацтвом, домінуюча роль першого у взамовідносинах (особливо в організації спільних морських і сухопутних походів), обопільна солідарність на ґрунті захисту козацьких вольностей – все це відкривало перед українськими козаками, як, зрештою, і перед донськими, широкі перспективи для військово-політичних маневрів.

Строго кажучи, донці були у тодішній ситуації єдиною силою, яка теоретично могла надати реальну збройну допомогу проти третьої сторони без висування обтяжливих умов. Водночас терени Дону могли б слугувати у критичні моменти прихистком для виписників. Так само, як можливість виходу у море Доном паралізувала будь-які спроби Варшави протидіяти морським експедиціям запорожців, Дон, як місце укриття від польських репресій і як джерело моральної і військової підтримки, суттєво підкреслював би позиції українського козацтва та його стратегічного напрямку діяльності.

Спроби задіяти донський фактор в окресленому контексті українське козацтво започатковує вже у середині 70-х рр. XVI ст. Відомий хроніст И.Бельський чітко, на що першим звернув увагу О.Гермайзе, говорить про намір частини козаків відійти на Дон, у зв'язку з тим, що “іх Стефан – король хотів остаточно вигубити”, але той “звідси ще більшу небезпеку бачив і зрозумівши подібне дав спокій”[1]. Детальніші звістки стосовно цієї колізії у відомих на сьогодні джерелах відсутні. Але характер тогочасних українсько-донських взаємин і

комплікація обставин напередодні Баторієвої реформи дають усі підстави припускати вірогідність подібних заяв з козацького боку, як і побоювання короля організації спільних козацьких бойових дій проти турок і татар, а також, можливо, й появи частини українських козаків разом з донськими у таборі Івана IV на театрі військових дій. Донський чинник, отже, міг певною мірою враховуватись С.Баторієм при ухвалі рішення про поновне запровадження козацького реєстру.

Однак концептуальне усвідомлення ймовірних напрямів використання стосунків з Доном для підкріплення своєї позиції проти Польщі прийде до козацької верхівки значно пізніше. Показовим у цьому сенсі є хоча б те, що ні К.Косинський, ні С.Наливайко не звернули на донський фактор ніякої уваги. Тільки за П.Сагайдачного козацька думка доходить до розуміння переваг, які надавало його різновекторне використання. І з середини 10-х рр. XVII ст. майже кожне поважне загострення польсько-козацьких відносин супроводжувалось виразними зусиллями запорожців у даному напрямі.

27 квітня 1615 р. російським посланцям С.Протас'єву та М.Данилову, які, повертаючись із Туреччини, саме перебували на Дону, стало відомо від вихідців з України про те, що “запорожские черкасы х королю присылали о том, чтоб их оборонил от желнер... а толко их от них не оборонит, і они з Днепра пойдут жити на Дон”[2]. Подібна заява робилась запорожцями вперше. Мета її полягала у тому, щоб заафішувати перед польським сеймом, котрий мірився затвердити ухвали Житомирської комісії, свої наміри розіграти донську карту.

Підтекст козацького листа і всю небезпеку для корони інтенсифікації міжкозацьких стосунків добре розуміли у Варшаві. Зокрема, коронний гетьман С.Жолкевський, наголошуючи у листі до румелійського паші (1615) на необхідності інтегрального підходу до проблеми козацької сваволі, за основний аргумент вважав той, що у іншому

випадку козаки просто відійдуть на Дон, що зведе нанівець будь-які запобіжні заходи Польщі. Втім у Варшаві не брали у розрахунок можливість надання донцями відкритої збройної допомоги запорожцям. Тривогу викликали тільки активні міграційні процеси між Доном та Січчю, котрі дійсно підсумовували шеляг причин, що унеможлиблювали “погамування сваволі”. Але розірвати українсько-донські контакти знову ж таки було несила. Тому на жодній з трьох комісій (Житомирській, Роставицькій, Вільшанській) донське питання не порушувалось.

Власне і українські козаки поки-що не давали приводу для побоювань, що донці втягуватимуться у польсько-козацькі стосунки. Зважаючи на гнучкість політики П.Сагайдачного, спрямованої на недопущення згубного для козацтва військового конфлікту з Польщею, запобігання збройної підтримки з Дону ще не було актуальним. Однак рішуче загострення ситуації по Хотинській війні досить швидко викликало у цьому потребу.

Вже навесні 1622 р. різко активізується відтік запорожців на Дон. Одна за одною з’являються тут козацькі ватаги з України. Це деякою мірою розряджало напругу, яка набрала такого вибухонебезпечного характеру, що восени представник поміркованого крила козацької старшини гетьман Оліфер Голуб або був тимчасово позбавлений булави, або ж під тиском войовниче налаштованих мас вимушено сам пішов на радикальні заходи. До такого висновку підштовхує той факт, що козацький гетьман “послал к королю с тем... бутто им (козакам. –В.Б.) де с королем битца до смерти”[3]. Водночас вперше в історії українського козацтва його провід звернув увагу на Дон як на джерело військової допомоги: “... и в Запороги, и на Дон гетман послал листы к запороским черкасом, чтоб из Запорог и из Дону черкасы шли к нему, гетману, в сход битца с ляхами”[4]. Подальші кроки засвідчують невідповідність козацьких намірів. Навесні 1624 р. “черкасы приговорили всем быть из Запороги из Дону за

свою крест'янську веру стоять с полськими людьми”[5]. Влітку 1625 р., тобто напередодні повстання, до Москви дійшли чутки, що “запорожские черкасы в литовских городках наклевали себе в прибавку вольных людей в казаки и дватцат тысяч[*] з Дону государевых казаков себе на помощь призвали”[6]. Отже, українське козацтво переконливо розраховувало на донців та “донських запорожців”.

Проте досягти вдалось тільки часткового успіху. Під кінець літа усі запорожці, що перебували на Дону, вирушили в Україну. Реакція ж Війська Донського була невтішною. Воно залишилось глухим до закликів, і серед повстанців його представників, принаймі більш-менш чисельної групи, не фіксується. І цей тривожний для українського козацтва факт, що віддзеркалював нехіть донців, і насамперед їх керівництва, до втручання у польсько-козацькі стосунки, повторюватиметься під час усіх майбутніх повстань за винятком виступу 1638 р. і у кінцевому рахунку вилетиться у цілковите несприйняття Військом Донським ідей Визвольної війни українського народу середини XVII ст. Козацька солідарність не сприймалась Доном як самодостатня підвалина для втручання у збройні конфлікти запорожців з урядовими військами.

Тому й не помітно особливого занепокоєння з боку Польщі. У Декларації, поданій козакам напередодні Куруківського погрому, справа обмежилась заборонаю на здійснення з донських теренів виправ на море. Але до кінцевого тексту посткуруківської ухвали вказаний пункт не ввійшов. Так само донський чинник повністю обійдено увагою в усіх наступних рішеннях щодо козацтва. Варшава, таким чином, щоразу демонструвала переконання у принциповій байдужості Війська Донського до козацьких повстань в Україні, своє усвідомлення безнадійності намірів запорожців і водночас тверезе розуміння марності сподівань на припинення морських походів. Зрештою, в умовах, коли виглядало безперспективним унеможливлення походів навіть

з України, те, що більшість спільних виправ здійснювалась з теренів Дону, безумовно, полегшувало Польщі дипломатичне залагодження перед Туреччиною та Кримом створених козаками проблем. І Варшава час від часу користалася з цього, намагаючись перекласти вину то на донців, то на Москву.

Українським козакам лишалося задовольнитись підтримкою своїх одноплемінників, котрі напередодні повстань опинялись на Дону, рівночасно донців, яких повстання заставляло на Січі, а також тих небагатьох донських козаків, що з власної волі, але не з санкції правління Війська Донського, вирушали разом із запорозькими групами в Україну. Традиційно терени Дону продовжували слугувати прихистком для випищиків.

По Куруківській катастрофі, коли поза реєстром виявилось понад 30 тис. козаків, частина з них попрямувала на Дон. Зокрема, про намір випищиків тимчасово перебраться туди посвідчував О.Ахія. Про прихід наприкінці 1625 р. 500 запорожців констатували астраханські воеводи, а в іншій своїй відписці наголошували на тому, що запорожці, які вибрались навесні на море, “на Дону зимовали многие люди”[7]. Від подальшої і масової міграції утримали козаків, напевно, повільне укладання М.Дорошенком реєстру та припинення Польщею каральних заходів через посилення загрози татарських набігів.

Під час наступного повстання козаки теж планували у разі поразки відійти на Дон. Вочевидь на осінь 1630 р. прийшло їх туди настільки багато, що навіть за умови очікування донцями наступу царських військ лунали голоси не кликати на допомогу запорожців, бо “и так де запорожских казаков у них много, и толко де их призват, и им де лише запорожским казаком и Дону поступитца”[8]. Деякий час перебував на Дону і Тарас Трясило[9]. Чи намагався він перед повстанням заручитись підтримкою донців, невідомо. Але, судячи з ретельнішої організації повстання, ніж це було у 1625 р., можна припускати прагнення таки використати донський

фактор.

Натомість невелика група донських козаків без відома правління Війська Донського брала участь у штурмі Кодака.

Прийшла вона на Січ з моря разом з загоном Івана Сулими, куди гетьман, як відомо, вирушив навесні з Дону, очолюючи

разом з донським козаком Олексієм Ломом спільний і до того ж

скоординований з Запорожжям морський похід. Взагалі зв'язки

І.Сулими з Доном були щонайтісніші. У 1621 р. він разом з іншими запорожцями Шилом та Яцьком зоорганізував морську виправу, у 1634 р. двічі прагнув оволодіти Азовом. Без сумніву, тут відточувалась майстерність талановитого полководця, котра так яскраво проявилась під Кодаком.

Восени 1635 р. вихід запорожців на Дон набрав масового характеру. Спостерігачі завважували, що “безпрестани де на Дон черкасы идут станицами”[10].

Подальше наростання напруги у польсько-козацьких стосунках спричинило чергові хвилі тимчасової міграції. Ще до повстання 1637 – 1638 рр. на Дону перебувало понад 3 тис. запорожців, які взяли активну участь у знаменитій облозі Азова 1637 р. Свідчень про їх повернення в Україну і долучення до повстанців немає. Хоча Павлюк і запобігав підтримці з Дону, про що повідомляли на допитах полонені козаки Смоляха і Ганжа. Більше того у розпал повстання на Дону з'явилось, як засвідчують джерела, ще 700 запорожців. Після ж битви під Кумейками сюди прийшло кілька козацьких загонів, внаслідок чого на початку 1638 р. тільки в Азові налічувалось 5 тис. українських козаків, а у березні вже 10 тис.

Під час другого етапу повстання ситуація зазнала якісних змін. Яцько Острянин зумів таки здобути збройну підтримку з донських теренів. Частина “донських запорожців” вже у березні з'явились на Січі і ввійшла до складу

шістнадцятитисячного загону, котрий вирушив на волость. Інша група вийшла з Дону наприкінці травня. На Дону залишилось всього 200 запорожців. До повстанців також мали приєднатись 500 донських козаків, які перебували у загоні Путивльця і Ріпки, що з'явився на театрі військових дій після невдало здійсненої козаками облоги Лубен. Але М.Потоцькому вдалось оточити загін і у жорстокому бою завдати поразки. Найправдоподібніше прихід донців став виявом того емоційного піднесення, що панувало на Дону після оволодіння Азовом.

Інша характерна особливість подій 1638 р. полягала у тому, що не подибуємо масового відливу запорожців на Дон після поразки. Як відомо, більшість мігрантів вирушила на територію майбутньої Слобожанщини. У Війську Донському опинились тільки дрібні групи вихідців.

Посутність впливу українсько-донських стосунків особливо зросте на початкових етапах Визвольної війни українського народу середини XVII ст. І якраз тоді найвипукліше окреслиться несумістність підходу Війська Донського сподіванкам запорозького козацтва. Поки що ж наслідки відмови донців від надання дієвої допомоги згладжувались тим, що повстання не ставали справою усього українського козацтва, ні тим паче загальнонаціональним явищем з гучним зовнішнім відгомном. А вільне переміщення запорожців на Дон і з Дону відіграло важливу роль то послаблювача напруги, то посилювача мілітарної потуги повстанців.

1. Kronica Marcina Bielskiego. — Sanok, 1856. — Т.ІІІ.

— S.1360 — 1361.

2. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА).

Ф.89. — 1613. № 1. — С.220.

3. РДАДА. — Ф.210. — Приказний стіл. - Стб.3. —

Арк.134.

4. Там же.

5. Там же. — Арк. 162.

* Цифра фантастична; у 1625 р. джерела фіксували наявність на Дону не більше 5000 козаків (История Дона с древнейших времен до падения крепостного права. – Ростов-на-Дону, 1973. – С.119).

6. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – С.86.

7. РДАДА. – Ф.127. – 1626 № 1. – Арк.334;

Воссоединение Украины с Россией. – С.74 – 75; Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – М., 1877. – Т.1. –С.230.

8. РДАДА. – Ф.89. – 1630 № 5. – Арк.111.

9. Гуслистый К.Г. Исторические связи Украины с Россией до освободительной войны украинского народа 1648 – 1654 гг.;

Воссоединение Украины с Россией. Т.3. – М., 1954. – С.122.

10. РДАДА. – Ф.210. – Білгородський стил. – Стб.64. – Арк.46.

І.С.Стороженко (Дніпропетровськ)

Про воєнну доктрину Б.Хмельницького:

Концепція виснажування ворога

У Дніпропетровському державному університеті проведено дослідження першого періоду (1648 – 1652 рр.) полководницької діяльності Б.Хмельницького шляхом аналізу воєнного мистецтва у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Внаслідок цієї роботи відтворена воєнна доктрина Б.Хмельницького, що дозволило визначити основні стратегічні напрями у підготовці та проведенні ним війни проти Польщі; проведена реконструкція основних битв, внаслідок чого виявлені їх оперативно-тактичні характеристики; проаналізовані основи побудови та озброєння українського козацького війська, що дозволило

визначити основні напрями способів збройної боротьби на рівні тактики; визначено роль і місце союзного кримсько-татарського війська в окремих битвах та у війні в цілому.

Аналіз воєнних дій за період 1648 – 1652 рр. Із врахуванням вищенаведених аспектів дослідження дозволив виявити системність в українському воєнному мистецтві з наступними закономірностями:

а) застосування маневрування військ на перативно-стратегічному рівні

Порівняно з козацькими повстаннями, які передували Визвольній війні, змінилася мета і форми цього рівня маневрування. Якщо під час козацьких повстань здійснювалося маневрування в районі воєнних дій всім військом з метою ухилення від битви, то у Визвольній війні маневрування такого рівня здійснювалося за наступними формами і метою:

– частиною війська (авангардом, загоном особливого призначення) у складі 4 – 5 козацьких полків (15 – 20 тис.чол.) здійснювалося у передбачуваному районі воєнних дій маневрове блокування основних комунікацій ворога (переправ, шляхів сполучення, ключових фортець) з метою його ослаблення, а також створення сприятливих умов для виходу і розгортання головних сил української армії (напередодні битв під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком);

– головними силами української армії в районі воєнних дій (із заблокованими основними комунікаціями) здійснювалося маневрування з метою вибору вигідного району для битви і її проведення з мінімальними втратами (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, Білою Церквою).

Отже, можна стверджувати, що Б.Хмельницький був спадкоємцем і продовжувачем маневрової стратегії української козацької школи воєнного мистецтва, але характер і мета застосованого ним оперативно-стратегічного маневрування

має спільні риси зі шведською (Густав Адольф) та французькою (Тюренн) школами воєнного мистецтва. Не виключено, що Б.Хмельницький був обізнаний з маневровою стратегією вищезазначених шкіл, яку вони застосовували під час Тридцятилітньої війни, і, можливо, основні їх положення трансформував крізь українські національні традиції у військовій справі та відповідно до умов збройної боротьби.

б) застосування маневрування військ на оперативно-тактичному рівні.

Під час козацьких повстань 1591 – 1638 рр. маневрування цього рівня здійснювалося з метою ухилення від битви шляхом переходу повстанського війська до оборони укріпленого табору. У Визвольній війні це маневрування мало наступні форми і мету:

– використовувалося просування своїх і ворожих військ для обходу, обхвату і розгрому останніх по частинах (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом);

– практикувався такий вибір поля битви, рельєф місцевості якого не дозволяв ворогу повністю реалізувати свої бойові можливості. При цьому тактичне маневрування підрозділів української армії поєднувалося з рельєфними перепонами (створювалися засідки) в районі битви (битви під Корсунем, Пилявцями, Зборовом);

– з частини українського війська (татарської кінноти) створювався передовий загін (загін особливого призначення), який напередодні битви, рухаючись попереду головних сил на відстані 15 – 20 км, мав на меті зустріти (наздогнати) ворога, атакувати, виснажити його боєм і прикрити вихід головних сил в район битви та введення їх у бій (битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Зборовом, Берестачком, Батогом);

– з метою попереднього виснаження ворога (до його зустрічі з регулярним українським козацьким військом) у прикордонній смузі (по лінії річок Случ – Мурафа) та на шляхах просування ворожого війська до району битви зі складу

селянсько-повстанських формувань створювалися загороджувальні загони (рубезжі), які першими сприймали на себе удари ворожої армії (битви під Пилявцями, Зборовом, Білою Церквою).

Сказане свідчить, що розгром ворога в ході битви поєднувався з його виснаженням, що дає нам підстави зробити висновок, що в ході оперативного-тактичного маневрування військ битва є одним з його етапів, спрямованих на виснаження або вимотування ворога.

Підсумовуючи вищевикладені рівні і форми маневрової стратегії Б.Хмельницького, зазначимо, що маневрування головними силами було тісно пов'язане з наявністю у складі української армії союзного кримсько-татарського війська. Так, у зв'язку з запізненням татарського війська у серпні 1648 р. до району Гончарихи, Б.Хмельницький вирішив ухилитись від битви. Яскравим підтвердженням цього рішення є маневр української армії до району Пилявців і перехід її до укріпленого табору. Тільки після прибуття до Пилявців Буджацької орди українська армія зранку 23 вересня 1648 р. вийшла з табору і зайняла бойовий порядок на полі бою.

Раптове введення у бій татарського війська викликало паніку у польському війську, яка завершилась його втечею з поля бою. Після втечі татарського війська з-під Берестечка 30 червня 1651 р., Б.Хмельницький відмовився від продовження битви, не повернувся в район бойових дій і наказав І.Богуну організувати вихід української армії з оточення.

Під Білою Церквою у вересні 1651 р., не зважаючи на наявність значних сил української армії (до 100 тис.чол.), у складі якої було і татарське військо, Б.Хмельницький свідомо, не бажаючи ризикувати, відмовився від проведення битви, зосередивши свою армію в укріпленому таборі.

в) залучення до боротьби проти ворога широких мас населення

Участь широких мас населення у боротьбі проти ворога — одна з визначальних національних ознак українського

воєнного мистецтва у Визвольній війні. Реалізовувалася вона у наступних формах:

— для протидії ворогові, з метою його ослаблення (виснаження) залучалось місцеве населення району воєнних дій, яке застосовувало народні (партизанські) способи боротьби, зокрема: знищення переправ, мостів, пасовиськ, продуктів харчування, фуражу, забруднення водопоїв і т.ін. (напередодні битв під Пилявцями, Білою Церквою);

— для надання допомоги українському та союзному татарському війську залучалося місцеве населення району воєнних дій, яке здійснювало постачання військ продуктами харчування, фуражем, порохом, зброєю, кіньми, возами і т.ін. Крім того, місцеві жителі проводили агентурну розвідку, створювали необхідні умови для просування військ, наведення переправ, організації привалів, ночівель і т.ін. (під час бойових дій під Старокостянтиновим, під час битви під Зборовом).

Підґрунтям для залучення місцевого населення до боротьби проти польського війська були визвольні тенденції та спільність соціальних інтересів з козацтвом у військово-служилих людей та селян вільного землеволодіння, якому загрожувала колонізаторська діяльність князів-магнатів;

— з метою поповнення українських збройних сил людськими та матеріальними резервами через інструмент полково-сотенного державного устрою залучалося все населення козацької України. Оскільки полково-сотенний державний лад був створений з метою максимальної мобілізації сил українського народу для свого визволення, то його можливості були настільки потужними, що зробили неспроможним польське військо заволодіти Україною Б.Хмельницького, бо її збройні сили після кожної поразки негайно відроджувалися. У великому проміжку часу це діяло як чинник виснаження польської армії.

Аналіз наведених вище закономірностей воєнного мистецтва у Визвольній війні свідчить, що провідними їх

рисами є ослаблення, виснаження ворога, а також досягнення над ним перемоги з мінімальними втратами. На формування цих рис мали вплив такі чинники:

– у середині XVII ст. стратегічні зусилля воюючих сторін у Західній Європі зводилися до того, щоб по можливості ухилитись від битви і виграти війну шляхом майстерного маневрування на комунікаціях супротивника, а також застосування блокади та захоплення його фортець. Незважаючи на те, що Б.Хмельницьким були розроблені свої, національні способи боротьби з Річчю Посполитою, він не міг повністю позбавитись від впливу закономірностей у розвитку світового (західноєвропейського) воєнного мистецтва, оскільки воно було тісно пов'язано з дією об'єктивних законів суспільства;

– отримання перемоги над ворогом з мінімальними втратами відповідало українському менталітету козака-землероба, який воював не силою, а мудрістю, розумом, майстерністю. Не фізичну силу спостерігаємо у козака Мамає – народному образі козацтва, а характерництво у боротьбі проти ворогів. Отже, формування вищевикладених закономірностей в українському воєнному мистецтві повністю узгоджувалося з менталітетом народу і його козацького війська;

– Польща була могутньою європейською державою, і щоб вистояти у боротьбі з нею, Б.Хмельницький вимушений був шукати таких шляхів збройної боротьби проти неї, які б максимально ослабили її воєнну перевагу над козацькою Україною. Тільки застосовуючи комплексно всі чинники, на яких ґрунтувалися вищезазначені закономірності українського воєнного мистецтва, можна було розраховувати на успіх у збройній боротьбі проти Речі Посполитої.

Отже, керуючись останнім, маємо підстави вважати, що вищевикладені закономірності воєнного мистецтва у Визвольній війні є концепцією виснажування (“вимотування”) ворога, яку Б.Хмельницький образ за

провідний напрямок боротьби проти Польщі.

Моральною базою цієї концепції стали визвольні тенденції, які були поширені серед населення України, а матеріальною базою – її полково-сотенний державний устрій.

Практична реалізація концепції здійснювалася у такій послідовності: оголошувався збір українського війська до Маслового Ставу (для Наддніпрянських полків) та до Білої Церкви (для полків західного регіону); авангард української армії у складі 4 – 5 полків (16 – 20 тис.чол.) з району Брацлавщини вирушав на Волинь і Подолію, де протягом 2 - 3 тижнів здійснював до рубежу річок Горинь і Збруч маневрове блокування основних комунікацій; розгорталася широка мережа агентурної розвідки на території району майбутніх бойових дій; залучалося місцеве населення для протидії ворогові та надання допомоги своїм військам; на підготовлений район воєнних дій вирушали головні сили української армії, для яких, застосовуючи оперативно-стратегічне маневрування, вибирався вигідний район для проведення битви; при підготовці і проведенні битви вживалися заходи, спрямовані на виснаження ворога і отримання над ним перемоги з мінімальними втратами.

Підсумовуючи, зазначимо, що урахування у концепції досягнень воєнної науки, українського національного менталітету, соціальних та моральних інтересів населення, а також забезпечення концепції (при її реалізації) людськими і матеріальними резервами всієї України, стало джерелом тих успіхів Б.Хмельницького, яких він досяг у боротьбі проти Польщі.

Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друге половина XVII – перша чверть XVIII ст.)

Розвиток вітчизняної історичної науки наприкінці 80-х у першій половині 90-х рр. нашого століття сприяв розв'язанню важливої проблеми формування на теренах України на рубежі нового часу національної держави. Науково доказові праці В.Смоля, В.Степанкова, В.Борисенка, Ю.Мицика, О.Гуржія, Я.Федорука та інших сучасних дослідників, котрі продовжили наукову традицію, започатковану на початку століття В.Липинським і С.Томашівським, переконливо довели, що в результаті Національної революції середини XVII ст. в Європі постало нове державне утворення – Українська держава (Військо Запорозьке).

Менш одностайні дослідники в оцінках політичних реалій другої половини XVII – XVIII ст., зокрема, що стосується питання політико-правового статусу України в складі Російської держави.

Складність наукового розв'язання даної проблеми обумовлюється, головним чином, двома обставинами: по-перше, недостатньою понятійною розробленістю вітчизняної правничої науки, насамперед, сфери історико-правничої термінології; по-друге, певною невідповідністю правових норм, зафіксованих у міждержавних угодах, і політичних реалій історичного процесу (внаслідок чого при аналізі нерідко доводиться відокремлювати правовий бік проблеми (*de jure*) від фактичного стану речей (*de facto*)).

Політико-правовий статус Української держави до 1654 р. визначали норми Зборівського 1649 р. та Білоцерківського 1650 р. договорів з Річчю Посполитою. Вони передбачали надання регіону, обмеженому спочатку землями Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводства, а після 1650 р. лише – Київського, прав адміністративної

автономії в складі Речі Посполитої. Проте de facto Україна протягом 1649 – 1654 рр. була незалежним державним утворенням. Одним з опосередкованих доказів цього служить і факт укладення на початку 1654 р. військово-політичного союзу з Російською державою.

Українсько-російський союзний договір став закономірним результатом розвитку національно-визвольної боротьби в Україні в середині XVII ст. та обумовленої нею трансформації геополітичної ситуації в регіоні. Аналіз історичних процесів, що відбувалися в цей час в Україні, переконливо свідчить про повну невідповідність пануючої в радянській історіографії теорії “возз’єднання України з Росією”, як причини і кінцевої мети визвольної боротьби українського народу. В рівній мірі викликають заперечення й твердження українських істориків західної діспори, які нерідко намагалися тлумачити українсько-російський союз як випадковий епізод у зовнішньополітичній діяльності Чигирина.

Глибока економічна криза, детермінована руйною в ході перманентних бойових операцій найбільш розвинутого в господарському відношенні Правобережжя та наслідками жорстоких епідемій і голоду 1650 – 1652 рр., обумовлювала господарський занепад козацтва, частина якого через брак коштів втрачала спроможність до несення військової служби. Антигетьманські повстання на Запорозькій Січі та бунт у таборі під Городком у середині 1653 р. недвозначно засвідчили зростання соціальної напруги в суспільстві та певної зневіри в можливість успішного завершення війни з Польщею. Зовнішньополітичні прорахунки уряду Б.Хмельницького в придунайському регіоні спричинили оформлення тут у середині 1653 р. антиукраїнської коаліції держав. У правлячих колах Речі Посполитої після смерті канцлера Є.Осолінського домінуючу роль почало відігравати угруповання, яке відкидало можливість пошуку будь-яких компромісів з Чигирином і вимагало від короля лише силового розв’язання

“української проблеми”. Воєнна кампанія 1653 р., як відомо, увінчалась сепаратним польсько-кримським Кам’янецьким договором, який остаточно переконав українське керівництво в тому, що Кримське ханство вичерпало свої потенції як союзник України в боротьбі за незалежність. За таких умов втягнення Росії у війну з Польщею ставало пріоритетним напрямом зовнішньополітичної діяльності гетьманського уряду.

На прийняття Москвою рішення про надання Україні військової допомоги для боротьби з Річчю Посполитою вирішальний вплив мав фактор наявності територіальних претензій до останньої, а також загроза посилення на південно-західних кордонах Росії позицій Отоманської Порти. Зокрема, повідомлення генерального писаря Війська Запорозького І.Виговського про наміри Стамбула прийняти Україну під свій протекторат, отримане в Москві 20 червня 1653 р., змусило російського царя припинити відтягування з прийняттям відповідального рішення і зважитись “перейти Рубікон”. Внаслідок чого уже 22 червня Олексій Михайлович повідомив Хмельницького про свою готовність прийняти Військо Запорозьке “под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение”[1].

Крім фундації військово-політичного союзу антипольського спрямування, договір 1654 р. закріплював на міжнародному рівні непорушність політичного ладу Української держави, її політико-адміністративного поділу, системи суду і судочинства, діючу модель соціально-економічних відносин, суспільну структуру тощо. Він засвідчив також на рівні міжнародного права повну емансипацію України з-під влади польського короля. Разом з тим, об’єктивна нерівність стартових умов контрагентів договірною процесу, значна зацікавленість української сторони в його успішному завершенні та умови політичного цейтноту, в якому перебувало українське керівництво, — все

це робить позицію українських дипломатів на переговорах більш уразливою і дозволяє їх опонентам внести до заключної редакції Переяславсько-московського договору окремі положення, що обмежували український суверенітет як у сфері зовнішньої, так і внутрішньої політики. Зокрема, гетьману заборонялося без попереднього узгодження з Москвою встановлювати дипломатичні контакти з Польщею та Туреччиною, а щодо змісту дипломатичних заходів по відношенню до інших держав – Чигирин був зобов'язаний ставити до відома російську сторону. Крім того, договір передбачав підпорядкування українських фінансів царській казні[2] (гетьманський проект від 17 лютого 1654 р. пропонував щорічну виплату сюзеренові наперед визначеної суми дані, за аналогією стосунків Порти зі своїми васалами[3]).

Незважаючи на внесені російською стороною обмеження українського суверенітету, згідно умов Переяславсько-московського договору 1654 р. Україна зберігала політичну автономію, тобто продовжувала існувати як окреме державне утворення. Її зв'язок з Російською державою мав конфедеративний характер, а залежність від російського царя в юридичному аспекті набрала форм васалітету.

Певна стабілізація обстановки в регіоні, зміцнення державної влади в Україні дозволяє гетьману ігнорувати накинута в екстремальних умовах обмеження суверенних прав Української держави і протягом 1654 – 1658 рр. залежність від царя *de facto* набрала форм номінального васалітету, при якому українські фінанси перебували у розпорядженні гетьманського уряду, так само й у своїй зовнішньополітичній діяльності Чигирин керувався власними інтересами, а не вказівками Москви (особливо це стало очевидним після Віленських переговорів 1656 р.).

Плани приведення правових норм союзу у відповідність з політичними реаліями життя плекав Б.Хмельницький, підтримував їх і його наступник – І.Виговський, а спробу реалізації на практиці здійснив восени 1659 р.

Ю.Хмельницький, запропонувавши царському представникові на переговорах у Переяславі кн. М.Трубецькому т.зв. Жердівські статті – проект, який враховував уроки попередньої історії українсько-російських стосунків і був призваний стати гарантом політичної автономії Української держави у майбутньому. Він, зокрема, містив у собі положення, що забороняло будь-які контакти населення Гетьманщини з царським двором без спеціального на те дозволу гетьманського уряду (тобто пропонувалося закріпити суто васальний принцип взаємин, при яких “васал мого васала – не мій васал”). Крім того, передбачалося обов’язкове підпорядкування гетьману царських військ, що знаходилися на українській території; містилися гарантії невтручання царської адміністрації у внутрішні справи Гетьманщини тощо[4].

Однак фактор воєнної присутності Росії на території Лівобережної України, зростання тут серед населення московфільських настроїв (чому, безумовно, сприяв крах політики Виговського), проведення українсько-російських переговорів в оточеному царськими військами Переяславі – все це дозволило Трубецькому не лише відхилити Жердівський проект, але й нав’язати українській стороні фальсифікат договору Б.Хмельницького та нові статті Ю.Хмельницького, які ставили під контроль царської адміністрації зовнішньополітичну діяльність гетьманського уряду та надавали їй право активно втручатися у внутрішньополітичні процеси в Україні[5]. Договір 1659 р. підмінював політичну автономію Української держави –адміністративною в складі Росії, а конфедеративний зв’язок держав трансформувався у федеративний.

Жорстока позиція російської сторони на переговорах у Переяславі та непоступливість царського двору в намаганнях гетьманського уряду дещо нівелювати обмеження, накинуті Трубецьким, (місія А.Одинця та П.Дорошенка до Москви наприкінці 1659 р.[6]) провокує новий українсько-російський

конфлікт і зумовлює підписання Ю.Хмельницьким Слободищенського трактату з польським королем. Зокрема С.Величко “из давнейшой причины”, що змусила українського гетьмана розірвати з Москвою, називав “премененія в неких клавзулах пактов отеческих Переяславскими, а особливе взглядом новаго придатку в тех пактах... о що всегда от старшины и полковников был поносимый и стужаемый”[7].

Однак цей крок, у рівній мірі як і тривала, відчайдушна боротьба гетьмана П.Дорошенка в другій половині 60 – на початку 70-х рр. були вже не в змозі переломити об’єктивний хід історії, здолати фатальний для України геополітичний фактор. Водночас безрезультатно завершилася для російської сторони спроба ліквідувати автономію Лівобережної Гетьманщини, залишивши натомість лише самоуправління її окремого суспільного стану – козацтва (Московські статті 1665 р.).

Своєрідним компромісом здеморалізованої Руїною української старшини та виснаженого перманентними бойовими операціями в Україні російського уряду став Глухівський договір 1669 р. У принциповому відношенні договір повторював положення статей Ю.Хмельницького, повертаючи тим самим Україні права адміністративної автономії. Глухівські статті, разом з договором 1659 р., були покладені в основу наступних українсько-російських договорів 1672, 1674 та 1687 рр. Водночас, як при виборі на гетьманство І.Самойловича, так й І.Мазепи, в політиці Москви чітко простежується тенденція на обмеження автономних прав Гетьманщини. Зокрема, найбільш принципові нововведення Конотопських статей 1672 р. полягали в денонсації умов щодо обов’язкової присутності українських представників на мирних переговорах з Польщею та в унеможливленні майбутніх територіальних здобутків Війська Запорозького. До договору 1687 р. (т.зв. Коломацькі статті) московські представники включали лише ті

положення угоди 1669 р., які їх повністю влаштовували, а нововведення були спрямовані на звуження рамок української автономії (обмеження прерогатив гетьманського уряду у сфері поземельних відносин в Україні, заборона на скасування на території Гетьманщини будь-яких правових актів Російської держави тощо). Симптоматичною стала поява в тексті Коломацьких статей положення про необхідність тіснішої злуки України з Росією та знищення національної окремішності українського народу – “народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением...”, щоб було під однією царською державою “...обще, яко християнской веры, и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: “Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...”[8].

За успіхи, досягнуті кн. В.Голіцином при укладенні Коломацьких статей – “да при том обрании... постановили и написали статьи со мною их великих государей именованью и честию, и привели их (Військо Запорозьке. – В.Г.) в нижайшее к ним, великим Государям, подданство и крепкое обещание и во мною их Государей, прибыль и в пространство...”[9], фаворит регентші Софії був щедро обдарований подарунками. Так само, як і його удачливі попередники в справі обмеження українського суверенітету – В. Бутурлін, М. Трубецької, Д. Велико-Гагін, Г. Ромодановський. В цілому, протягом усієї другої половини XVII ст. Москва завжди використовувала гетьманську елекцію (що об’єктивно послаблювало державну владу в Україні) як зручний момент для подальшого просування по шляху ліквідації автономії Гетьманщини. У цьому відношенні гетьманські статті були своєрідними історичними віхами, шаблями, що понижували політико-правовий статус

Української держави.

У другому десятилітті XVIII ст., в роки гетьманування Івана Скоропадського, Україна формально залишилася на правах, конституційованих договорами другої половини XVII ст., оскільки Петро I, відмовившись підписати в 1709 р. новий українсько-російський договір, разом з тим, підтвердив збереження чинності попередніх домовленостей сторін. Однак фактичний розвиток українсько-російських стосунків у постмазепинську добу переконливо свідчив про початок принципово нового етапу в історії української державності. Зокрема, грубим порушенням автономного статусу Гетьманщини стало запровадження при гетьманському уряді інституту царських резидентів, втручання Петербурга в кадрову політику гетьманату, поширення дії на правове поле Лівобережної України деяких положень кримінального права Росії та регламентаційних указів царя у сфері торгівлі тощо.

Запровадження в Україні 1722 р. російської владної структури – Малоросійської колегії та – особливо – проведення нею реформи державного устрою гетьманату знаменували собою ліквідацію автономного статусу Гетьманщини, оскільки основні ознаки адміністративної автономії – самоуправління при здійсненні внутрішньої політики та його функціонування на основі власного законодавства – в цей час зберегти Україні не вдалося. Розгромивши старшинську опозицію на чолі з П.Полуботком, уряд Петра I протягом 1722 – 1725 рр. фактично ліквідує інститути гетьманства і генеральної старшини, передаючи їх функції Малоросійській колегії, а українське судочинство та діловодство цілеспрямовано переводиться на загальноімперські норми та порядки. За таких умов автономія Гетьманщини втрачає реальне наповнення.

1. Акты Южной и Западной России. – СПб., 1878. – Т.10. – С.4 (далі – Акты ЮЗР).
2. Там же. – С.449.

3. Там же. – С.445 – 452.
4. Там же. – Т.4. – С.255 – 257.
5. Див.: Там же. – С.265 – 269.
6. Див.: Там же. – Т.5. – С.1 – 7.
7. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.14.
8. Источники малороссийской истории. – Ч.1. – М., 1858. – С.317.
9. Полное собрание законов Российской империи. – М., 1830. – Т.1. – № 1258.

В.М.Матях (Київ)

**Система ціннісних орієнтацій в суспільній
ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні
напрями дослідження**

Останнім часом в Україні спостерігається посилення інтересу до в цілому нетрадиційної для вітчизняної медієвістики проблематики суспільно-історичної психології, зокрема, проблеми національної ментальності. Висунення її в один із напрямів комплексної реставрації перебігу історичного процесу в країні з усією очевидністю поставить сучасних науковців перед необхідністю дослідження такого важливого її зрізу, як система ціннісних орієнтацій, якою й зумовлюються в першу чергу “стиль мислення” та “кодекс поведінки” суспільства. Цінність як наукова категорія виступає класифікатором значущості предметів і явищ об’єктивного світу для людини як соціального індивіда, а також для певної суспільної спільноти, через їх екстраполяцію на сферу соціальних відносин. Формуючись в конкретно-історичних епохах, цінності конкретизуються в моральних принципах і правових нормах, ідеалах, установках, цілях і переконаннях і виступають одним із важелів прогресивного чи регресивного поступу історичного прогресу. Отже, історик перш за все повинен ув’язати наявну сукупність ціннісних зразків та

світоглядних установок з загальною канвою певної історичної доби, враховуючи при цьому весь комплекс економічних, політичних, ідеологічних, культурних, релігійних чинників, якими зумовлюється психологічний клімат епохи.

У цьому генетичному зв'язку на окремих стадіях історії визначальними можуть виступати різні, інколи діаметрально протилежні групи або окремі чинники, що зумовлюється як спільними характеристичними показниками перебігу історичного процесу в певний проміжок часу, так і особливостями його виявів в окремо взятих країнах, в залежності від їх суспільного устрою, географічного положення, кліматичних умов тощо.

Цінності, згруповані в цілісні системи ціннісних орієнтацій, обумовлюють вибіркове відношення людини до явищ матеріальної і духовної культури, зумовлюють соціально-політичні позиції окремих станів і суспільних груп, формують відносно усталений психологічний склад окремого соціуму, відповідний соціальний характер[1]. Як найвища духовна і етична цінність будь-якого соціуму виступає категорія історичної свідомості[2], яка акумулює у собі “пануючі уявлення про світ і місце в ньому людини, про суспільство, що розглядається крізь призму простору і часу”[3], і є найголовнішим компонентом колективного мислення у будь-якій суспільній структурі. В кінцевому рахунку, саме через цю ціннісну одиницю забезпечується спадковість поколінь, створюються необхідні умови “для культурного, соціально-етнічного самовизначення народу, для визнання ним себе як особливої етнічної спільності... як особливої цілісності”[4].

Абстрагуючись від цих загальних положень на конкретно-історичний ґрунт України XVII – XVIII ст. зазначимо, що саме на цьому хронологічному відрізку часу відбулися справді революційні зрушення в свідомості українського суспільства, причому, зрушення з досить великою амплітудою ціннісних коливань. По-перше, політичним наслідком Люблінської унії

1569 р. стало різке посилення на українських землях чужорідного латино-польського впливу, зворотною стороною чого виявилось тісне злиття в свідомості українського суспільства ідеї християнської з ідеєю національною[5], що пришвидшило темпи становлення національної свідомості українців, формування самобутності української культури. Активізується просвітницька діяльність православних братств, зростає кількість друкованої продукції. Поряд з широкою мережею середніх учбових закладів в Україні засновуються вищі учбові заклади, за своєю програмою і структурою наближені до західноєвропейських університетів. Таким чином, починають складатися національні кадри інтелігенції, діяльність яких, поряд з політичною активізацією суспільства, справляє помітний вплив на становлення українського національного характеру.

Зазначимо, що в сучасній психології існує тенденція до зведення національного характеру до структури мотивів чи структури ціннісних орієнтацій[6]. Зокрема, під цим терміном розуміється “пояснювальне поняття, що виводиться із звичних чи значущих дій індивіда й означає взаємопов’язаний ряд установок, цінностей, ‘засвоєних мотивів, устремлінь...”[7]. Вкорінення цих нових орієнтацій в свідомість українського народу знайшло на практиці ще один якісний вияв – становлення на ареалі етнічноукраїнських земель української нації[8]. З цього моменту, за визначенням вчених, “національна свідомість набуває суспільно-політичного значення”[9], а стержньовою віссю життя суспільства стає “пробудження... національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав”[10].

Найвищим сплеском могутніх національних рухів в Україні в середині XVII ст., що супроводжувалися, як правило, різноманітними формами соціального протесту, стала Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького, що спричинила не тільки до якісного вибуху у політичній та соціально-економічній сферах, але й

докорінно змінила весь психологічний фон доби. Відповідно кардинальні зміни спостерігаються в системі цінностей українського суспільства. У даному випадку ми маємо класичний взірець того, як перевага революційних, новаційних цінностей у свідомості народу над їх традиціоналістським набором обумовила вартісну перебудову всіх галузей його життя. Вже на першому етапі війни відбувається докорінна переорієнтація в поглядах і устремліннях як самого гетьмана, так і частини наближеної до нього козацької старшини і української шляхти. В їх свідомості ідея козацького автономізму поступається “спрямуванню на досягнення незалежності національної держави та возз’єднання у її кордонах усіх українських земель”[11]. Втіленню цієї мети у практику надалі підпорядковуються всі політичні, дипломатичні, соціально-економічні та воєнні заходи українського володаря. Проте дослідниками доби Б.Хмельницького, як правило, майже не враховується психологічний фактор, завдячуючи якому в чималій мірі стало можливим витворення на середину XVII ст. незалежної держави, визнаної урядами інших країн. Не перебільшуючи його значення в ряді інших факторів, зазначимо: політичні ідеї Хмельницького впали на сприятливий психологічний ґрунт, вкорінений в свідомості українського суспільства ціннісними орієнтаціями його тодішньої провідної верстви – козацтва, яке на середину XVII ст. перебрало на себе роль репрезентанта української державотворчості. Саме завдячуючи тому, що усвідомлення своєї особистості, власної людської гідності, демократичних принципів рівноправ’я і соціальної справедливості знайшло поширення в свідомості всього українського народу, гетьману вдалося витворити, за спостереженням М.О.Максимовича, “однодумне громадське суспільство”[12]. Підкреслимо – однодумне, але не однорідне. Адже, незважаючи на збалансовану соціальну політику, в суспільстві продовжувалися диференціаційні процеси, зберігалася

міжстанова та внутрістанова ієрархія. Але вже по смерті гетьмана в системі ціннісних орієнтацій української нації відбувається черговий крін, на жаль, на цей раз з мінусовим зарядом, що в значній мірі пояснюється змінами в соціально-політичній структурі суспільства, поглибленням процесу майнового розшарування в козацькому стані. В національному самовизначенні етносу дедалі більшу вагу почали набувати деструктивні соціальні настрої, що поступово перебирали “загального ціннісно-установочного характеру”[13]. Під їх впливом відбувається зростання соціального егоїзму козацької старшини, привласнення нею величезних земельних володінь з загальновійськового (практично, державного) скарбу, “ігнорування на місцях інтересів трудящих”[14]. Вже під час так званої “Руїни” домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь деструктивних, відцентробіжних орієнтацій. Свою негативну роль у цьому процесі відіграло і геополітичне становище молодой Української держави і, зокрема, політика Московської держави.

За оцінкою М.С.Грушевського, саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України у свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь дружніх стосунків і обумовила подальшу спрямованість українських гетьманів у своїй боротьбі з російським централізмом на різні політичної сили за межами власної держави[15]. Историк підкреслив, що подібне “роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу”[16], що в сукупності з перемогою в кінці XVIII ст. набору цінностей охлократичного характеру, притаманного російському абсолютизму, над традиційним українським козацьким демократизмом у політичній сфері привело в кінцевому рахунку Україну до трагічної розв’язки.

Висунення ціннісних орієнтацій українського суспільства

в спеціальний об'єкт дослідження відкриває перед істориками широке поле діяльності. Перш за все, очевидно, необхідно окреслити коло орієнтирів, притаманних саме українському суспільству на певних етапах його історичного існування, і провести порівняльний аналіз з загальнолюдською системою цінностей, з'ясувати причини, згідно яких ті чи інші складові цієї системи набували своєї інтерпретації на національному психологічному ґрунті. Зокрема, відносно доби XVII – XVIII ст. передбачається вичленення в національній ментальності українців таких ціннісних політико-правових категорій, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів та ряду інших. Другим важливим завданням є визначення еволюційного поступу формування системи цінностей українського етносу в залежності від загального стану розвитку його свідомості та співвідношення чинників політичного, економічного, географічного характеру тощо. При цьому не слід забувати, що особливістю історичного буття українського етносу є його відносно коротке хронологічно існування в рамках наявності власного національного незалежного державного організму (мається на увазі Українська козацька держава, яка постала завдяки державотворчому генію Б.Хмельницького на сході Європи в середині XVII ст.). Переважно ж українські землі на більш-менш короткий проміжок часу підпадали в політичну і економічну залежність від іноземних держав – Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Росії, що не могло не накласти відповідного карбу і на сферу духовності українського народу. Саме тому в дослідженні культурно-психологічних впливів чужорідних ментальностей на самосвідомість української нації та ментальні орієнтації українського суспільства вбачаємо один із важливих напрямів

вивчення соціальної психології українців. Зокрема, цей вплив виявився в проблемі культуртрегерства польської шляхти в українських землях, боротьбі конфесій у релігійній сфері, перемішанні західно- і східноєвропейських, а також азіатських стилів в українській архітектурі, живописі, музиці, виникненні феномену Феофана Прокоповича з його еволюційним розвитком від православ'я через католицизм знову у лоно православної церкви, через служіння українській науці шляхом привнесення у неї модернізаційних теорій західноєвропейського просвітництва до російського царедворця, вірного поборника і ідеолога реформаційної діяльності царя Петра I, у відмові української старшини від боротьби за традиційні козацькі привілеї і шуканні нею прав російського дворянства та багатьох інших суперечностях культурного і політичного життя України XVII – XVIII ст. У зв'язку з цим цікаво простежити і більш опосередковані впливи на українську ментальність здобутків західноєвропейської духовної цивілізації, зокрема, трансформації на українському національному ґрунті ідей Реформації та Просвітництва, протестантизму та інших виявів духовного життя Європи на зламі середньовіччя і нового часу.

Важливо також виявити співвідношення у системі ціннісних орієнтацій українського народу цінностей, на які орієнтувалося суспільство в цілому, та тих, що спрямовували установки та устремління його окремих соціальних груп чи навіть індивідів. В цьому контексті надзвичайної актуальності набуває з'ясування соціальної структури українського суспільства та встановлення рівнів інтелектуального і духовного розвитку окремих його станів, верств та соціальних прошарків.

При дослідженні всіх цих питань історикю треба повсякчасно відчувати загальноісторичний пульс епохи, без врахування особливостей якого реставрація психологічного клімату доби та сутнісних виявів національної свідомості буде виглядати однобокою.

Специфіка об'єкту дослідження необхідно обумовлює і специфіку залучення джерельної бази. Оскільки в даному випадку мова йде про емпіричні прояви існування суспільства, то в якості документального джерела перш за все повинен залучатися інтелектуальний багаж епохи, а саме її правовий кодекс, філософські та теологічні праці, зразки духовної та світської літератури, народного фольклору, міфотворчості, епічні твори, перекази, легенди, історичні та полемічні праці. Важливим джерелом для виявлення пануючої в суспільстві в цілому та в його окремих структуруючих одиницях системи ціннісних орієнтацій та мотивів їх зміни виступає комплекс судових справ, нарративні та актові документи, листування офіційного та приватного характеру. Певний інформативний зміст у розрізі задекларованої проблематики несуть у собі зразки образотворчого мистецтва, національної архітектури. Так, приклад вдалого використання витворів фундаментального мистецтва для дослідження втілення у свідомість суспільства ідеї національної державотворчості демонструє нещодавно видана монографія А.Макарова "Світло українського бароко" (К., 1995). Доцільно погодитися і з тими істориками, які для дослідження процесів мислення широко залучають художню літературу, вважаючи досить продуктивним "шлях вивчення менталітета через живий характер, особистість (образ героя в художньому творі), розгорнуту в типологічному аспекті"[17]. Для виявлення системи ціннісних орієнтацій та вивчення їх впливів на вирішення найважливіших проблем історичного буття нації в якості джерела можуть застосовуватися дані допоміжних історичних дисциплін. Зокрема, на думку істориків, використання досягнень генеалогії "дає можливість виявити нові риси і особливості історичної свідомості епохи, доповнити картину взаємодії етносів і культур, допомагають зрозуміти менталітет середньовічної людини"[18]. Не менш важливим у цьому відношенні уявляється і використання здобутків геральдики, дипломатики, фалеристики тощо.

Але насамперед успішне вирішення пов'язаних з вивченням задекларованої проблеми завдань, що стоять перед сучасною медієвістикою, передбачає узагальнення накопиченого на сьогодні в українській історіографії досвіду дослідження історії суспільної свідомості і духовної культури нації, в якому більшою чи меншою мірою присутній зріз тематики, пов'язаної з механізмом еволюції цінностей та структурним аналізом українського суспільства переломної доби XVII – XVIII ст.

1. Див.: Горячева А.И. О взаимоотношении идеологии и общественной психологии // Вопросы философии. – 1963. – № 11. – С.58 – 59; Гуревич А.Я. Некоторые аспекты изучения социальной истории (общественно-историческая психология) // Вопросы истории. – 1964. – № 10. – С.52 – 53.
2. Див.: Блок М. Апология истории. – М., 1972. – С.147; Барг М.А. Эпохи и идеи: Становление историзма. – М., 1987. – С.11.
3. Барг М.А. Эпохи и идеи. – С.3.
4. Ракизов А.И. Историческое познание: системно-гносеологический аспект. – М., 1982. – С.9.
5. Левицкая Ю.Э. Формирование национального самосознания на Украине в конце XVI – начале XVII века // Русская история: проблемы менталитета. – М., 1994. – С.59.
6. Кон И.С. К проблеме национального характера // История и психология. – М., 1971. – С.123.
7. A Dictionary of the Social Sciences, Ed by I.Gonlid and W.G.Kolb. – New York, 1964. – P.83.
8. Див.: Смолій В.А., Гуржій О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. – 110 с.
9. Вахабов М.В. От средневековья к вершинам современного прогресса. – М., 1965. – С.250.
10. Ленін В.І. Критичні замітки з національного питання // Ленін В.І. ПЗТ. – Т.24. – К., 1972. – С.121.

11. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992. – С.34.
12. Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т.1. – К., 1876. – С.564.
13. Парыгин Б.Д. Социальное настроение как объект исторической науки // История и психология. – М., 1971. – С.99.
14. Степанков В.С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648 – 1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – К., 1993. – С.62.
15. Грушевський М. З політичного життя старої України. – К., 1918. – С.82.
16. Там же.
17. Большакова А.Ю. Феномен менталитета: основные направления и методы исследования // Русская история: проблемы менталитета. – С.9.
18. Пчелов Е.В. Историческое сознание древней Руси и древней Скандинавии в генеалогическом аспекте // Там же. – С.41.

Т.В.Чухліб (Київ)

Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року?

1. IV. 1983 р. між Австрією та Річчю Посполитою був підписаний союзний договір, який мав антитурецьку направленість і передбачав спільні військові дії обох держав у разі нападу на одну з них Османської імперії. І коли в липні того ж року 100-тисячна турецька армія під керівництвом візира Карн-Мустафи взяла в облогу австрійську столицю Відень, польський король Ян III

Собеський на чолі 25-тисячного війська поспішав на допомогу Леопольду I. Вирішальна битва між союзними військами та турками відбулася 12.IX, де польська армія відіграла вирішальну роль у перемозі європейської коаліції. А завершальним етапом цих подій став похід польсько-австрійських сил до Угорщини (IX-XI 1683 р.), що мав за кінцеву мету остаточне витіснення турецьких військ з Центральної та Центрально-Східної Європи.

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених цьому питанню[1], на сьогодні досить проблематичним залишається аспект дослідження кількості українських козацьких підрозділів, що брали участь у битві під Віднем та наступних операціях по знищенню турецької загрози завоювання європейського регіону (хоча висвітленню цього питання приділили певну увагу у своїх працях такі вітчизняні історики як І.Німчук, Б.Крупницький та І.Назарко)[2]. Опираючись на аналіз віднайдених архівних джерел та нове прочитання опублікованого документального матеріалу і співставляючи різні точки зору науковців, маємо за мету поглибити дослідження попередників та розставити крапки над “і” у визначенні кількісного складу козацьких військ. Цьому допоможе і публікація у додатку до даної розвідки документу під назвою “Ординація плат Війську Запорозькому”, що відноситься до 1683 року.

Отже, питання про набір українських полків постало відразу після укладення польсько-австрійського союзу. 19.IV на засіданні сенатської комісії у Варшаві повідомляли, що “козаків 1200 тільки наказав король набрати зараз під командою 4 ротмістрів Семена, Ворони і других двох”[3]. Однак трохи згодом, отримавши фінансову допомогу від римського папи Інокентія XI, Ян III Собеський вирішив, що зможе утримати 3000-е козацьке військо.

Виконуючи розпорядження короля, великий коронний гетьман С.Яблоновський 16.VII видає “приповідний лист” на вербування козацького полку правобережному полковнику

М.Булизі, який згідно наказу мав прибути в середині серпня до Львова[4]. Загальне керівництво по набору козаків було доручено шляхтичу Менжинському. Саме йому на руки видали певну суму грошей (близько 30 000 ліврів) для “затягу” українського війська[5]. За військовим планом, що особисто був розроблений Яном III, козацькі полки 25.VIII мали прибути під Краків, де збиралися головні сили Речі Посполитої для походу під Відень. Однак вони, в силу різних обставин, не прибули на призначений срок до місця військового збору. “Вже не чекаючи полків литовських, ані козаків, залишивши їм наказ поспішати за мною, у перших днях вересня сподіваємось бути на берегах Дунаю”, – писав Ян III до папи Інокентія XI наприкінці серпня[6].

У авангарді польських сил вирушили лише 150 козаків під командуванням полковника Апостола (П Апостола-Щуровського –?). Вони входили до складу підрозділів волинського воєводи Я.Стадніцького на правах приватної легкої козацької корогви(*). “...З Апостолом не маю козаків більше півтори сотні..., а п.Менжинських сидить ще зі своїми у Львові, як сам пише”, – повідомляв король 9.IX під час переправи через Дунай[7]. Через декілька днів (12.IX) об’єднані війська Яна III та князя Лотарингського перемогли багатотисячну армію візиря Кари-Мустафи і звільнили оточений Відень. Про участь козаків Апостола у цій битві свідчить такий запис короля: “...турків зараз ведуть, як псів і худобу, їх моя драгунів і козаки немало забрали. О Менжинський, Менжинський!”[8]. Останні слова були написані королем у стані великого незадоволення з причини неприбуття до Відня головних козацьких сил. З великим сумом головнокомандуючий польською армією відзначав, “що козаки з Менжинським вже прийдуть невчасно, хоча вони тут (під Віднем – Т.Ч.) були б найпотрібніші”[9]. 24.IX королівна М.Казимира, якій було доручено слідкувати за “козацьким затягом”, повідомляла свого чоловіка, що Менжинський набрав лише півтори тисячі козаків[10]. Лише

28.IX до військ Яна III, які йшли у напрямку Будапешта, приєднались полки Я.Ворони і Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю –?), що надійшов трохи пізніше, наказувалось йти “звичайною дорогою за другими”[11]. Через півтора тижня походу серед козаків виникло невдоволення тим, що Менжинським не було виплачено обіцяних їм грошей. Однак той запевнював короля, що обіцяну суму видасть лише після походу, щоб козаки завчасно не повернулися в Україну[12].

Під час переправи через Дунай поблизу Остригома (Стриготина) козаки Я.Ворони не змогли взяти “язика” на другому березі річки, що викликало велике невдоволення короля. Виправдовуючись перед Яном III, полковник говорив, що “простих хлопів зтягнули, не козаків, бо так швидко козаків не могли дістати”[13]. Але незабаром до польської армії приєдналися полки М.Булиги, Семена (Палія – ?) та Іскрицького (Василя – ?). У жовтні вони відзначились в облозі Остригома, а також у битвах під Парканами (9.X) та Сеценами (15.XI). “А вони (козаки – Т.Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами – і в усіх заслужили собі на велику славу”, – описував король перший штурм добре укріпленої сеценської фортеці(14). “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька”, – згадував у своїх мемуарах інший свідок участі українських полків у післявіденському поході польської армії Я.Пасек[15].

Історик І.Назарко відзначав, що при обороні Відня до складу польської армії входило сім козацьких полків загальною кількістю 3000 чоловік[16]. Але це не відповідає історичній дійсності. Про те, що під австрійською столицею було лише 150 козаків, писав головний учасник і свідок тих подій Ян III Собеський. Це підтверджують також інші документи, введені у науковий обіг польськими дослідниками[17]. Щодо сучасних вітчизняних істориків (головним чином –

популяризаторів), то вони, як правило, посилаються на літопис С.Величка, де говориться, що “король Собеський... поспішав з кільканадцятьма чи не двадцятьма (!? – Т.Ч.) тисячами доброго зтяжного козацького молодця) в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь”[18], однак “правдивість” цієї літописної інформації вже давно спростована І.Німчуком у його ґрунтовному дослідженні “Українці і відсіч Відня 1683 р.” (Львів, 1933).

Разом з тим, відзначимо, що “компут Війська Запорозького”, укладений наприкінці 1683 року, (а саме на нього посилається І.Назарко у своєму твердженні) нараховував 3 000 козаків [19]. Але це вже були полки, які приєдналися до польського війська після битви під Віднем, у кінці вересня. Під керівництвом полковників В.Іскрицького та Булук-Баші перебувало по 500 козаків М.Булиги, А.Зеленського, К.Станецького, Я.Дуніна-Раєцького, а також невідомого полковника (його ім'я не було занесене в реєстр) – по 400 чол.

За “Ординацією плати Війську Запорозькому коштом Отця Святого Інокентія XI за субсидією Корони Польської проти неприятеля меча святого”[20], кожному з семи полковників виплачувалось 600 злотих на рік, а також голандського сукна на 132, та лисиного хутра разом з витратами на кравецькі потреби – по 90 зл. Загальна сума витрат на козацьких полковників становила 5754 зл. На семерих полкових осавулів видавалося 2625 зл., генеральному писарю та військовому судді – по 375, шістьом полковим писарям – 756, двадцяти трьом сотникам – 7245, семи полковим хорунжим – 1050, двадцяти трьом сотенним хорунжим – 2760, двадцяти трьом сотенним осавулам – 2576, двісті дев'яносто одному курінному отаману (десятнику) – 32592, двом тисячам шестисот одинадцяти рядовим козакам – 211 491. Отже, вся грошова сума (до неї входили й витрати на “сукно”) визначалась у 267 599 злотих.

1683 р. слід датувати ще одну “Ординацію плати Війську

Запорозькому”[21] (подаємо даний документ у додатку), до якої було внесено три полки загальною кількістю 1200 чол. Більшість польських істориків (Я.Віммер, В.Маєвський та інші) чомусь датують даний документ 1689 р.[22] Однак зміст цієї ординації, а також додаткові архівні джерела переконують, що вона була складена для тих козаків, які мали брати участь у віденській операції 1683 рр., але надійшли допомагати Яну III трохи пізніше (підтвердженням є повідомлення з Варшави від 19.V того ж року, про яке згадувалося вище)(23). Згідно з “Ординацією...”, полковникам Я.Вороні (до речі, його ім’я не зустрічається у більш пізніх документах; можливо, що він загинув під час походу в Угорщину), С.Корсунцю та Киляну було виплачено 107 646 злотих. Слід відзначити, що така сума була в три рази меншою за ту, яка виплачувалась такій же кількості польської легкої кінноти.

Крім того, можливо, що у післявіденському поході брали участь окремі козацькі підрозділи (близько 400-800 чол.), які прийшли із Лівобережної України та Запорозької Січі[24]. Якщо врахувати козаків, які не були внесені до реєстрових чи оплатних списків, то загальна кількість українських козаків, що брали участь у відомих подіях, становила близько п’ятьох тисяч чоловік. Однак під стінами Відня їх воювало всього, як стверджують джерела, лише півтори сотні.

1. Chrzanowski L. Odsiecz Wiednia. — Warszawa, 1886; Soldier (Jagielski). Odsiecz wiedeńska 1683 // Przegląd Historyczny. — 1910. — T.10;

Dabrowski J. Rok 1683. — Poznan, 1913;

Rawita-Cawronski F. Udziat kozakow w odsieczy Wiednia // Rok Polski. — Krakow, 1916. — № 2. — S.16 — 37;

Dabrowski O. Operacja wiedeńska 1683 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. — R.2. — T.2. — 1930;

Kukiel M. Polski wysilek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. — 1933. — R.XLVII. — Z.2;

Kukiel M. Skład społeczny wojsk koronnych za Sobieskiego // Studia

- historyczne ku czci St.Kutrzeby. – Т.2. – Krakow, 1983;
 Wimmer J. Wyprawa wiedeńska 1683 r. – Warszawa, 1957;
 Wolinski J. Krol Jan III Sobieski i bitwa wiedeńska 1683 r. // Studia i materialy do historii Wojskowosci. – Т.9. – Cz.2. – 196S;
 Abrahamowicz Z. Kara Mustafa pod Wiedniem. – Krakow, 1973;
 Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII w. – Warszawa, 196S.
2. Німчук І. Українці і відсіч Відня 1983 р. – Львів, 1933. – С.14;
 Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683 – 1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Вип. 4. – Прага, 1941. – С.1 – 32;
 Назарко І. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. – 1992. – № 13 – 15.
3. Архів Головний Актів Давніх у Варшаві (далі – АГАД). – Ф. Архів Публічний Потоцьких (далі – АПП), № 162, т.1, арк.49.
4. Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.2. – К., 1868. – С.39;
 Antony A. Kozacy na Polesiu Kijowskim // Biblioteka Warszawska. – Т.IV. – 1881. – S.61.
5. Maria Kazimiera. Listy do Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1966. – S.244;
 Німчук І. Вказ. праця. – С.14.
6. Niemcewicz J. Zbior pamietnikow historycznych o dawnej Polsce. – Т.5. – Pulawa, 1830. – S.303.
- * Якщо говорити про участь українців взагалі, то, звичайно, що їх було значно більше. Адже, як відзначав польський історик М.Кукель, велика кількість “синів землі української та подільської” достойно несли службу у польських панцерних та легких хоругвах (Kukiel M. Polski wysilek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. – 1933. – R. XLVII. – Z.2. – S.160). Про це свідчив також і Б.Крупницький. (Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683 – 1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Вип.4. –

Праги, 1941).

7. Helcel A. Listy Jana Sobieskiego do zony Maryi Kazimiry.

— Krakow, 1860. — S.382.

8. Ibid. — S.384.

9. Ibid. — S.381.

10. M.Kazimiera. Listy... — S.244.

11. Jan Sobieski: listy do Marycenki. — T.2. —Warszawa, 1973. — S.241; Helcel A. Listy... — S.156.

12. Helsel A. Listy... — S.395.

13. Jan Sobieski: listy do Marycenki. — T.2. — S.257.

14. Цит. за: Німчук І. Вказ. праця. — С.34.

15. Pamientniki Jana Chyzostoma z Gozlawic Paska. — Lwow, 1923. — S.329.

16. Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського / / Український історик. — 1965. № 1-2. — С.23; Його ж. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. — 1992. — № 13. — С.12 — 13.

17. Rawita-Gawronski F. Udzial kozakow w odsieczy Wiednia // Rok Polski. — Krakow, 1916. — № 2. — S.37; Kukiel M. Polski wysilek zbrojny roku 1683 // Kwartalnik Historyczny. — 1933. — R. XLVII. — Z.2 — S.171; Wimmer J. Wolskie w drugiej polowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S.240.

18. Величко С.В. Літопис. — Т.2. — 1991. — С.293— 294.

19. АГАД. — Ф.Архів Замоїських (далі — АЗ), № 3112, арк.323; Назарко І. Козаки на службі... — С.13.

20. АГАД. — ФАЗ, № 3112, арк.323.

21. Бібліотека Музею національного ім. Кн.Чарторийських в Кракові. — Відділ рукописів, ф.2679, арк.121 — 122.

22. Wimmer J. Materialy do zaganienia organizacji i liczebności armii koronnej w 1690 — 1696 // Studii i materialy do historii wojskowosci polskiej. — Т.9. — Cz.1. — W., 1963. — S.241. Zarys dzijow wojskowosci Polskiej do r. 1864. — Т.2. — W., 1966. — S.39.

23. АГАД. — Ф. АПП, № 162, Т.1, арк.49.

24. Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні

в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963;
Kukiel M. Op. sit. — S.177 — 180. Ordynatia Place Woysku
Zaporozkiemu ktorego ma bydz N.1200 pod trzema Pulkami a
w kazdym Pulku ma bydz choragwi cztery(*)

A naprzod Pulkownicy

Pan Semen Korsuniec

Pan Jakop Worona

Pan Kaljn

Kazdemu z nich na kazdy kwartal placono ma bydz po zl. 150

co na rok na wszystkich trzech wczyni.....f.1 800

Tym ze sukna Hollandskiego po lokci N. 11 na facit loku N.

33 po zl. 12.....facit.....396

Tym ze na futro lisie krawca potrzeby do zupanow y podszewke

po zl. 90.....facit 270

Summa facit zl. 2 466

Assawdowie Pulkowi

Tych ma bydz N. 3 kazdemu z nich na kwartal po zl. 75 wczyni

rok kazdemu po zl. 300. Na wszystkich raz tych N.3 .....zl.900

Tym ze tuzinku kazdemu na rok po lokci N. fa.: lokci N. 33

po zl.:5 .....facit.....165

Tym ze na poirzeby podszewke y krawca po zl.

20.....facit....60

Facit N.:1 125

Pisarz Generalny

N. 1 ktoremu na kwartal po zl.: 75 rachuiac wczyni na

rok.....zl. 300

Tuzinku na kontasz y zupan lokci N. 11 po zl.: S fa 55

Temuz na potrzeby krawca y podszewke.....zl.20

Facit N.:375

Sedzia Woyskowy Generalny

ktoremu na rok przychodzi tak wiele iako y pisarrzowi in

summa.....N. 375

Pisarzow Pulkowych

N.2 kazdemu z nich na kwartal po zl.: 24 wczyni na rok na

jednego po zl.: 96

a na obydwu .....zl. 192

Tym ze paklaku na kazdego po lokci N. 12 – fakci N. 24 po
zlo.:2.....facit.....48

Tym ze na podszewke, potrzeby y krarca po
zl.:6.....facit..... 12

Facit N.: 252

Setnikow

N.9 kazdemu na quartal po zl.: 60 na rok wczyni na iednego
zio.: 240 a na wszystkich N.2 160

Tym ze tuzinku po lokci N. 11 facit lokci N. 55 fa... 495

Tem ze na potrzeby krawca y podszewke po 20 fa.....180

*Бібліотека Музею національного ім. Кн. Чарторийських в
Кракові. – Відділ рукописів, ф.2679, арк.121 – 122.
Оригінал. Публікується вперше.

Facit N.: 2 835

Chorazych

ma bydz N.3 polkowych kazdemu z nich na quartal po zl.: 30
na rok wczyni na iednego zl.: 120 a na wszystkich zl.....360

Tym ze na suknie paklaku po lokci N. 12 facit lokci N. 36 po
zl. 2 .. f.: 72

Tym ze na potrzeby podzewke y krawca po zl. 6 .....f.:18

Facit N.: 450

Chorazych setniczych

N.9 kazdemu z nich na quartal po zl.: 22 – g.: 15 co na
iednego wczyni zl.: 90 a na wszystkich zl.....810

Tym ze na suknie paklaku po lokci N. 12 facit lokci N. 108
po zl.2.....facit 216

Tym ze na potrzeby y krawca po zl. 6 .....f.:54

Facit.: 1 080

Attaruanow korinnych, alias dziesiatnikow

N. 120 kazdemu na quartal po zl.: 22 – g.: 15 co na rok na
iednego

wczyni zl.: 90 a na wszystkich zl.....10 800

Tym ze paklaku po lokci N. 18 fa.: lokci N. 960 po zl. 2..
facit.....1920

Тым же на potrzeby по зл. 6.....facit..720

Facit N.: 13 440

Assawidow setniczych

N. 9 kazdemu na quartal po zlo.: 22 – g. – 15 co na
jednego wczyni na rok zл.: 90 a na wszytkich зл.....810

Тым же паклаку по локци N. 8 facit локци 72 по зл. 2.

...facit.....144

Тым же на potrzeby по зл. 6.....facit 54

Facit N.: 1 008

Moloycow

sluzatych w trzech Polkach powinno bydz N. 1040 kazdemu na
quartal по зл. 15

wczyni на rok iednemu зл.60 a на wszytkich.....N.62 400

Тым же паклаку по локци N.8 facit локци N.8320 по зio.:2...f.:16
640

Тым же на поirzeby по zi. 5.....facit.....5 200

Summa zas summarum, tak на Starszyzne iako y Moloycow facit:
107 646

В.І.Цибульський (Рівне)

Волинь в перші роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

З початку Визвольної війни Волинь поступово стала відігравати досить важливу роль у боротьбі проти магнатів і польської шляхти. Вже після перших переможних боїв Б.Хмельницького під Жовтими Водами та Корсунем (травень 1648 р.) виникають повстанські загони, які діють в різних місцях Волині. Хоча їх діяльність спочатку не була безпосередньо зв'язана з козацьким військом, певну роль у формуванні повстанського руху зіграли звернення гетьмана, що розповсюджували його посланці, і агітація, яку проводили козацькі розвідники. Серед них були й вихідці з Волині[1].

Значне посилення визвольної боротьби народних мас на Волині викликав похід сюди полків під керівництвом М.Кривоноса. Після перемоги над підрозділами І.Вишневецького 17 липня під Махнівкою вони звільнили Бистрик, Чуднів, Чарторию і підійшли до Полонного. 20 липня козаки і повстанці зайняли його передмістя, а через день за допомогою міщан і жовнірів (набраних з українців) оволоділи містом і замком. Звідси М.Кривоніс направив загони для захоплення Заслава, Острога й Межиріч, а сам з основними силами подався до Старокостянтинова, в околицях якого зібралося близько 10 – 12 тис. жовнірів на чолі з Вишневецьким. Внаслідок боїв 26 – 28 липня ворог змушений був відступити. До речі, старокостянтинівські міщани вночі з 26 на 27 липня привезли козакам продовольство і порох, за що Вишневецький наказав стратити 40 осіб. Захопивши місто, М.Кривоніс перетворив його на опорний пункт української армії.

Здобута козаками перемога викликала масове повстання на Волині й започаткувала в південному її регіоні становлення інституцій Української держави. Насамперед звертає увагу на себе широко розповсюджене покозачення у серпні-вересні селян і міщан, створення ними козацьких полків. Так почалося формування великого загону з міщан Гоші та селян Воскодавів, Красносілки, Мніщина, Чудниці та інших сіл під проводом гошанського війта Івана Куковського (Листопада). На чолі з отаманом Присцею піднялися на боротьбу селяни Берездова, Клепачева, Хлапотина, Глиниці. Активно діяв загін з міщан Яруні, селян Пилиповичів, Великого Молодькова, Молодькова, Підгаєць і Багатого. Звягельський міщанин Михайло Тиша організував сильний загін, на основі якого потім був сформований козацький полк. Проголосивши себе полковником, він розпочав похід на Клевань, яку захопив при сприянні міщан. Потім оволодів Оликою і подався до Луцька, мешканці якого, “побратавшись” з повстанцями, провели їх через передмістя

до валів. Шляхта, потрапивши під влучний вогонь самопалів, “розбіглася”. Через кілька днів повстанці, разом з козаками, які прибули сюди, розбили під Жидичином посполите рушення Волинського воеводства. Частина повстанців вирушила до Володимира[2]. З міщан Луцька і селян навколишніх сіл утворився загін під керівництвом луцького бурмістра Федора Липки. А.Кисіль, який з’явився з 500 жовнірами під стіни міста, не наважився зупинитися в ньому, побоюючись міщан.

Слід наголосити на тому, що протягом всього періоду Визвольної війни під час проведення окремих бойових операцій регулярні козацькі частини діяли спільно з селянськими загонами. Прикладом таких спільних дій була облога Острозького, Луцького, Дубенського, Кременецького замків. Для взяття останнього М.Кривоніс у серпні 1648 р. виділив окремий загін у складі 7000 козаків під керівництвом полковника Дзевалова і сотників Васильєва і Костенка. Штурм фортеці тривав близько 2 місяців, проте захопити її козакам не вдалося. Невідомо, скільки б тривала ще облога цієї фортеці, коли б на допомогу не прийшов загін повсталих селян, очолюваних Колодкою. Внаслідок навального штурму козаків і повстанців Кременецький замок був взятий і його гарнізон знищений. До рук переможців потрапила багата здобич – всі гармати, боєприпаси, військове спорядження тощо[3].

Волинські повстанці розправлялися з польською шляхтою, представниками адміністрації Речі Посполитої, вели бої з польсько-шляхетськими хоругвами. Так, між Гошею і Берездовим вони вчинили напад на підрозділ М.Кисіля. У районі Бинного відбили наступ 700 жовнірів. Не вдалося хоругвам відібрати у повстанців і козаків Острог, міщани якого “побраталися” з козаками[4]. М.Остророг у листі від 3 вересня писав, що це місто важко взяти, бо його жителі заодно з козаками.

На початку осені завершилося формування полків у

Луцькому повіті під проводом І.Куковського, Ф.Липки і стоянівського вйта С.Гірича. Успішно діяли великі загани, очолювані “старшим сотником” селянином Федором з Клекотова, селянином К.Кайченятою, “полковником” Садою. Звертає на себе увагу активна участь у боротьбі міщан Рівного, Олександрії, Клевани, Жорнова, Колків, Чарторийська, які часто ставали організаторами селянських мас. Так, мешканці м.Рівного створили повстанський загін, який напав на панську садибу у Городищі. Були спалені садиба і двір урядника, захоплені худоба та харчові припаси. Інший загін рівненських міщан під керівництвом братів Грицька і Матвія Бузовщиків здійснив напад на землі пана Малиновського, захопив худобу і табуни коней. Затим вони разом з селянами Колоденки, Житина, Бармаків, Іллінки вирубали ліси в околицях Городища. Не дивно, що згідно свідчень польських джерел, “весь цей край, з містами Рівним, Клеванню і Оликою, був спустошений”[5]. А.Кисіль в одному з листів писав, що в центрі Волині діє загін покозачених своєвільних людей кількістю 18 тис. чоловік[6]. Всього ж протягом 1648 – 1653 рр. на Волині селянами і міщанами було розгромлено 167 фільварків, в тому числі у 1648 р. – 147 фільварків[7].

Аналіз соціального складу великих загонів та їх ватажків засвідчує помітну роль у боротьбі представників міської і сільської верхівки. Серед керівників зустрічаємо гошанського вйта І.Куковського, бурмістра Луцька Ф.Липку, вйта С.Гірича, бурмістра Клевани, сина бурмістра Чарторийська К.Гуляницького, крилівського вйта й ін. В той же час частина заможних селян і міщан, котрі не взяли участі у боротьбі, стала об’єктом насильницьких дій з боку повстанців.

Спалахнуло повстання і на території Володимирського повіту. Значні загани створили селяни Твориничів, Роговичів, Брусилівки, Микулина, П’ятиднів, Хрипаличів й ін. сіл. Активну участь у боротьбі брали міщани Володимира, Ковеля та Ратного. Однак у цілому, на відміну від Луцького повіту,

тут не спостерігалася особливо помітна роль міщан в організації повстанських загонів.

Козацькі реєстри свідчать, що в повстанні Б.Хмельницького брало участь чимало шляхти. Серед її представників знаходились такі волиняни як Бережецькі, Боговитини, Хмари, Чернігівські (реєстр 1649 р. подає їх 20). Дехто з них, як-от Григорій Гуляницький, займали значні посади в українському війську. Одну з головних ролей відігравав шляхтич з Волинського Полісся Петро Головацький. Він діяв спочатку на Сіверщині, але, відкликаний звідти гетьманом, прибув на Волинь.

Загалом активні дії трудящих Волині влітку 1648 року допомогли Б.Хмельницькому реалізувати концепцію виснажливої війни, яка стає головним способом боротьби проти Речі Посполитої. Особливо це стосується таких основних напрямів, як залучення місцевого населення до протидій ворогові, поповнення українського війська, постачання його продуктами харчування, фуражем.

11 – 14 вересня 1648 року відбулася битва під Пилявцями, яка закінчилася блискучою перемогою повстанців, що відкрило шлях на Львів, а потім і на Варшаву. Однак, дійшовши до Замостя, гетьман відмовився від походу вглиб Польщі, погодився на перемир'я. Серед причин такого рішення були: незавершеність формування української армії, відхід союзників – кримських татар, епідемія чуми, відсутність облогової артилерії, загроза наступу з боку Литовського князівства тощо. Повертаючись на Наддніпрянщину, козацькі полки пройшли через Дубно й Острог. Саме в останньому Б.Хмельницького наздогнав польський посол Гіжовський з листом від короля Яна Казимира, який пропонував припинити військові дії. 2 грудня гетьман в Острозі видає універсал з повідомленням про перемир'я. В той же час в цьому документі він наголошує на давніх вольностях козацтва, попереджує “вельмишановних панів”, щоб вони виконували волю короля та “не мали ніякої злоби ні до своїх підданих,

ні до руської релігії”. Б.Хмельницький погрожує, що недотримання цих умов порушить “спокій і мир” і призведе до “ще більшого знищення Речі Посполитої”[8]. На кінець 1648 р. лінія розмежування між територією Української козацької держави і Польщею проходила приблизно між ріками Горинь і Случ на Волині і по Кам’янець-Подільський на Поділлі.

Після залишення українською армією західного регіону України співвідношення сил змінилося на користь панівного класу Речі Посполитої. За допомогою війська магнати і шляхта “вогнем і мечем” почали відновлювати своє панування. Вже на початку грудня було заарештовано горохівських міщан, згодом у Дубно перед судом стали селяни Кубрачівки. Масові репресії чинили зі своїми загонами магнати Д.Заславський і С.Корецький. Адам Кисіль з тривогою повідомляв про загрозу нового повстання на Волині й Поділлі, бо селяни і міщани скаржилися Б.Хмельницькому про переслідування з боку шляхти, що поверталася до маєтків. Є дані, що близько 1000 повстанців пройшло повз Гошу у напрямку Луцька, і до них приєднувалися нові загони.

Не припинялася боротьба в центральному і західному районах Волинського воєводства, хоча вона і втратила масовий характер. Так, селяни Пожаркова Луцького повіту відмовилися виконувати повинності на користь шляхтича, вбили його урядників, а самі подалися на козацьку територію. Північніше Острога селяни Милятина і Черніхова розгромили шляхетський двір у Хорові. Продовжував діяти загін І.Куковського. У лютому міщани Горохова напали на польську хоругву остерського старости.

На допомогу повстанцям прийшли козаки. Коли мешканці Острога звернулися за нею, то в другій половині лютого до міста з’явився козацький загін, очолюваний, за деякими джерелами, волинським полковником М.Тишею. Спільними силами вони знищили близько 400 шляхтичів і представників міської влади. Лише після сутички з хоругвами

А.Суходольського, що прибули сюди з Межиріч, козаки відійшли до Звягеля. Події подібного характеру відбулися і в Заславі, де за наказом О.Конєцпольського було посаджено на палі активних учасників повстання. Довідавшись про це, козаки раптово увірвалися до міста і знищили каральний загін жовнірів та шляхту[9]. Волинська шляхта, відчуваючи слабкість своїх сил, в інструкції на Сейм від 7 березня 1649 р. відзначала, що “свевільне хлопство” чинить вбивства і “невиносимі грабунки” і важко що-небудь зробити без особливих заходів уряду. Шляхта вирішила для боротьби з повстанцями скликати посполите рушення воеводства[10].

Весною почала стрімко наростати хвиля виступів селян і міщан. Сприяла цьому наявність 4-х козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць, що сформувалися в південно-східній Волині: Звягельський, Любартовський, Миропільський і Остропільський. Принагідно зазначимо, що крім названих волинських полків історики зафіксували існування в подальшому Поліського, Гошанського, Острозького полків. Всі вони створювались з ініціативи місцевого населення. Вся повнота виконавчої і судової влади в полках перебувала в руках української адміністрації, що виконувала розпорядження гетьмана. Тут було ліквідовано велике й середнє панське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарства, кріпацтво й почалося утвердження господарства фермерського типу. Як відзначали у листі до князя С.Корецького від 19 січня 1649 р. звягельський полковник І.Донець і сотник М.Тиша, “зволили Ваша кн. милість нас запитати, які ми козаки, реєстрові чи ні? Цього ми самі не знаємо, бо нас й.м.п. гетьман не реєстрував. Лише те знаємо, що й.м.п. гетьман кожного з нас за рівного собі має і не відокремлює нас від давніх реєстрових (козаків)”[11].

Для зміцнення місцевих органів влади та обороноздатності краю Б.Хмельницький направив сюди козацького полковника А.Романенка та свого сина Тимофія. Антифеодальна і національно-визвольна боротьба набирає масового характеру.

Загони повстанців блокують у м.Корець хоругви кн.С.Корецького. Шляхтич В.Масельський скаржився на селян Чорнижа, яких “до жадных работ их не может потягнути”. Селяни Верби побили слуг шляхтянки К.Мировицької, які прибули в село. Враховуючи ситуацію, шляхта воєводства на сеймику 5 травня прийняла рішення створити 1,5 тис. загін для захисту своїх володінь від повстанців. В середині травня шляхтич Т.Обухович констатував: “Звідусіль сипляться рої збунтованого поспільства і ними заповнений тракт між Горинню і Случчу”[12].

Уряд Речі Посполитої все більше схиляється до думки про необхідність розпочати військові дії проти козацької України. В середині травня сенат вирішив розташувати армію в таборі між Старокостянтиновим і р.Горинь. 21 травня 1649 р. польський гетьман А.Фірлей на чолі 10 – 12 тис. війська вторгнувся на південно-східну Волинь. Недалеко від Заслава його авангард несподівано зіткнувся з козацькими полками І.Донця і М.Таборенка, які намагалися зайняти переправи через Горинь. Шляхта запросила допомоги і, отримавши її, атакувала козацький табір. Після кровопролитного бою козаки відійшли до Сульжинців, де вчинили запеклий опір жовнірам. Останні змушені були відступити до Заслава[13]. Довідавшись про наступ ворога на Гощу, полковник А.Романенко залишив її і прибув до Звягеля, де об'єднався з полком І.Яцкевича. Враховуючи співвідношення сил, вони вирішили відступити, однак у цей час з'явилися ворожі підрозділи. Тоді козацьке військо повернулося до Звягеля, який мав “густі вежі та сильні паркани, пересипані землею”. Козаки мужньо захищалися, а коли місто спалахнуло, вони відступили за р.Случ. Жовніри змушені були відмовитися від їх переслідування. За наказом Фірлея було завдано удару по Хлапотину, козацька залога якого відступила до Корчика. С.Чернецький зі своїми хоругвами зруйнував Шепетівку, Судилків та інші “бунтівні гнізда”[14]. На чолі 4-х тисячного війська перейшов у наступ С.Лянцкоронський, який змусив козаків Кривоносенка

відступити з Красилова спочатку до Старокостянтинова, а згодом до Острополя. Оточивши місто, він зажадав від козаків видати старшину. Так як вони відмовилися, жовніри розпочали штурм. Козаки і міщани, замкнувшись у замку, відбивали всі приступи. Зазнавши серйозних втрат, противник змушений був розпочати переговори з Кривоносенком і врешті-решт погодився пропустити козаків. Польські хоругви захопили Любар, Полонне, Гриців і Михайлів, але їх подальше просування було зупинено козацькими полками.

Военні дії на Волині завдали остаточного удару справі переговорів. Б.Хмельницький завершив мобілізацію армії і вирушив проти ворога. Швидке просування козацьких полків викликало велику паніку серед польського війська, яке стояло під Старокостянтиновим. Тому відступ жовнірів у напрямку Збаражу швидше нагадував втечу. Залишення ними південно-східної Волині викликало тут масове повстання селян і міщан. 23 червня М.Остророг повідомляв королю: “За нашим відходом від Бугу, Горині та Случі там збунтувалося все хлопство і Хмельницькому прибуло людей”[5]. Посилюється боротьба в центральних районах Волині. У Луцькому повіті діяли загони повстанців під проводом Єнича, В.Шильнева, І.Шелейка. Відбувалися погроми шляхетських дворів, напади на шляхту і жовнірів.

30 червня козацька і татарська кіннота, здійснивши нічний рейд, заскочила польсько-шляхетське військо зненацька під Збаражем. Ворог зазнав значних втрат: у бою полягло біля 2000 німецької піхоти, до рук наступаючих потрапило 4 – 6 тис. слуг та обозної “челяді”. Розпочалася облога оточеного табору.

Дізнавшись, що на допомогу обложеним йде 30-тис. військо на чолі з королем Яном Казимиром, Хмельницький залишив частину війська біля Збаражу, а сам непомітно для ворога з основними силами пішов назустріч королю, обравши вигідне місце для його зупинки і розгрому. 5 серпня, коли королівська армія почала переправу через р.Стрипа, по ній несподівано

вдарили козацька й татарська кавалерія. Очевидці так описували цей бій: “Не битва це була, а скоріше різня. Найкращий цвіт польської шляхти був стертий рукою ворога”[16].

Втративши близько 4 тис. чоловік, польське військо почало будувати табір, але надвечір він був оточений повстанцями. У таборі почалася паніка. Королівська армія опинилася в катастрофічному становищі. Вона зазнала величезних втрат – до 7 тис. убитими і пораненими. Оточення було таким щільним, що ворог не мав доступу ні до води, ні до продуктів харчування. Але кримський хан Іслам-Гірей, який не був зацікавлений в повному розгромі Речі Посполитої, погодився на переговори з Яном Казимиром. Продовження військових дій з боку козацької армії загрожувало можливим воєнно-політичним союзом Польщі з Кримом. Це примусило Б.Хмельницького припинити війну.

Згідно Зборівського договору козацька територія обмежувалася Київським, Брацлавським і Чернігівським воєводствами. Таким чином, в складі Польщі залишилося Волинське, Подільське, Руське, Белзьке воєводства, а також 4 волості Київського воєводства. До того ж польський уряд дозволив татарам грабувати українські землі й брати у ясир селян і міщан. Внаслідок цього, татарські зағони, повертаючись до Криму, спустошили багато міст і сіл у Руському, Подільському і Волинському воєводствах.

Селяни і міщани Волині вели боротьбу проти відновлення польсько-шляхетського панування. Так, у вересні 1649 р. повстанці захопили майно шляхтича М.Тресцинського в Корці. Продовжував діяти загін Єнича. Великий загін створили міщани Черниці й селяни Бронників, Старикова, Немильської, Філіпова та інших сіл Луцького повіту. Кременецькі міщани під проводом Ф.Буслика розгромили двір С.Тишкевича у Шепетині[17]. При підтримці місцевого населення зағони Гераська захопили Острог і розгромили маєтки магната Яловицького в Плоскому, Стадниках і

Оженині.

Після затвердження сеймом у січні 1650 року умов Зборівського договору, шляхта різко активізувала зусилля, спрямовані на повернення маєтків і відновлення там старих порядків. Частішають випадки купівлі-продажі маєтків, їх дарування родичам. Шляхта віддає маєтки в оренду чи заставу. Траплялися й випадки передачі в заставу окремих селян. Такі дії призвели до посилення соціальної і національно-визвольної боротьби. Однак в цілому, як слушно зауважує польський дослідник А.Керстен, на землях, що залишилися в складі Польщі, не склалося умов для великого повстання, як це відбулося в Українській козацькій державі.

1. Сідак В.С., Степанков В.Г. З історії української розвідки та контррозвідки: Нариси. — К., 1995. — С.59, 66.
2. Архив ЮЗР. — Ч.3. — Т.IV. — К., 1914. — С.191 — 192, 553 — 555, 569 — 571.
3. Див.: Гамрецький М.М. Боротьба трудящих Волині проти гніту панської Польщі в 1648 — 1654 рр. // Наук. записки Київського держ. ун-ту. — Т.XIII. — Вип.1. — К., 1954. — С.101.
4. Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування української держави (1648 — 1654). — Львів, 1991. — С.40.
5. Архив ЮЗР. — Ч.3. — Т.IV. — I XVII.
6. Там же.
7. Михайлюк О.Г. Участь міського населення Волині у Визвольній війні 1648 — 1654 рр. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С.104.
8. Центральна наукова бібліотека ім.В.Вернадського. Відділ рукописів (далі ВР). — Ф. 205. — С.43 — 44.
9. Див.: Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... — С.61.
10. Архив ЮЗР. — Т.1. — Ч.2. — С.363, 368.

11. Цит. за: Степанков В.С. Становлення державних інституцій у південно-східній Волині та причини їх ліквідації на початковому етапі національної революції (1648 – серпень 1649 рр.) // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Ізяслав, 1994. – С.115.
12. Архив ЮЗР. – Т.4. – Ч.3. – С.206 – 207, 244 – 247.
13. Центральний державний історичний архів України. – Ф.1230. – Оп.1. – спр.25. – Арк.3 – 4.
14. Львівська наукова бібліотека. ВР. – Ф.5. – Спр. Осолінських. – № 225/11. – Арк.229.
15. Цит. за: Степанков В.С. Антифеодальна боротьба... – С.67.
16. Цит. за: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.103.
17. Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.4. – С.380 – 381, 438 – 439, 451, 360 – 362.

А.О.Гурбик (Київ)

Томаківська Січ: проблема хронологічної локації.

Початковий період формування українського козацтва та створення його військово-політичної організації – Запорозької Січі є однією з найактуальніших та недостатньо досліджених сторінок вітчизняної медієвістики. Головною причиною незадовільного стану наукової розробки декларованої проблематики є не лише відсутність достовірних прямих свідчень, але й загалом досить бідна джерельна база з історії українського козацтва кінця XV – першої половини XVI ст.

Аналіз історіографії вказаної проблеми свідчить, що остання відзначається різноманітністю поглядів дослідників на історію Томаківської Січі. Найбільш дискусійними на сьогодні залишаються дві групи питань. Перша пов'язана з дилемою: чи була Томаківська Січ першою військово-політичною організацією українських козаків, чи ні? Деякі сучасні українські (Ю.А.Мицик)[1] та польські (В.Серчик,

Л. Підгородецький)[2] дослідники, продовжуючи історіографічну традицію, яка йде з часу виходу праць С.Мишецького, О.Рігельмана, Д.Бантиш-Каменського та ін., однією з перших Запорозьких Січей вважають замок Д.Вишневецького, який існував на острові Мала Хортиця в середині 50-х років XVI ст. Хоча ще Д.І.Яворницький з певною аргументацією заперечував існування Хортицької Січі[3]. Не визнавав Січчю хортицьких укріплень і В.Антонович та деякі інші дослідники.

Інший погляд на проблему обстоюється в узагальнюючій десятитомній “Истории Украинской ССР” та роботах В.О.Голобуцького, Г.Я.Сергієнка і В.О.Щербака[4], які місцем першої Запорозької Січі схильні вважати Томаківку. Хоча В.О.Голобуцький все ж розуміючи недостатню аргументованість своїх висновків, в останньому виданні своєї монографії (Київ, 1994) обережно зауважував, що “проблема датування виникнення Запорозької Січі та місця, де вона вперше зародилася, залишається відкритою” і належить до найбільш складних у науці[5].

Другий дискусійний блок проблем пов’язаний із часом заснування Запорозької Січі. Причому хронологічний проміжок, в якому дослідники визначали початок Січі, досить значний.

Так, крайні погляди на проблему віддалялись один від одного майже на сто років. Зокрема, коли Д.Каманін твердив, що Січ на Тавані була створена ще в кінці XV ст., то Яблоновський не визнавав існування Запорозької Січі і в другій половині XVI ст.[6]

В сучасній історіографії розрив між полярними поглядами на дату заснування Січі дещо скоротився, хоча розбіжності все ще залишаються значними і охоплюють період в півстоліття (від 30-х до 70-х років XVI ст.). Причому, майже ніхто із дослідників не наважувався назвати не те що рік, але й десятиліття заснування Запорозької Січі, а називали, як правило, декілька десятиліть. Зокрема, В.Голобуцький писав,

що Січ виникла “можливо, в 30 – 50-х роках XVI ст.”[7], К.Гуслийний та О.Апанович – “приблизно на початку другої половини XVI ст.”[8], автори останніх узагальнюючих праць з історії України початку 90-х років нашого століття вказують на середину XVI ст. Інші історики відносили час виникнення, зокрема, Томаківської Січі (яку автор вважає першою) до дещо пізнішого періоду, що було продовженням історіографічної традиції, яка йде від М.С.Грушевського. Вчений твердив про “розвій Січі” в 70 – 80-х роках XVI ст.[9] Щоправда остання дата дещо виправлялася, і сьогодні вітчизняні історики обстоюють думку, що час виникнення Томаківської Січі припадає на 60 – 70-ті роки XVI ст.[10]

Аналіз стану наукової розробки піднятих проблем свідчить про відсутність єдиного погляду на їх вирішення. Хоча, вважаємо, що не всі ще наявні дослідницькі можливості були використані при висвітленні декларованої теми, що поряд із значною її актуальністю робить необхідним продовження її дослідження.

Перші прямі джерельні свідчення про козаків Поділля та Київщини припадають на рубіж 80 – 90-х рр. XV ст., а під 1499 р. вже згадуються козаки які ходили Дніпром на промисли “до Черкас і далі”[11]. Ось ці перші, зафіксовані документально козаки-провідники та козаки-уходники, вихідці з міст та волостей (переважно України й Білорусії), які попервах на сезон, а згодом і надовше поселялись за порогами Дніпра, і були праобразом пізніше зафіксованих джерелами “запорозьких” козаків.

Уходництво в таких віддалених від південних українських замків (а значить незахищених) місцях, таїло в собі велику небезпеку з боку турецько-татарських військ, вторгнення яких в Україну з кінця XV ст. стають систематичними. Тому господарювати козаки завжди мусили при зброї. Як писав посол австрійського імператора Еріх Лясота, який у 90-х роках XVI ст. подорожував козацькою Україною, кожен там, “їдучи в поле, вішає на плече рушницю, а до боку і шаблю чи

тесак: татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає”[12].

Постійна загроза турецько-татарських вторгнень спонукала козаків до об’єднання в ватаги, громади і товариства з метою побудови укріплених поселень, городків і січей, перебуваючи в яких можна було б відбити напади кримчаків. Вже як мінімум у 20-х рр. XVI ст. такі поселення були засновані аж поблизу татарських кочовищ, з приводу чого хан Сагиб-Гірей скаржився у 1527 р. литовському уряду. На початку 40-х років вже черкаські жалілись великому князю литовському на намісника Андрія Пронського, який забороняв їм будувати подібні городці в пониззі Дніпра на Орелі та Тясминах[13]. А на початку 50-х рр. XVI ст. в районі порогів та островів згадувалось більше 30 уходів та станів, які контролювались черкаським старостою. Серед них, зокрема, “уход на Ревучом”, “Вольнеч а Ненасытец”, “уход Бозавлук”, “уход Томаховка”, “уход на Тавани” та ін.[14] Причому, термін “стан”, який в даний період вже вживався для означення поселень, передбачав, на відміну від уходу на сезонне, постійне перебування козаків.

На те, що козацькі ватаги в другій половині XVI ст. вже постійно залишали в уходах та станах певні залоги, вказував і сучасник Мартин Бельський, який, зокрема, писав, що козаки “на Низу спільно займаються ловлею риб там же її на сонці без солі сушать і тим літо там живуть, а на зиму до міст близьких розходяться яко до Києва, Черкас та інших, човни свої на острові у безпечному місці на Дніпрі де поховавши і декілька сот чоловік там залишивши на кореню, як вони кажуть, при стрільбі, бо мають і дела (гармати. — Авт.) свої, яких на турецьких замках набрали і в татар відняли”[15]. Проте, час, коли окремі козацькі городці та невеличкі січі, які, проіснувавши понад сто років у розрізненому вигляді, об’єднались у велику Запорозьку Січ, з прийнятною точністю дослідникам визначити ще не вдалося. Дотичним до хронологічного аспекту вказаної проблеми є

й питання про причини виникнення Запорозької Січі, що, вважаємо, було результатом як значних зрушень в тогочасному українському суспільстві, так і кардинальних кількісних та якісних змін в козацтві, і стало важливим етапом в його історії. Під цим кутом зору і розглянемо проблему створення Запорозької Січі.

Тож де, коли, і чому виникла остання? Для прихильників твердження про Хортицький замок як про першу Запорозьку Січ подібних питань не існує. Хоча в джерелах не виявлено жодних прямих свідчень подібного характеру, використовуються в основному побічні аргументи. Так, твердиться, що на Хортиці були січові укріплення. Але якщо бути точним, то документальні матеріали фіксують тут в середині 50-х рр. XVI ст. не “січ”, а “городок” або “замок”. Також гіпотетично припускається, що “саме сюди стягувались козаки” перед та після походів[16]. Але знову, ж як свідчать дослідження Ш.Лемерес’є-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д.Вишневецького навіть “козаки” майже не згадуються, окрім фрагменту військових дій поблизу Азова, не кажучи вже про “січовиків”. Натомість воїни “Дмитрашки” найчастіше іменуються “руськими” або “невірними”. Хоча ті ж джерела в інших випадках неодноразово згадують “польських”, “московських” і “руських”. “козаків”[17] (підкреслено нами –Авт.).

Окрім того зазначимо також, що жодне з відомих автентичних джерел в середині 50-х рр. XVI ст. не лише прямо не згадує “Січ”, але й не дає можливості помітити на Хортиці ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Натомість же Д.Вишневецький в документах виступає як одноособовий повновладний володар, а не обраний січовиками поводитир. З іншого боку, якщо визнати все ж в 50-х рр. XVI ст. існування військово-політичної організації козаків – Хортицької Січі, то виникає цілий ряд питань. Зокрема, де поділась ця організація після зруйнування Хортицьких укріплень? Чому козаки одразу ж не перенесли

Січ в інше місце? (*) Хоча достеменно відомо, що наступні Січі (починаючи з Томаківської) одразу ж переносились на інший острів і продовжували своє життя. У випадку ж з “Хортицькою Січчю” ми маємо не пояснену (тривалістю в декілька десятиліть) перерву між останньою (середина 50-х рр.) та Томаківською Січчю, прямі звістки про яку з’являються в джерелах лише з початку 80-х рр. XVI ст.

Таким чином, в світлі наведених аргументів досить проблематичною видається ідея визнання “Хортицького замку” Вишневецького першою Запорозькою Січчю. Натомість детальний аналіз джерел свідчить, що все ж першою більш-менш достовірно зафіксованою джерелами організацією козаків за порогами була Томаківська[**] Січ. Остання існувала на однойменному острові, який в давнину ще називали Бучки, Буцький[***], Дніпровський і Городище.

Вигідне географічне становище Томаківки та розгалужена сітка водних перешкод робили острів зручним пунктом для життя козаків та створення на ньому Січі. І дійсно, за свідченнями Бельського, козаки здавна облюбували острів, “званий Томаківка на якому здавна низові козаки мешкають, якож їм стоїть за найміцніший замок”[18].

Проте відсутність прямих вказівок не дає підстав точно визначити час заснування Томаківської Січі. Тому в даному питанні слід більше уваги приділити аналізу дотичних побічних відомостей. А останні свідчать, що ще в 50-х рр. XVI ст. Запорозької Січі на Томаківці чи в будь-якому іншому місці не існувало. В усякому разі її не фіксують ні одні з відомих джерел. Так, ревізори Черкаського староства, які на початку 50-х рр. XVI ст. описували і землі Запорожжя, жодним словом не обмовилися про конкретний більш-менш укріплений козацький табір. Хоча в своїх описах вони під 1552 р. згадували територію за порогами і, зокрема, “уход Томаховку”[19]. Не помітити укріплень Січі із розгалуженою сіткою господарства (оранка, борті, човни і т.п.) вони просто не могли. Певно, в той час у вказаному регіоні дійсно був лише “уход”.

Подальші події – будівництво замку Вишневецького на Малій Хортиці в середині 50-х рр. XVI ст. та його розгром влітку 1557 р., теж не дають свідчень про існування великої організації козаків на сусідньому острові Томаківка, який був розташований південніше (десь на 50 км) і про який Боплан писав, що з нього “видно увесь Дніпро від Хортиці аж до Тавані”[20]. А якщо з нього видно, то й острів Томаківка з Січчю не міг залишитись непоміченим із Хортиці.

Відсутні відомості про заснування та існування великої Січі на Запорозжжі і в наступне десятиліття. Немає таких свідчень ні в джерелах, пов’язаних з останніми роками Д.Вишневецького (початок 60-х рр.), ні в листі Сигизмунда II Августа, спеціально адресованому запорожцям (кінець 60-х рр.). В останньому, зокрема, король писав “козакам, тим, которые... зъехавши, на Низу, на Днепре, в полю и на иных входах перемешкивают свовольно живучи”, аби вони “с поля, с Низу и со всех уходов, до замков и мест наших вышли” (1568 р.)[21]. Тобто неодноразово підкреслюється розпорошеність поселень запорожців (а основною формою останніх називається все той же “уход”).

Характер документальних свідчень залишається незмінним практично до другої половини 70-х рр. XVI ст., коли Стефан Баторій (з 1576 року польський король) почав проводити жорстку політику по підпорядкуванню Запорозжжя. Передбачалось витіснити козаків з даного регіону, частину взяти на королівську службу, а найбільш непокірних знищити. Своім універсалом від 1578 р. Баторій зобов’язав всіх без винятку прикордонних старост допомагати київському воєводі князю Острозькому “виганяти низовців з Дніпра” (зауважимо – не з Січі). Паралельно вводились санкції на торгівлю з козаками боеприпасами, харчами та заборонялось пускати запорожців “на волость”[22]. До цієї кампанії передбачалось залучити і кримчаків. Причому, в листах останнім Баторій сповіщав, що труднощі у боротьбі із запорожцями ще й в тому, що Польща не має в даному регіоні фортець (про

великий кріплений козацький табір теж не згадується, хоча якби останній інсував, то в контексті вказаних подій про нього б обов'язково згадали чи турецька, чи польська сторона).

Заходи князя Острозького та похід любельського воеводи Яна Тарла (1578 р.) проти запорожців не дали бажаних результатів. “Ускромить низовців” так і не вдалося. Труднощі боротьби по підпорядкуванню козаків визнавав згодом і сам польський король. В 1579 р. на слова татарського посла, який “на низовців скаржився, просячи аби їм король заборонив шкоди чинити”, останній відповідав, що “то люди свавільні і карати їх важко”, а також “якщо король зможе то заборонить їм (запорожцям. — Авт.)”[23]. Щоправда, під тиском королівських військ, як писав Бельський, “і на той час коли король Стефан хотів їх (козаків. — Авт.) зовсім вигубити пішли до Москви до тих інших козаків”[24].

Думається, що військові дії проти запорожців не дали бажаних наслідків перш за все через розпорошеність козаків на великому просторі Дніпра та відсутність єдиного центру — Січі, здобути яку Польща в даний час все ж мала достатньо сил (оскільки вже в 1579 р. Баторій оголосив війну Московщині, а польська армія захопила ряд її міст). З іншого боку Баторій міг піти і на компроміс з козаками, щоб використати укріплену фортецю на Дніпрі в інтересах Речі Посполитої (оскільки восени 1578 р. він і так збільшив реєстр до 600 чоловік).

Наведений матеріал, гадаємо, дає достатні підстави твердити про те, що практично і в другій половині 70-х рр. XVI ст. на Запорожжі не було великої Січі. Козаки в даний період переважно розселялись по уходах, городцях, невеличких січах і не були ще згуртовані в єдину організацію. Саме такий стан речей був вдало зафіксований в “Хроніці” Бельського, який радив королю взяти запорожців на службу, “а щоб було плачено їм і нехай би там на Дніпрі мешкали... по островах, яких там є кілька (розрядка наша — Авт.), а

так міцно укріплених і де яких осяде кілька або кільканадцять сот чоловік, аби навіть військо прийшло, нічого їм там не вчинять”[25]. Наведені відомості в “Хроніці” містяться між подіями 1574 і 1575 рр., проте, думається, що цей уривок “Хроніки”, який іменується “Про козаків”, відноситься до пізнішого часу, оскільки тут же згадуються каральні акції С.Баторія проти запорожців другої половини 70-х рр. XVI ст. Важливо відзначити, що і в даний період Січ не згадується, а описується кілька укріплених островів. Не згадується і сам термін “кіш” щодо поселень козаків. Хоча тому ж Бельському останній (під яким розумівся укріплений табір) був добре відомий і він його неодноразово використовує у своїй “Хроніці”. Вперше під 1589 р., коли 18 серпня татари вторглися “до Подоля і до Русі”, то тоді, сповіщає хроніст, “під Тарнополем кіш (kosz) мали”[26] (тобто центральний укріплений табір, звідки пустошили навколишні землі). Такий же кіш татари “мали під Константиновим” під час вторгнення на Волинь в 1593 р.[27]. Тому прочитання В.Голобуцьким та іншими дослідниками місця поселення козаків, зафіксованого в “Хроніці” “na kogzeniu” як “на коші”[28], не вповні точно відображає описувані реалії. Тут, вважаємо, хроніст вживає інший термін, який слід читати як “на кореню”[*]. Можливо, малося на увазі постійне поселення на відміну від сезонного “уходу”. Подібний термін був широко відомий в Україні XVI ст. Коли поселення зводилось на новому місці, то документи часто говорили про оселю “на сыром корени”. Похідним від цього слова згодом, можливо, стали козацькі курені. Таким чином, кіш Бельському був відомий, але він у середині 70-х років ще не застосовувався щодо укріплених поселень козаків.

Перший же більш-менш достовірний опис Томаківської Січі з укріпленнями і козацькою радою маємо лише для початку 80-х рр. XVI ст. Він подається Бартошем Папроцьким, який описав поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самуїла Зборовського. Останній, описуючи збори коша в Січі,

за польською аналогією називає їх “рицарським колом”[29]. Прикметно, що кіш у вказаний час збирався і поза межами Січі. Так, Зборовський зафіксував подібні збори і “на острові, названому Картамлик (можливо, Чортомлик. — Авт.), та на безіменному місці десь поміж Хортицею і Томаківкою”[30]. Шляхтич згадував і січову старшину. Керівника козаків він спочатку називав “один старший”, який від імені січовиків вів переговори. Згодом Зборовський уточнює, що цим “старшим” був отаман, який під час походів плавав на гетьманському човні. Згадувалося і про наявність в Січі регалій вищої влади, якими були “булава гетьманська” та “бронь перших гетьманів місця того”, що поважались січовиками як найвищі реліквії[31].

Таким чином, відсутність певних відомостей про Запорозьку Січ в другій половині 70-х рр. та поява більш-менш вірогідних даних про останню на початку 80-х рр. XVI ст. дає підстави твердити про заснування Січі десь на рубежі 70 — 80-х рр. Це ж підтверджується і тим, що сам термін “січові козаки” вперше укорінюється в джерелах лише в середині 80-х років. До першої ж половини 80-х рр. відносяться і найраніші відомості про дерев’яні січові укріплення — засіки, які будували козаки. Зокрема, Гамберіні писав (1584): “Дерева там багато і вони (козаки. — Авт.) так уміють себе оборонити засіками, що й зимою як Дніпро замерзне, не бояться ніякого ворога, для більшої певності вирубують навколо лід”[32].

На Запорожжі першої половини 80-х рр. XVI ст. джерела фіксують і своєрідність ментальності січовиків, які вважали Січ своєю домівкою і вітчизною і з нею пов’язували всі свої надії та сподівання. Це особливо кинулося в вічі Зборовському, який зазначав, що “з козаками великі труднощі, які не дбають на короля — пана свого, а ні на вітчизну в якій народились, тільки всю надію на це місце (Січ. — Авт.) мають поки живуть, так як кажуть ону посполиту приповідку:

“Поки жити, поти боротись”[33].

Що спонукало до створення єдиної військово-політичної

організації козаків саме на рубежі 70 – 80-х рр. XVI ст.? Об'єднанню розрізнених козацьких городців та малих січей в одну велику Січ на Томаківці перш за все сприяло кількісне зростання козаків на даний час. І хоча ще Михайло Литвин, який в 1550 р. відвідав Україну, писав, що “в цій країні дуже легко набирають добрих вояків”[34], все ж значне кількісне зростання саме запорозьких козаків припадає на 70-ті рр. XVI ст. Так, Бельський в цей період писав, що в козацьких зимівниках залишається цілорічно “кілька сот чоловік”[35]. Під 1577 р. козацький гетьман Шах, “заставивши на Низу чотириста козаків з шістьмастами чоловік” (тобто загалом близько тисячі низовиків), прибув на допомогу І.Підкові на “пробитий шлях”[36]. В іншому місці своєї “Хроніки” М.Бельський про рубіж 70 – 80-х років писав таке: “не було їх (запорожців – Авт.) перед тим так багато, але зараз їх збирається до кілька тисяч, а навіть їх тих часів замножилося і частократ туркам і татарам шкоду немало чинять, якож по декілька разів Очаків, Тягин та Білгород та інші замки захоплювали і в полях немало добутку набирають”[37]. А в 1584 р. італієць Гамберіні так характеризував військо зі слів одного із старшин: “з козаків можна зібрати 14 000 – 15 000 добірного, добре озброєного війська, жадного більше слави, як наживи, готового на всяку небезпеку”[38]. Хоча в останньому випадку, ймовірно, враховувалися не лише запорожці, але й козаки на волості та в шляхетських маєтках. Проте все ж значне загальне їх зростання на кінець 70-х рр. безперечне. Бо до цього часу мова, як правило, велась про кілька сотень запорожців, а з початку 80-х рр. вже про тисячі козаків.

Одним із важливих джерел поповнення козацтва в даний час було селянство, основні маси якого приходять в рух саме в 60-х рр. XVI ст., коли значно погіршилося економічне та правове становище останніх (Другий Литовський Статут 1566 р.). І саме на другу половину 60-х та 70-ті рр. припадає початок систематичних згадок у джерелах про масові втечі посполитих

(півсела, ціле село, декілька сіл)[39].

Зростанню козацтва в даний період сприяла і поява на Запорозжжі значної кількості бояр-слуг, які не змогли документально підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, перевірка яких почалася в Україні ще в 1557 р. з проведенням волочної поміри. Після Люблінської унії 1569 р. курс правителів Речі Посполитої на знищення боярства як стану був ще жорсткішим, а тому в кінці 60-х — протягом 70-х рр. бояри-нешляхта переміщуються на південні окраїни України. З кінця 60-х рр. на Київщину та Брацлавщину помітно поширилось магнатське землеволодіння, яке в свою чергу протягом 70-х рр. теж сприяло витісненню селян та непривілейованих бояр на південь. Останні значною мірою поповнили ряди низовиків і разом з козаками вже протистояли магнатській колонізації, яка загрожувала і давнім козацьким поселенням.

Переплетіння вказаних факторів призвело не тільки до кількісного зростання козацтва, але й до якісних змін в його середовищі. Боярство внесло в козацтво не лише організуючий елемент, але й дало останньому перспективну програму боротьби за визнання станових прав козаків в межах Речі Посполитої, яка вже в 70-ті роки дала певні позитивні результати (перший реєстр 1572 р.; другий реєстр 1578 р. і т.д.).

Переважає ж більшість козаків змушена була закріпитись на Запорозжжі й вирішувати проблеми своєї організації самостійно. А наступ великого магнатського землеволодіння та агресивна політика С.Баторія щодо “низовців” в другій половині 70-х рр. XVI ст., в умовах столітньої боротьби з турецько-татарськими військами, лише прискорили об'єднання запорожців, в основному козаків-воїнів, на рубежі 70 — 80-х рр. XVI ст. у військово-політичну організацію — Запорозьку Січ. (яка була зафіксована джерелами на Томаківці на початку 80-х рр. XVI ст.) Січ одразу ж стала центром боротьби колишніх селян, бояр та низовиків

(уходників, провідників, воїнів) за повернення втрачених маєтностей та визнання станових прав останніх, але в новій загальній іпостасі – козацтва. Створена Січ становила значну військову силу, з якою змушені були рахуватися не лише Крим і Порта, але на яку хотіли спиратися як правителі Речі Посполитої, так і монархи інших держав (Московщини, Австрії та ін.). Таким чином, із виникненням Запорозької Січі остання, та і козацтво загалом, перестають бути об'єктом і стають суб'єктом історичного процесу, тобто фактором, який не лише зазнавав певних впливів з боку українського суспільства та сусідніх держав, але й силою, яка сама впливала на навколишній світ.

1. Мицик Ю.А. Запорізька Січ // Тії слави козацької повік не забудем. – Дніпропетровськ, 1989. – С.35.
2. Serczyk W.A. Na dalekiej Ukrainie. – Krakow, 1984. – S.114 – 115; Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1960. – S.48; 1978. – S.27.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т.1. – С.102.
4. История Украинской ССР. – Т.2. – К., 1982. – С.182. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.124; Сергієнко Г.Я. Біля витоків українського козацтва і Запорозької Січі // УІЖ. – 1992. – № 12. – С.129; Щербак В.О. Запорозька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. // УІЖ. – 1995. – № 5. – С.68.
5. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С.126, 121.
6. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. –Т.VII. – С.138 – 139.
7. Голобуцький В. Вказ. праця. – С.124.
8. Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. – К., 1954.– С.15.
9. Грушевський М. Вказ. праця. – С.139 – 140.
10. Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С.37; Щербак В.О. Запорозька

- Січ... – С.68.
11. Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т.1. – С.170.
  12. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник // Жовтень. – 1984. – № 10. – С.99.
  13. Див.: Костомаров Н. Собрание сочинений. – СПб., 1902. – Кн.4. – С.17; Архив ЮЗР. – К., 1890. – Ч.VII. – Т.II. – С.372.
  14. Архив ЮЗР. – К., 1986. – Ч.VII. – Т.1. – С.84 – 85.
  15. Kronika M. Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т.3. – S.1358.
  16. Мицик Ю.А. Вказ. праця. – С.35.
  17. Лемересьє-Келькеже Ш. Литовський кондотьєр XVI в. князь Дмитрій Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – Москва – Париж, 1970. – С.64.
- * переселення частини козаків з Хортиці на острів Монастирський в 1557 р., думано, не можна вважати перенесенням Січі, оскільки укріплення на останньому почали зводитись лише починаючи з 1562 р. (а що до цього там було?), та й подальша їх доля після смерті Д.Вишневецкого невідома.
- ** Назва Томаківка могла походити від татарських слів “томак” – гирло, або “тумақ” – шапка.
- *** буц – втікач
18. Kronika M. Bielkiego. – Т.3. – S.1359.
  19. Архив ЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – С.84.
  20. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – С.43.
  21. Архив ЮЗР. – Ч.III. – Т.I. – С.4 – 5.
  22. Acta St. Bathorei. – № 23.
  23. Kronika M. Bielskiego. – Т.3. – S.1445.
  24. Ibid. – S.1361.
  25. Ibid. – S.1358.
  26. Ibid. – S.1620.
  27. Ibid. – S.1701.
  28. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С.123; Сергієнко Г.Я. Біля витоків... – С.131; Щербак В.О. Запорозька Січ...

– С.68.

- * Сучасне Польське “korzen” перекладається також як “корінь” (Польсько-російсько-український словник. – Київ-Львів, “Радянська школа”. – 1991. – С.115).
29. Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584. – Krakow, 1858. – S.156.
30. Ibid. – S.157.
31. Ibid. – S.157, 158, 159.
32. Цит. за вид.: Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.VII. – С.139, 293.
33. Herby... – S.160.
34. Див.: Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С.50.
35. Kronika M. Bielskiego. – Т.3. – S.1358.
36. Ibid. – S.1432.
37. Ibid. – S.1358.
38. Січинський В. Чужинці про Україну. – С.54.
39. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр. (збірник документів і матеріалів). – К., 1993. – С.368 – 376.

Г.Я.Сергієнко (Київ)

**Державна символіка і атрибутика в політичній
культурі козацтва Запорозької Січі**

В політичній культурі козацтва Запорозької Січі визначними явищами стали військова символіка і атрибутика, що увібрали традиції української державності часів Київської Русі.

Символіка запорозького козацтва знайшла висвітлення в ряді історичних праць[1]. Вона розглядається як важливий компонент політичної культури українського народу. Дослідження символіки належить до важливих сучасних

завдань історичної науки та культурології.

Запорозькі козацькі символи – регалії, відзнаки, атрибути влади й державності дістали загальну назву клейнодів. Цей термін походить від німецького слова *Kleinod* і польського *Kleinot*, що у перекладі означають дорогоцінна річ, коштовність. До козацьких клейнодів належали такі військові предмети-символи: корогва (стяг, знамено, прапор), бунчук, булава, печатка, полковницькі пірначі, курінні й паланкові прапори (значки), литаври (котли), писарський каламар, отаманська, осавульська і суддівська палиці. Кожний клейнод мав своє призначення і вважався святинею, ознакою честі й слави січового товариства. Головні клейноди (корогва, бунчук, булава, литаври) вручалися Кошу Запорозької Січі королями Речі Посполитої і царями Московської держави урочисто на військових радах. Інші клейноди виготовлялися січовими майстрами-умільцями або в містах України.

Уперше клейноди Війську Запорозькому низовому ще в XVI ст. надав польський король Стефан Баторій, який цією увагою високо оцінив військові подвиги українського козацтва при захисті кордонів Речі Посполитої від нашеств турецьких і татарських завойовників. Цей факт відзначив український літописець Григорій Грабянка: “Въ лето 1576 за Стефана Баторія короля польського козаки въ лучший еще строй учинени... Видя у козаков мужество великое изъ татари на браньхъ, поставили имъ гетмана и прислали короговъ, бунчук и булаву и на печати гербъ: рицарь зъ самопаломъ и на голове колпакъ перекривленній, армат и всякихъ военнихъ припасовъ”[2].

Надалі кожний монарх, вступаючи на престол, відправляв з послами клейноди Кошу Запорозької Січі, підкреслюючи свою повагу до українського низового козацтва та показуючи тим і власну зверхність над ними. Зокрема, коштовні клейноди надіслали до Запорозької Січі російські царі Федір Олексійович (1677), Петро I (1708), Анна Іоаннівна (1736), Єлисавета Петрівна (1743), Катерина II (1763). Клейноди

разом з тим стали своєрідним визнанням легітимності козацької республіки, що своїми збройними силами стояла на сторожі кордонів держави. Коштовні клейноди для запорозького козацтва виготовлялися майстрами-ювелірами як справжні шедеври мистецтва[3].

Козацькі клейноди використовувалися як символи у визвольній боротьбі українського народу проти панування іноземних завойовників. На початку 1648 р. чигиринський сотник Богдан Хмельницький з своїми соратниками прибув на Запорожжя, щоб підняти козацтво і весь народ України проти панування Речі Посполитої. Військова рада Запорозької Січі підтримала повстанців: обрала Богдана Хмельницького гетьманом і вручила йому ознаки влади – клейноди. Цю подію яскраво описав козацький літописець Самійло Величко, спираючись на відомі йому достовірні джерела: “...А ті клейноди були такі: дуже гарна королівська золотописна короґва, дуже модний бунчук з позолоченою галкою й деревцем, дуже майстерно зроблена й оздоблена коштовним камінням срібна позолочена булава, срібна військова печатка та нові мідяні котли з довбишем...”

Коли вибрали Хмельницького на гетьмана і вручили йому оці перелічені військові клейноди, військо привітало його в честь гетьманства і висловило загальне бажання й готовність йти на війну, що оце їх чекає, всім, хто був тоді на раді”[4].

Обрання Б.Хмельницького гетьманом на загальній військовій раді в Запорозькій Січі та вручення йому клейнодів – символів влади утверджували легітимність (законність) Визвольної війни проти панування Речі Посполитої. Разом з тим, це засвідчило високу політичну культуру запорозького козацтва. З докладного повідомлення літописця можна уявити особливо значну цінність вручених гетьманові клейнодів, що надавали йому владних повноважень від січового товариства на очолення визвольного повстання в усій поневоленій Україні.

Усі запорозькі регалії, відзнаки й атрибути влади старшин

виготовлялися з цінних матеріалів, прикрашалися коштовностями — каменями, золотом, сріблом, високохудожньо оформлялися, мали гарний і привабливий зовнішній вигляд. Кожний клейнод мав певне призначення й відігравав свою роль.

Корогва (прапор, стяг, знамено) найчастіше виготовлялась з полотнища шовкового матеріалу переважно малинового кольору з зображенням на ньому білого польського орла або двоголового російського орла, Христа Спасителя, архангела Михаїла, пресвятої Богородиці Діви Марії, інших святих, яким поклонялися запорожці. Однак послі Речі Посполитої і Московської держави дарували Кошу прапори різних кольорів (малинового, білого, блакитного, жовтого, зеленого, сірого, палевого і їх поєднання) та з іншими зображеннями на полотнищі. Так, послі Катерини II у 1763 р. привезли в Запорозьку Січ прапор з зображенням Святого Хреста, російського герба (двоголового орла) і з написом титулів імператриці. Значна частина корогов виготовлялась майстрами України на замовлення й кошти кошових отаманів (Григорія Федорова, Петра Калнишевського, Семена Галицького, Степана Блакитного та інших)[5].

Одна з таких замовлених корогов, що зберігалась в січовій церкві Покрови, після розгрому Нової Січі російським військом в 1775 р. потрапила до Ермітажу в Петербург як музейний експонат. Корогва шовкова блакитного кольору у формі прямокутника розміром 191 x 222 см. оточена двома рядами стрічок, покритих золотою фарбою. Всю середину лицьового боку корогви займає темно-брунатний малюнок герба Російської імперії — двоголового орла з ланцюгом ордена Андрія Первозванного, військовими знаками й атрибутами царської влади, зірками навкруги. На щитку орла зображені лики апостолів Петра і Павла. Навкруг корогви золотими літерами напис: “Сіє знамя в Войско Запорожское низовое зделанное ее императорского величества того Войска Запорожского низового господина атамана кошового Петра

Калнышевского коштом 1764 года февраля 28". Зворотний бік корогви майже тотожний лицьовому за своїм художнім оформленням. Лише на щитку орла – образ архангела Михаїла, який стоїть з червоним вогненным мечем у правій піднятій вгору руці. Уся корогва розмальована багатьма кольорами з великим художнім смаком. Її виготовили українські майстри і художники, імена яких залишилися невідомими[6].

Корогви зберігалися в січовій церкві Покрови, звідки козаки урочисто виносили їх на січовий майдан під час військових рад і там встановлювали в певному місці. Біля них стояла почесна варта козаків при повному озброєнні. Під час військових походів корогви майоріли попереду козацького війська. В Новій Січі (1734 – 1775) паланкові полковники мали свої прапори як символи місцевої адміністрації.

Усі 38 куренів Коша Запорозької Січі мали різноколірні трикутні прапори – значки, прикріплені до дерев'яних палиць. Значки також використовувалися у військових походах: їх несли значкові товариші-козаки, які завжди перебували поряд з курінними отаманами.

У битвах запорожці пильно охороняли корогви і значки, бо втрата таких регалій означала поразку і розглядалась як велике безчестя для усього Війська Запорозького. Тому біля корогов і значків, якими вороги намагалися заволодіти, завжди точилися запеклі бої.

Однією з найзначніших військових регалій Коша Запорозької Січі вважався бунчук – насаджена на палицю мідна позолочена куля з гострим вістряем, а під кулею прикріплена китиця або жмут волосся від кінського або турячого хвоста. Кругла палиця довжиною чотири з половиною аршини (3,5 м.) покривалась чорною фарбою. Бунчуком відав один з козацьких старшин – бунчужний, який належав до близького оточення кошового отамана. Як і корогва, бунчук обов'язково знаходився на майдані Січі під час військових рад і біля кошового отамана у походах та на полях битв, у

козацьких таборах під посиленою охороною запорожців, це – бойовий і державний символ Війська Запорозького[7].

Обраному на військовій раді кошовому отаману Запорозької Січі вручалась булава як знак найвищої влади в Коші. Булава – срібна і позолочена металічна куля, з художнім смаком прикрашена коштовними каменями (бірюзою, смарагдами, сапфірами, рубінами) і насаджена на круглу дерев'яну або металічну ручку довжиною 50 – 70 см., пофарбовану в чорний колір. Цю регалію кошовий отаман отримував відразу ж після виборів на військовій раді. За традицією він тримав булаву вертикально правою рукою, щоб куля її знаходилася біля правого плеча, а постійно носив її за поясом. Піднята кошовим отаманом над головою булава означала заклик запорожців до уваги і порядку[8]. Кошовий отаман ніколи не розлучався з булавою і свято її беріг.

Державним клейнодом Коша Запорозької Січі вважалася військова печатка – срібна, круглої форми з зображенням козака, озброєного шаблею, мушкетом на лівому плечі й списом у правій руці. По колу вирізалися написи: “Печать славного войска запорозкого низового” або “Печать войска ея імператорского величества запорожского низового”. Печаткою Коша відав військовий суддя, який прикладав її до ділових паперів та листів кошового отамана. Існували також курінна й паланкові печатки меншого розміру (круглі або чотирикутні) з зображенням тварин, птахів, небесних світил, зброї тощо. Цими печатками відали куріння отамани й паланкові полковники. Вони виготовлялися з міді й ставилися на документах і листах[9].

До важливих військових козацьких регалій належав пернач (шестопер, жезл) – срібна, мідна або залізна куля, насаджена на круглу палицю довжиною 50 – 70 см. На поверхні кулі вирізалися шість вертикальних виступів, що називалися перами. Запорозький Кіш вручав перначі паланковим полковникам як знаки їх влади і повноважень. У військових походах запорозького війська значними загонами (полками)

командували обрані козаками або призначені кошовим отаманом полковники, яким також вручалися перначі. Полковники носили перначі за поясами верхнього одягу[10].

Обраному на військовій раді Коша осавулу також вручався знак його повноважень — товста обстругана і пофарбована палиця, оправлена з обох кінців сріблом. На нижньому кінці палиці насаджувалося тупе залізко. З цією палицею військовий осавул з'являвся на ради, прийом послів та інші урочистості. Подібні палиці виготовлялися і для кошового отамана та судді[11].

До атрибутів військового писаря Коша Запорозької Січі належав каламар (чорнильниця), який виготовлявся майстрами з міді або срібла, оздоблювався й мав досить привабливий вигляд. Обраному на військовій раді писареві тут же вручався каламар як символ його повноважень одного з старшин Коша. З каламарем він з'являвся на військові ради.

Важливим військовим клейнодом вважалися литаври — залізні або срібні котли з туго натягнутою на них у вигляді барабана шкірою. Ударами дерев'яних палочок литаврист, якого називали довбишем, добував з такого інструмента досить гучні звуки. Литаври гарно оздоблювалися майстрами-умільцями. Великі литаври, встановлені на металічних або дерев'яних триногах, постійно знаходилися в Запорозькій Січі й використовувалися для скликання військових рад, а також оголошення тривоги при наблизенні до Січі ворожих сил, на святах, у військових походах використовувалися малі литаври, які довбищі приторочували до сидел верховних коней, везли на возах або в човнах. Звуки литаврів підбадьорювали козаків у боях з ворогами та сповіщали про перемогу[12].

Запорозькі клейноди — корогва, бунчук і литаври — постійно зберігалися в січовій Покровській церкві або військовій скарбниці під пильною охороною запорожців. Ці символи-святині стали складовими елементами національної державності й політичної культури козацького товариства

Запорозької Січі упродовж усього її існування, а також перейшли у спадок до Задунайської Січі, Азовського, Чорноморського і Кубанського козацьких військ пізнішого часу. Традиції козацької символіки сприяли становленню менталітету української нації у новий і новітній часи історії України.

Загалом національна символіка і атрибутика посіли помітне місце в політичній культурі козацтва християнської демократичної республіки Запорозької Січі й сприяли державотворчому процесові в Україні за середньовіччя і нових часів.

1. Запорозька військова символіка висвітлювалась в ряді праць: Зварницький Д.И. Где девались запорожские войсковые клейноды? // Исторический вестник. — 1889. — № 11. — С.394 — 403; Макаренко М. Запорізькі клейноти в Ермітажі // Україна. — 1924. — № 3. — С.25 — 39; Якимович Б. До питання про українську національну символіку // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С.44 — 48; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. — К., 1990. — 48 с. та ін. В цій праці вона розглядається як витвір політичної культури козацтва Запорозької Січі.
2. Летопись Григория Грабянки. — К., 1854. — С.21.
3. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. — К., 1990. — Т.1. — С.225 — 228.
4. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1. — С.59.
5. Акты ЮЗР. — СПб., 1884. — Т.ХІІІ. — С.424; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С.228; Макаренко М. Запорозькі клейноти в Ермітажі // Україна. — 1924. — Кн.3. — С.25 — 38.
6. Макаренко М. Запорозькі клейноти в Ермітажі // Україна. — С.28 — 29.
7. Ригельман А.И. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще. — М., 1847. — Ч.ІІ. — С.133.
8. Норов А.С. Булава или пернач: Исследование // Труды

- императорского Московского археологического общества. — 1885. — Т.10. — С.1 — 7; Сергійчук В.І. Доля української національної символіки. — К., 1990. — С.35 — 36.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. — Т.1. — С.229; Гломозда К., Павловський О. Українська національна символіка: походження, традиції, доля. — К., 1989. — С.15 — 16.
10. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. —Т.1. — С.229 — 230; Сергійчук В.І. Назв. праця. — С.36.
11. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. —Т.1. — С.230; Дела, касающиеся запорожцев, с 1715 —1774 г. // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. — 1888. — Т.14. — С.458.

В.В.Станіславський (Київ)
Постачання та фінансування запорозького війська
в кінці XVII ст.

Кінець XVII ст. був періодом активної боротьби Запорозької Січі з Кримським ханством. У цей час низове військо, разом з українськими гетьманськими та російськими полками, брало участь у Кримських і Азовсько-Дніпровських походах, проводило самостійні бойові операції проти ворога. Слід відзначити, що уряд Російської держави та Гетьманщини надавали великого значення військовій силі запорозького козацтва і, за даними документів, періодично відправляли на Січ засоби та кошти, необхідні для ведення війни.

Оскільки запорожці під час спільних російсько-українських бойових дій проти Криму найчастіше використовувались у “плавних” походах, Москва і Батурин турбувались насамперед про забезпечення їх човнами. Перша відома нам звістка про такі заходи гетьманського уряду, відноситься до весни 1690

р. (за іншими даними – 1691 р.), коли за розпорядженням І.Мазепи на Запорозжя було відправлено 4 вози заліза та 10 діжок смоли для ремонту плавальних засобів[1]. В травні того ж 1690 р., відповідно до клопотання запорожців і гетьмана, царі вирішили надати козакам 20 човнів, які знаходились у Новобогородицькому містечку, і послали належний наказ воєводі Венедикту Змеєву[2]. Проте, коли посланці кошового отамана оглянули ці судна, то виявилось, що жодне не годиться для плавання. Це стало серйозною перешкодою для вирішення проблеми, і нам невідомо, чим закінчилась справа, хоча вже в квітні 1691 р. запорожці написали Мазепі листа з подякою за те, що він прислухався до їх прохання і наказав прислати човни[3]. В січні 1692 р. козаки знову вимагали у гетьмана надання їм нових плавальних засобів, замість тих, що повинні були надійти з Самари, але виявилися гнилими.

З початку 1696 р. розгорнулась активна підготовка об'єднаних українсько-російських військових сил до другого походу на Азов. Мазепа, як один з командуючих об'єднаною армією, планував залучити до бойової операції 2 тис. запорожців. Він хотів використати їх у “плавному” поході, однак для цього потрібна була значна кількість човнів, якої на той час козаки не мали. Тому вони не могли виконати розпорядження гетьмана про негайний початок військових дій і звернулись до нього з проханням про відправку до них заліза, смоли, канатів та інших необхідних матеріалів для виготовлення 40 великих човнів[3]. Проте Мазепа нічого не послав на Січ. Він відреагував на звернення низового війська тільки після того, як частина запорожців вирушила у похід на своїх суднах. У розпорядження Січі на цей раз гетьман надав 1 тис. рублів царського жалування і хлібні запаси з Переволочної[5]. Нам невідомо, як були використані ці кошти. У всякому разі, вже в вересні у зверненнях до Москви та Батурина запорожці знову клопотались про присилку до них 40 морських човнів і необхідних матеріалів[6]. На цей раз

справа вирішилась швидко, і в листопаді царське жалування було виділено на майстрів по спорудженню суден: Василя Богуша та його товаришів, які поїхали виконувати свою роботу в Брянськ[7]. В той же час з Брянська до Січі було відправлено якорі, смолу, залізо, канати тощо.

В травні наступного 1697 р., чекаючи указу про виступ у новий морський похід, козаки переконували Мазепу в необхідності виділення їм човнів з усім потрібним оснащенням та річних припасів. Ця вимога запорожців дійшла до Москви, і на неї належним чином відреагував Петро I. У поданій йому доповідній записці було відмічено, що коли козаки без надання їм суден та жалування не будуть на Чорному морі воювати з ворогом, то всі їх прохання мають бути задоволені[8]. Ця резолюція Петра I була виконана. Про це свідчить довідка про витрати царської казни за 1697 р., в якій зазначено, що запорожцям до раніше відправлених матеріалів на спорудження 40 човнів послано 40 якорів, 8 тис. аршин тканини на вітрила, 80 бочок смоли, залізо, канати та інші необхідні матеріали[9].

У черговий наступ на ворога, запланований на 1698 р., частині низового війська знову потрібно було вирушити на човнах. Російський цар, зокрема, настоював на тому, щоб у морський похід було відправлено якомога більше козаків. На Запорожжі ж у цей час з минулого року залишалось 50 великих суден та 80 менших. Причому, половина човнів поспувалась через використання їх козаками у своїх господарських потребах: перевозці дров, трави та ін. В зв'язку з цим потрібно було поповнити запорозьку флотилію, що гетьман рекомендував зробити за рахунок використання матеріалів, які у 1697 р. були прислані на Кодак. Запорожці не відмовились від цієї пропозиції, але виникло питання щодо доставки до них човнових підошв з Кодаку. За ними козаки відправили частину свого товариства на кодацький острів. Разом з тим, запорожці висловлювали готовність негайно почати підготовку до походу, тим більше, що вони вже

отримали якорі, вітрила, залізо і смолу[10].

По допомогу до Москви і Батурина козаки звертались також в тих випадках, коли було потрібно з присланого дерева зробити човни. Це пояснювалось тим, що майстрам, які працювали над виготовленням суден, необхідно було окремо платити. Так, в 1699 р. запорожці просили прислати 400 рублів тим майстрам, що минулого року споруджували човни[11].

Іноді фахівці з цієї справи спеціально присилались на Січ. Саме про необхідність відправити до запорожців майстра Василя Скобеніцина писав князь Василь Голіцин дяку Федору Шакловитому під час підготовки до другого Кримського походу[12]. А в листопаді 1696 р. для виготовлення човнів Петро I послав на Запорожжя Івана Протопопова[13].

Не менш важливим завданням для низового війська було утримання в належній бойовій готовності своєї артилерії. Це досягалось, з одного боку, за рахунок заміни пошкоджених гармат новими, які надавались козакам за розпорядженнями гетьманського та царського урядів, а з другого — завдяки поповненню кількості артилерії в результаті вдало проведених бойових операцій.

Нам відомо кілька випадків, коли пошкоджені гармати замінювалися на нові. Так, в жовтні 1687 р., на прохання низового війська царі дозволили взяти з кодацького острова на Січ 2 гармати, замість тих, що вийшли з ладу. Проте вирішення цієї справи затягнулось аж до літа 1688 р., бо на Кодаку запорожці не одразу дозволили забрати нові гармати[14]. Спеціальний царський указ знадобився для воєводи Григорія Косагова[15]. І лише в червні 1688 р. Мазепа зміг відправити царям, князю Василю Голіцину та воєводі Леонтію Неплюєву повідомлення про те, що, згідно з даними довіреного гетьманського козака Романа Проценка, кошовий отаман з загоном запорожців був на Кодаку і здійснив заплановану заміну гармат[16]. Знову з подібними клопотаннями низове військо зверталось до Мазепи в 1692 р., коли просило прислати на Січ 4 гармати в обмін на 4

пошкоджених[17], та в червні 1693 р., коли, за донесенням гетьманського посланця Сидора Горбаченка, запорожці висловлювали бажання отримати царський прапор і кілька гармат[18].

Подекуди у козаків виникала потреба у гарматних колесах, які використовувались для транспортування артилерії під час піших походів. Саме це питання вирішувалось на початку березня 1693 р., коли Мазепа радив царям не поспішати з відправкою виготовлених на їх прохання 6 пар коліс. Свою позицію гетьман обгрунтовував тим, що козаки поки нікуди не збираються вирушати, а тому видати їм колеса можна взимку[19]. З клопотанням про виділення коліс до здобутих гармат, низове військо зверталось до Мазепи і в березні 1696 р.[20].

Іноді запорожцям вдавалося збагатити свій арсенал за рахунок захопленої у ворога зброї. Так, в 1694 р. козаки заволоділи 8 мідними гарматами, взятими у вежі біля Перекону; до весни 1696 р. відноситься повідомлення про те, що вони у пошуках здобичі постійно “риються” в Кизикермені і вже знайшли і відправили на Січ 44 гармати[21]. А восени цього ж року запорожці і донські козаки під час спільного походу на Крим захопили 7 гармат. З них 3 було привезено на Запорожжя[22].

У документах нерідко трапляються згадки про доставку до низового війська боєприпасів. Так, в вересні 1690 р. стольник Афанасій Чубаров привіз запорожцям царське жалування, в тому числі порох і свинець[23]. В червні 1695 р., після отримання звістки про новий похід українсько-російських військових сил на Кримське ханство, козаки просили гетьмана прислати їм сукно і гроші для одягу та боєприпаси[24]. А в 1698 р. спеціально для тих запорожців, що несли службу на Тавані, поверх звичайної річної платні було відправлено по 50 пудів пороху на рушниці і гармати та 30 пудів свинцю[25]. В жовтні наступного, 1699 р., Мазепою було пропущене ціле козацьке посольство чисельністю у 80

осіб, яке їхало до Москви з проханням про збільшення поставок боєприпасів. Це обумовлювалось тим, що після взяття Кизикермена і Тавані на Січі значно зросла кількість гармат[26].

Розгортання широкої наступальної боротьби проти турок і татар у кінці XVII ст., крім ряду інших витрат, вимагало збільшення асигнувань на сторожу. Утримання її було необхідне насамперед для надійної охорони кордонів Запорозжя від ворожих нападів. За даними джерел, кошти на сторожу виділялись гетьманським урядом. Так, за березень, квітень і лютий 1688 р. ми маємо відомості про звертання запорожців до Мазепи з клопотанням про відправку до них кількох тисяч рублів для виплати сторожовим козакам[27]. Спеціальні гроші на утримання сторожі були послані Мазепою до низового війська в 1693 р., а в квітні 1694 р. гетьман писав царям, що запорожці дорікають йому і генеральному писарю Василю Кочубею за те, що їм не дано обіцяних 500 золотих, які мали бути витрачені на охорону запорозьких кордонів. Сам Мазепа пояснював затримку з виплатою тим, що після розриву перемир'я козаків з татарами дороги на Запорозжі стали небезпечні, і обіцяв прислати гроші разом з запорозькими посланцями, які невдовзі мали повернутись з Москви[28]. В березні 1695 р. козаки знову звернулись до Батурина з клопотанням про фінансову підтримку. Свое прохання запорожці пояснювали тим, що в минулому році, перебуваючи у стані війни з Кримом, мусили утримувати сторожу, на що по своїй бідності витратили 10 ефімків з церковних грошей[29].

Наведені фактичні дані дозволяють зробити висновок, що уряди Гетьманщини та Російської держави прикладали значні зусилля для підтримання боєздатності запорозького війська, якому відводилась важлива роль у спільній боротьбі українців і росіян проти татар та турків в кінці XVII ст. Допомога Січі виражалась у наданні козакам необхідних засобів для ведення війни, насамперед човнів, гармат, боєприпасів та виділенні

їм коштів на озброєння і охорону кордонів. Ця підтримка запорожців Батурином та Москвою, з однієї сторони, сприяла активній участі низового війська у боротьбі з ворогом, а з другої, свідчила про матеріальну залежність Січі від Російської держави і Гетьманщини.

1. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.184; Зварницький Д.И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т.1. – С.307.
2. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.32.
3. Там же. – Оп.1, 1691. – Спр.5. – Арк.70.
4. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т.3. – С.174 – 175.
5. Там же. – С.177; Зварницький Д.И. Источники... – Т.2. – С.1232; ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.133 – 134, 215 – 216.
6. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – С.603.
7. Там же. – С.637; ЦДАДА Росії. – Ф.124. – Оп.1, 1696. – Спр.47 – 36. – Арк.199.
8. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – Т.2. – С.1361 – 1262.
9. Там же. – Т.1. – С.806.
10. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – С.772 – 773.
11. Яворницький Д.І. Історія... – Т.3. – С.210.
12. Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т.1. – С.347.
13. Голиков И.И. Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранные из достоверных источников, расположенные по годам. – М., 1837. – Т.1. – С.296.
14. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.21.
15. Там же. – Арк.26 – 27.
16. ЦНБ НАН України. ІР. – Ф.2. – Спр.13518 – 13635. – Арк.311 – 314; 320; Яворницький Д.І. Історія... – Т.3. – С.45.

17. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII-початку XVIII ст. – К. 1959. – С.477.
18. ЦДАДА Росії. – Ф.124. – Оп.1, 1693. – Спр.43. – Арк.27
19. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – С.486– 487.
20. Там же. – Т.2. – С.1250.
21. Зварницький Д.И. Источники... – Т.2. – С.1248.
22. ЦДАДА Росії. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.224. – Арк.6.
23. Зварницький Д.И. Источники... – Т.1. – С.262.
24. Там же. – С.589.
25. Там же. – С.806.
26. Там же. – С.840.
27. Там же. – С.109 – 110.
28. ЦДАДА Росії. – Ф.123. – Оп.1, 1691. – Спр.3. – Арк.229 – 230.
29. Там же. – Ф.124. – Оп.1, 1695. – Спр.16. – Арк.7 – 8.

О.К.Струкевич (Вінниця)

**Політикокультурні орієнтації козацької старшини
Гетьманщини середини XVIII ст. у
загальноєвропейському контексті**

Вивчення історії України-Гетьманщини поза європейським контекстом неминує призводити до вульгаризації змісту вітчизняного історичного процесу. Пропонована публікація має за мету зосередити увагу дослідників на проблемі скорельованості ідеї західноєвропейської суспільно-політичної думки із багатьма проявами тогочасного українського політичного життя. Як на наш погляд, саме термін “скорельованість” відповідає характеру зв’язку між названими об’єктами. Немає сумніву, що ідеї європейських просвітників XVIII ст. справляли певний вплив на настрої, політикокультурні орієнтації, а відтак і на політичні явища

та процеси у Гетьманщині, поведінку окремих старшин. Проте не викликає заперечення і те, що залежність між ними ніколи не набувала чітко вираженого функціонального характеру.

У той час як європейські просвітителі засуджували деспотизм та обстоювали республіканські принципи, республіканські політикокультурні орієнтації зміцнювалися і в середовищі українських старшин. Про те, що Гетьманщина є республікою, заявляв 1762 року Семен Дівович – автор відомого історико-публіцистичного твору “Разговор Великороссии с Малороссией”. В уста персоніфікованої Малоросії, що веде успішну полеміку із своєю північною сусідкою, перекладач Генеральної військової канцелярії вкладає наступну фразу:

А не ты республикою повелеваешь мною,

Ничем не умалена царем я пред тобою.

Як факт перемоги республіканських орієнтацій над монархічними можна розглядати документи останнього старшинського з'їзду, що відбувся у Глухові у грудні 1763 р. Мова в першу чергу йде про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів. Хоча група старшин – учасників з'їзду, висунула пропозицію, що бажано було б закріпити гетьманство у спадок за родом Розумовських, однак іншими старшинами “зроблені були різні пропозиції”, внаслідок чого виникли гарячі суперечки і, нарешті, було випрацювано 23 пункти. Серед них і пункт “Про вільне обрання гетьмана”, який фіксував пропозицію про відновлення права “вільного малоросійському народу” на обрання гетьмана у випадку смерті К.Розумовського. Варто зазначити, що козацька старшина цей пункт тлумачила у демократично-республіканському аспекті, наполягаючи на праві участі козаків у виборах.

1760 р. К.Розумовським було запроваджено республіканський порядок комплектування Генерального військового суду. З того часу відповідно до гетьманського універсалу щороку від кожного полку вільними голосами

обирався суддя (загалом їх обиралося десять) на допомогу двом генеральним суддям.

Пункт підготовленого старшинським з'їздом у грудні 1763 р. “Прохання малоросійського шляхетства і старшин разом з гетьманом” про запровадження трибуналу – вищої судової інстанції – знову ж таки містив вимогу сформулювати його “вільними голосами із шляхетства”. Наймогутніший республіканський потенціал містився у пункті про заснування генеральної ради або сейму: “раз на рік... а у надзвичайних випадках, коли потреба виникне, мати сойми або генеральні ради, як для спільних наших постанов та справ, так і для порад, що трапляються у потребах малоросійського народу до вашої імператорської величності, на яких сеймах або радах всі нові постанови і справи повинні постановлятися і вирішуватися більшістю голосів”.

Набутком суспільно-політичної думки доби просвітництва є обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади. Як доводив Ш.Монтеск'є, незалежність гілок влади і взаємна їх зрівноваженість створюють основи для свободи і безпеки громадян. Починаючи із 1760 р., процес розділення влади за владними повноваженнями розпочався і в Україні, причому у практичному політичному житті. Того року в окрему гілку, на рівні центральних органів було виділено судову владу. Універсалом К.Розумовського судові справи було вилучено із компетенції Генеральної військової канцелярії та доручено Генеральному військовому суду, який з того часу отримав повноваження найвищої судової інстанції. 1763 р. політична система Гетьманщини поповнилася новими судовими установами: земськими, підкоморськими гродськими судами. Поява нових судових органів вела до розділення виконавчої та судової влади на полковому рівні. За полковником залишалось головування у гродських судах, котрі розглядали лише кримінальні справи.

Відновлення протягом гетьманування К.Розумовського практики скликання з'їздів старшин, а також підтримка

гетьманом прагнення старшин налагодити функціонування регулярної установи старшинського представництва – сейму або генеральної ради свідчать про те, що в Україні намітився процес відгалуження законодавчої гілки влади.

Справі взаємного зрівноваження влади за ознакою владних повноважень сприяло розмежування компетенції у рамках наймогутнішої, на той час, виконавчої гілки влади, у якій поряд із цивільною виділялася влада військова.

5 грудня 1763 р. гетьман видав інструкцію для “нижчої генеральної старшини” (двох осавулів, хорунжого та бунчужного), згідно з якою до їхньої компетенції передавалося управління козацьким військом. Як видно із документів, “нижча генеральна старшина”, виконуючи протягом грудня 1763 – квітня 1765 рр. доручені їм справи “спільно” та використосуючи “для писання доручених... згідно цій інструкції справ” трьох канцеляристів, переданих їй із Генеральної військової канцелярії, утворила окремий колегіальний орган, що зосередив у своїх руках військово-адміністративні та справи нагляду за станом боєздатності козацького війська.

Зазначимо, що ідея розділення та зрівноваження гілок влади мала для українського суспільства та гетьмана ще один вимір – встановлення рівноваги між центральними та місцевими органами влади. Справа у тому, що у природне змагання полкового та центрального ешелонів влади втручалася, переслідуючи імперські цілі, Російська держава. Коли К.Розумовський фактично відновив призначення полковників гетьманською владою, то російська імператриця не забарилася позбавити його такої прерогативи. Офіційний Петербург, звичайно, був зацікавлений у протистоянні полковників гетьману. Робота ж К.Розумовського по розділенню влади вела до обмеження влади полковників. У ході судової реформи вони практично втратили судову владу. Вилучення військової влади із компетенції Генеральної військової канцелярії (можемо припустити за аналогією із

порядком реформування у судовій сфері) було першим кроком на шляху позбавлення полковників військовій владі. Проект же скликання сейму або генеральної ради як органу станового представництва забезпечував гетьману підтримку з боку рядового полкового та сотенного шляхетства і старшинства. Гарантією ж того, що у політичній системі Гетьманщини не відбулося б перерозподілу сил виключно на користь гетьмана, була готовність Розумовського піти на створення представницької установи парламенського типу, яка б перебрала на себе законодавчі повноваження. Гетьман йшов шляхом встановлення динамічної рівноваги як між гілками, так і центральним та місцевим ешелонами влади, створюючи для цього цивілізовану арену політичної боротьби у якості генеральної ради або сейму.

Скорельованість ідей просвітників із політикокультурними орієнтаціями проявилася і у автономістських орієнтаціях козацької старшини. Так, плани створення вищої судової інстанції – трибуналу – передбачали, що апеляція на його рішення подавалася б для безпосереднього розгляду імператрицею “і то лише у таких кримінальних справах, де про втрату честі та життя мова ведеться”. Цікаво, що на думку Ш.Монтеск’є, принципом монархії є честь (на відміну від деспотії, що ґрунтується на страхі). Як бачимо, і українські старшини розглядали російського імператора – легітимного главу окремого українського політичного організму(*) як гаранта честі і гідності у їхніх взаєминах.

Ідеям просвітників про обмеження монархії твердим законом, який є, на їх думку, головним засобом регулювання суспільного життя, були співзвучні настрої козацької старшини щодо місця і ролі законів у суспільному житті. Більшість старшин усвідомила необхідність проведення кодифікації українських законів. Варто зазначити, що сила і точність законів не розумілися ними як наслідок абсолютної незмінності законів при включенні їх до кодексу. Яскравим прикладом власне просвітницького ставлення до законів є

роздуми невідомого промовця, що виступав на одному із старшинських з'їздів, проведеного у початковий період гетьманування К. Розумовського, із промовою “Про покращення становища” Малоросії”. Заради забезпечення суспільного порядку закони, на його думку, необхідно змінювати “відповідно до наших часів, моралі та обставин наших, наслідуючи у тому приклад освічених народів”.

Просвітництво відзначалося культом знань, вірою у можливість перетворення життя на засадах розуму. Причому, знання розглядалися не як фактор впливу, а як безпосередній засіб перетворень. Помітний потяг до знань, до освіти спостерігається і у тогочасному українському суспільстві. Знання розглядаються як засіб захисту української автономії, засіб регулювання суспільного життя. Так, невідомий автор промови “Про покращення становища” Гетьманщини таке ставлення до знань висловлює у риторичному запитанні: “Де нині славні ті люди, які розумом і пером своїм захищали вольності батьківщини нашої і розумно нею правили?” та у твердженні: “Навчання як до освічення розуму, так і до утримання всіляких добрих порядків у державах більш за все сприяє; найкращі государі, полководці, градоначальники були філософи; належить нам турбуватися і про поширення наук у нашій вітчизні”. До “ясного розуму” учасників зборів він звертається і для того, щоб ті згадали історію своїх предків “і їх стан порівняли із нинішнім”. До розуму ж апелює і С.Дівович, намагаючись обґрунтувати правомочність домагань українських старшин зрівнятися із російськими чиновниками та офіцерами у “класах”:

Обойди умом все государства пространно,

Во всяком найдешь различие в чинах.

Подих раціоналізму прослідковується, на наш погляд, і у алгоритмі побудови пунктів “Прохання малоросійського шляхетства”. Спочатку старшини подають твердження із просвітницькими підходами, вказуючи на це, потім освіченою називають імператрицю, готуючи таким чином для неї логічну

пастку. Катерині II залишалося або задовольняти прохання, або виглядати перед старшинами неосвіченою монархиною. Такий підхід вказує на “презумпцію раціонального” у світосприйнятті старшин. Вони і думки не припускаються, що імператриця може вчинити ірраціонально.

Безпосередню вказівку на близькість до західноєвропейських орієнтацій стосовно поширення освіти в Україні ми знаходимо і у пункті “Прохання малоросійського шляхетства” “Про запровадження університетів, гімназій і типографій”: “...за прикладом розміщених у іноземних державах університетів і гімназій і з такими ж привілеями, запровадити і у Малій Росії два університети і кілька гімназій... При тих же університетах, а де за потрібне вважатиметься, і при гімназіях необхідно бути типографіям для друкування як церковних, так і світських книг...”

У промові невідомого оратора прослідковуються також впливи теорії освіченого абсолютизму. Перераховуючи чесноти російської імператриці – Єлисавети Петрівни, промовець вказує на її “освіченість”, поряд із “премудрістю”. У його словах знаходить відображення основний постулат освіченого абсолютизму – підпорядкованість дій і помислів монарха загальному благу: “... бо ні про що вона більше не мислить, ні до чого більше не спрямовує свого монаршого серця, як до явнлюбства, до правосуддя і добробуту своїх підданих”. Під впливом ідеї служіння освіченого монарха загальному благу оформився і наступний уривок “Прохання малоросійського шляхетства”: “...Ваша імператорська величність по даній Вам від Бога прозорливості краще всіх знати може, що престоли володарів і благоденство держав краще утверджуються на правосудді, милості і пошуках загального добробуту підданих, ніж на власній їх користі і прибутках”.

Негативне ставлення просвітників до абсолютної монархії, до політичного свавілля, до мерзенної моралі двірцевої камарильї співвідноситься із прагненням козацьких старшин

обмежити прояви свавілля з боку російського чиновництва і офіцерства шляхом зрівняння з ними у “класах” відповідно до петровської “табелі про ранги”. Протистояння свавіллю помітне у оцінці старшинами українського народу як такого, що є “вільним, але вольностями своїми не користується”. Дана оцінка звучить у пункті “Про заснування на образників постійної комісії у Малій Росії”, яка б захищала “малоросійських жителів” від “образ і озлоблень”. Разом з тим зазначимо, що звернення до російської імператриці із таким пунктом засвідчує факт редукування просвітницького неприйняття політичного свавілля для неприйняття свавілля іноетнічного чиновництва, офіцерства.

Перегукування з ідеями просвітництва відчувається і у спробах пояснення причинно-наслідкових зв'язків у суспільному житті. Відчувається, що автор промови “Про покращення стану” Гетьманщини відійшов від провіденціалізму. У своїх поясненнях причин “злочастя та занепаду Вітчизни нашої” він вказує на “непорядки і плутанину”, на “власнолюбство приватних людей”, на “зневажання загального добра і пошуки свого власного”, на “злісне вживання законів”, на послаблення “влади і сили шляхетства, на зростання сили “військової”. Запоруку добробуту держави він вбачає у “доброму запровадженні громадянських і військових справ”, у “примноженні комерції”, наведення громадського порядку він пов'язує із кодифікацією законів, перекладі їх на “нашу мову”, у підготовці юристів.

Про Бога невідомий оратор згадує лише у якості творця, який “благословив Малу Росію всілякими потрібними для утримання людського плодами і речами” і, таким чином, впритул наближається до деїзму західноєвропейських просвітителів.

На таких же позиціях знаходився і Семен Дівович. Його “Разговор Великороссии с Малороссией” стосується, насамперед, військово-політичних взаємин Української

козацької держави, а тому й не потребує для їх пояснення залучення імені того, кому належить лише роль творця.

“Прохання малоросійського шляхетства” звертається до імені Бога, але не надає йому суттєвої ролі у поясненні історичного процесу. Хоча за об’ємом документ перевищує два типографських аркуші, складається із 23 пунктів, згадок про ім’я Бога нараховується лише п’ять. Вони стосуються факту сходження Катерини II на престол, вказівки на її особливу “прозорливість”, на її милосердя, факту смертності представників усього роду людського.

Протиставляючи деспотії республіку, просвітники звеличували такі політичні чесноти як патріотизм, готовність принести особисті інтереси у жертву суспільству. Так, на думку Ш.Монтеск’є, Рим загинув тоді, коли втратив те, що його звеличувало – громадянський дух і любов до вітчизни. Саме до них апелює у своїй промові невідомий оратор і просить старшин “через любов до Вітчизни, через власну вашу і потомків ваших честь і користь, об’єднайте всі сили розуму вашого, зміцність їх патріотичним натхненням і, забувши всі пристрасті і партикулярні вигоди, подумайте про відновлення колишніх вітчизни вашої порядків та добробуту”.

Остання процитована фраза потребує розгляду проблеми спрямованості політичної культури козацької старшини. Адже факт зверненості політичної культури до минулого, до відтворення за зразком, до замкнутості ставить під сумнів, якщо не заперечує повністю, факт скорельованості тогочасних політикокультурних орієнтацій козацьких старшин із прогресуючою західноєвропейською суспільно-політичною думкою.

Намагаючись довести, що протягом середини XVIII ст. відбувався процес переходу до політичної культури відкритого типу, орієнтованої на зміни, на засвоєння нових елементів (що у індивідуальних позиціях проявлялося як зверненість до майбутнього – футуричність), підкреслимо, що зверненість до минулого ніколи не була самоціллю українського

політичного життя.

Діалектика минулого і майбутнього стала помітною уже у ході відродження старих форм функціонування політичної системи при паралельному включенні іноваційних моментів.

Зверненість до минулого мала свої історичні підстави. Насамперед цьому сприяла традиція укладення кожним новим гетьманом договірних статей із російським царем, що спрямовувало українську політичну еліту до постійного співставлення змісту старих і сучасних їм договорів. Метою такого порівняння було прагнення зберегти ті “права, запровадження, привілеї, вольності і переваги” (у сучасному формулюванні: політичний устрій, систему судочинства, незалежну внутрішню політику, соціальний устрій та модель соціально-економічних відносин), тобто зберегти той рівень автономії, який існував на момент укладення попереднього міждержавного союзу із російським царем. Тому зусилля українських властей спрямовувалися переважно на відтворення традиційних форм організації політичного життя. Зокрема, за К.Розумовського відновили своє функціонування Рада старшини, з’їзд старшин. Разом з тим, відродження їх діяльності містило у собі складову іноваційності. Зокрема, протягом згаданого періоду відбулося інстиціювання верхівки даної установи у якості присутності Генеральної Військової Канцелярії – колегіального адміністративно-розпорядчого органу.

Зверненість до минулого як риса політичної культури помічається і у фактах протистояння гетьмана російським органам центральної влади. Наприклад, пояснюючи, чому він “самовільно” відновив виробництво пороху в Україні, незважаючи на заборону 1742 р., Розумовський пояснив це правом Гетьманщини виробляти порох за гетьманування І.Скоропадського, “на правах якого він призначений”.

Відмовившись звітувати про прибутки і витрати Гетьманщини, К.Розумовський знову ж таки посилався на непідзвітність свого “антецесора” І.Скоропадського. Свого

завершення у даний період зверненість до минулого досягла у вимозі українського боку відновити традицію укладення “договорів” між гетьманами та царем, започатковану Богданом Хмельницьким і Олексієм Михайловичем, котра була перервана Петром I, як формулювалось старшиною, у зв’язку із “неприятельським, шведським на Малу Росію нашестям”.

Як видно із використаних прикладів, зверненість до минулого протягом 50-початку 60-х рр. мала своїм підґрунтям не “консерватизм”, у повному розумінні цього терміну, наприклад, Катериною II, а прагнення зберігти статус-кво державної автономії Гетьманщини.

Разом з тим, доведеться визнати і той факт, що за умови несиметричних міждержавних взаємин між Україною та Росією, коли ініціатива всіляких нововведень належала російському боку і спрямовувалася на обмеження автономії Гетьманщини, будь-яке новозапровадження українськими старшинами сприймалося як явний або замаскований утиск, що призвело до формування політико-культурної орієнтації неприйняття нововведень. Дана орієнтація екстраполювалася старшинським загалом і на ініціативи, що генерувалися і представниками старшинства. Тому, наприклад, на початку 50-х рр. навідомий оратор, запропонувавши старшинському з’їзду подумати про ряд реорганізацій внутрішнього життя, як на нашу думку, обов’язково мусив зазначити: “але не вважайте, щоб таким чином хотів я якого-небудь наших справ порушення чи скасування, — ні, я хочу порядку”.

Ми розпочали із характеристики зверненості до минулого, щоб у такий спосіб підкреслити значущість розвою протягом визначеного періоду іншого типу політичної культури відиференційованого за критерієм ставлення до перетворень — зверненості до майбутнього. Той же невідомий оратор, торкаючись проблеми українських законів, переконував старшинський з’їзд: “...ми їх можемо мати у своїй силі і точності, тільки кращими і дівішими, ніж нині, а якщо

захочемо зробити якусь заміну, за нинішніми часами, правами і обставинами нашими, наслідуючи у тому приклад освічених народів, то і те буде залежати від нашого волевиявлення і від найвищої і.і.в. конфірмації. Я знаю, що закони для людей, а не люди для законів створюються”.

Вагомим аргументом на користь твердження, що панівною тенденцією у еволюції політичної культури козацької старшини того часу була зверненість до майбутнього, є факт формування потреби здійснити ремілітаризацію державноадміністративних інститутів Війська Запорозького (знову ж таки бачимо, що “повернення до минулого” не розумілося як його відновлення у чистому, незмінному вигляді. Навпаки, мова йшла про його реформування відповідно до назрілих потреб). Отже, позиція автора промови “Про покращення становища” України полягає у тому, що причиною занепаду є повне панування військової влади: “Це (занепад) сталося від того, що зменшилася влада і сила шляхетства нашого, а зросла і майже все собі присвоїла військова сила. І так належить нам старатися, щоб запровадити всі ті чини і гідності, які керують громадянськими справами на всіх тих підставах, як велять права наші”. У 1756 р. урядовими чиновниками було підготовано “Відомість ... який чин за яким знаходиться за малоросійськими звичаями”. Згідно документу всі українські чини мусили розподілятися на військові, артилерійські і цивільні. До останніх було зараховано і найвищі чини Війська Запорозького – генеральних суддів, підскарбія і писаря, а також суддів усіх рівнів та військових канцеляристів.

Політикокультурна орієнтація на ремілітаризацію об’єктивувалася і у поточній політичній практиці, механізмах функціонування політичної системи гетьманату. Це себе проявило у вилученні судової влади з-під юрисдикції полковників, у перетворенні Генеральної Військової канцелярії у орган центральної влади, зосереджений на цивільних справах.

Таким чином, ідеї просвітництва ставали ґрунтом політикокультурних орієнтацій козацьких старшин, втілюючись у проектах та реальних кроках реформування суспільства України-Гетьманщини, у прагненні розширити її автономію.

* Про такий підхід до усвідомлення характеру взаємин українського та російського суспільств свідчать наступні рядки “Разговора Великороссии с Малороссией”:

“Не тебе, Государю твоему поддалась...”.

Л.Г.Мельник(Київ)

Обмеження гетьманської влади урядом

Петра I (1708–1710 рр.)

Полтавська битва 27 червня 1709 року докорінно змінила політичну ситуацію в Україні: по-перше, в Гетьманщині закінчилося двовладдя — гетьмана І.Мазепи, який спирався на шведську військову силу, та гетьмана І.Скоропадського, який спирався на підтримку Москви та її військо; по-друге, воєнні дії на території Гетьманщини припинилися й були перенесені за її межі — на землі, підвладні Речі Посполитій (Правобережна Україна), Туреччині (Південна Україна і Молдавія), та Прибалтику; по-третє, після перемоги у Полтавській битві російський абсолютизм зміцнів — цар Петро I та його уряд стали на шлях послідовного обмеження влади гетьмана й суверенітету Гетьманщини.

Водночас, скликаючи Раду й затверджуючи “обрання” на гетьманство Скоропадського, царизм формально зберігав автономний статус Гетьманщини: він мусив рахуватися з наявністю тут корпоративного старшинського землевласницького стану — гаранту стабільності в країні та існуванням 30-тисячного козацького реєстру й

ількатисячного гетьманського найманського війська[1]. Нарешті, царизм у своїй політиці щодо Гетьманщини мусив зрештою звернути до уваги й живучість консервативної традиції споміж старшини. Остання, зазначає В.Липинський, в твердому зберіганні місцевої традиції, місцевих “старих прав та вольностей, бачила єдину – з погляду збереження нації і держави – дійсну протипоказу петербурзькому всенівелюючому та всеоб’єднуючому з Росією напором на Україну”. Життя показало, продовжує історик, що та консервативна політика, яку репрезентував І.Скоропадський, в тих складних умовах, у яких опинилася Гетьманщина, була єдино доцільною[2].

Перший крок на шляху обмеження прерогатив гетьмана Скоропадського цар Петро I зробив вже під час його обрання. По-перше, Рада 6 листопада 1708 р. відбулася, як і саме “обрання”, при відсутності більшості старшин генеральних і полкових; по-друге, стався небачений раніше факт: гетьмана було обрано, він прийняв присягу, але цар відмовився від практичного укладення нових договірних Статей й навіть не видав новообраному гетьману жалуваної грамоти.

Натомість перед початком обрання гетьмана царський стольник князь Г.Долгоруков виголосив промову, а дяк Посольського приказу М.Родостанов прочитав грамоту царя до “малоросійського народу”, видану 1 листопада 1708 р., у якій Петро I обіцяв “нашим, царського величества, словом” “все вольности, права й привилегии” козацької України “ненарушимо и свято содержать”[3]. Правовий статус новообраного гетьмана Скоропадського фактично визначався у його присязі, яку він прийняв і скріпив власним підписом (текст присяги підписали також присутні на Раді старшини й церковні ієрархи). У ній гетьман давав обіцянку бути “во всяком верном подданстве” у царя і його наступників “со всем малороссийским народом по постановленным статьям” Богдана Хмельницького; гетьман з Військом Запорозьким зобов’язувався воювати “усердно” проти царських ворогів, із “зрадником” Мазепою не мати жодних зносин та “ни к

каким шатостям, и измене, и прелестям отнюдь не склоняться”; гетьман зобов’язувався викорінювати всілякі “злые умыслы” проти царя і Московської держави, доповідати про прояви “шатости” у Гетьманщині[4]. Отже, правовий статус влади гетьмана Скоропадського визначався лише посиленнями на “Статті Богдана Хмельницького”, а фактично гетьман ставив себе у повну підлеглисть царя й перебирав на себе невластиві його попередникам поліцейські функції.

Про дійсну політику Петра I стосовно України та її гетьмана засвідчує лист київського губернатора князя Д.Голіцина (який став фактичним провідником політики царя в Україні) до канцлера Г.Головкіна (лютий 1710 р.). У ньому губернатор радить “посеять несогласие между полковниками и гетьманом” та пропонує організувати систему контролю над діями гетьмана, підтримуючи в Україні практику доносительства, загальної підозри й страху[5].

У цій важкій ситуації гетьман Скоропадський, проявляючи лояльність до царя та його політики, все ж, як зазначає Д.Дорошенко, намагався вирішити “тяжке завдання:

рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини...”[6], надсилаючи цареві листи з проханнями відновити старі “права й вольності”, стаючи на захист прав окремих станів країни.

Тривалий час цар відмовлявся, на прохання Скоропадського, затвердити нові Статті, посилаючись на військовий стан, та затримував видачу гетьману інсталяційної (“жалуваної”) грамоти на гетьманство. Невдовзі після Полтавської битви Скоропадський у селі Решетилівці 17 липня 1709 р. звернувся до царя із “Просительными статями” з 14 пунктів, у яких просив підтвердити автономний статус Гетьманщини та пропонував вирішення ряду нагальних питань: підпорядкування козацьких військ у походах власним старшинам, невтручання воевод у внутрішні справи Гетьманщини тощо.

31 липня 1709 р. було видано за підписом канцлера Г.Головкіна “Решительный указ” на подані Скоропадським “Статьи”. У перших пунктах указу ще раз зазначено, що права й вольності Війська Запорозького регламентуються давнішими договорами з гетьманами й передусім “Статтями Хмельницького”, обіцялося, що Статті гетьману “дадутся впредь, сколько скоро время допустит”. Але цього так і не сталося... Натомість відмовлялося в проханні повернути козацьке військо під час походу під владу наказного гетьмана; правда, зазначалося, що воєводам буде наказано не втручатися у місцеві “суды и расправы”; обіцяли вивести царські війська з українських міст (окрім Полтави). З огляду на розорення країни цар увільнював козацьке військо від походів на один рік.

В той же час, коли готувався цей “Решительный указ”, цар вдався до небувалого раніше у стосунках гетьмана й Москви кроку: з метою постійного контролю за діями гетьмана призначив до нього свого резидента — ближнього стольника А.Ізмайлова. У спеціальній грамоті Скоропадському з цього приводу від 30 липня 1709 р. цар зазначав, що Ізмайлов призначається бути постійно при гетьмані “для наших, великого государя, дел и советов”, а це зроблено через недавні події в Гетьманщині за часів “изменника” Мазепи. Ізмайлову були дані царські “статті” — “явные и тайные” (від 18 — 27 липня 1709 р.). У “явных статях” (їх було 10) цар наказував стольнику передусім перестерігати будь-які прояви політичного невдоволення в Гетьманщині, слідкувати, щоб гетьман самовільно не призначав на “уряди” старшин, стольник мав встановити нагляд над збиранням податків тощо. Ізмайлов мав наказ змусити гетьмана перенести свою резиденцію до Глухова — ближче до кордону з Росією. У трьох “секретных” пунктах Ізмайлову надавалося право встановити таємний нагляд над гетьманом і старшиною[7].

Отже, у 1708 — 1709 рр. царизм вперше здійснив два радикальних заходи щодо різкого обмеження автономії

України та влади гетьмана: провів так звані “вибори” гетьмана при відсутності більшості старшин й без укладення відповідних договірних Статей і видачі йому Жалуваної грамоти та призначив до гетьмана свого резидента, фактичного співправителя.

Все ж Скоропадський продовжував клопотатися перед царем, аби той полегшив становище козацтва й посполитих в Гетьманщині, які потерпали від утисків з боку російських воєначальників та урядовців. Водночас гетьман настійно просив Петра I видати зрештою йому Жалувану грамоту, оскільки за традицією без неї він вважався юридично “неузаконеним” гетьманом. Перед 1710 роком Скоропадський послав цареві “Доношение от всего малороссийского народа с просительными о их надобностях пунктами”. У них переважно йшлося про статус російських військ, які перебували в Гетьманщині й утримувалися коштом місцевого населення; гетьман просив, щоб питаннями їх розміщення відав він сам і місцева старшина, щоб воєначальники не втручалися у адміністративно-судові повноваження місцевих старшин тощо.

Лише 5 січня 1710 р., опинившись перед загрозою нової війни з Туреччиною та потребуючи користатися з матеріальних і людських ресурсів України й бажаючи мати підтримку з боку козацької старшини, цар Петро I зрештою видав “Грамоту гетману Скоропадскому на уряд гетманский, маестности и булаву его”. В ній цар підтверджував право гетьмана Скоропадського володіти клейнодами і арматою Військовою “и всякие воинские и гражданские в Малой России дела управляют по войсковым правам”; цар зобов’язувався в своїх указах, які стосуються Гетьманщини, не порушувати “права і вольності стародавні” українського народу[8]. Нарешті, 11 березня 1710 р. цар Петро I видав давно обіцяний маніфест про заборону всякого чину московським людям називати українців “зрадниками” – “ибо кто тому преступлению (йдеться про перехід у 1708 – 1709 рр. Мазепи,

старшин і запорожців на бік Карла XII – Л.М.) не винен, тому не достоїн за другого такую укоризну терпеть...”[9]

Виданням всіх цих актів завершується перший етап наступу царизму на автономію Гетьманщини, передусім у плані обмеження прерогатив гетьмана. Другий етап настане згодом, після укладення Ніштадського миру 1721 р., коли цар Петро I, здобувши остаточну перемогу над Швецією та утвердивши свою самодержавну владу, зробить дальший рішучий крок по обмеженню суверенітету Гетьманщини та фактичній ліквідації гетьманського “уряду” – введенням Малоросійської колегії у 1722 р.

1. Див.: Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. – К., 1917. – С.20 – 21.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Відень, 1926. – С.522.
3. Чтения в Обществе истории и древностей российских (далі: “Чтения ОИДР). – М., 1859. – Кн.1, ч.ІІ. – С.176.
4. Чтения ОИДР. – Кн.1, ч.ІІ. – С.182 – 183.
5. Див.: Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – М., 1962. – Кн.VIII. – Т.16. – С.349 – 350.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С.391.
7. Чтения ОИДР. – Кн.1, ч.ІІ. – С.228 – 131; Шевчук В.І. Скоропадський та його спроба врятувати українську державність // Розбудова держави. – 1993. – № 7. – С. 51 – 53.
8. Чтения ОИДР. – Кн.1, ч.ІІ. – С.257 – 259.
9. Там же. – С.262 – 264.

О.І.Путро (Київ)

**Мазепинці Мировичі (з історії української
політичної еміграції XVIII ст.)**

Поразка гетьмана І.Мазепи стала трагедією для подальшої історичної долі українського народу. Безпосередні учасники

цього виступу, т.зв. “мазепинці”, а також їхні родичі в більшості були піддані жорстоким репресіям або ж стали першими українськими політичними емігрантами.

Свого часу в роботі “Мазепинці” видатний історик М.І.Костомаров яскраво, хоч дещо фрагментарно, показав трагедію багатьох українських старшинських родин, окремі члени яких пов’язали свою долю з національно-визвольною боротьбою під проводом І.Мазепи[1]. Серед цих родин чи не найпомітніше місце посідає родина Мировичів. Доля останньої виявилася справді трагічною. В зв’язку з тим, що один з членів цієї родини генеральний осавул Федір Мирович активно підтримав визвольно-патріотичний виступ гетьмана І.Мазепи, а потім разом з останнім перейшов на бік шведів, став політичним емігрантом, усі Мировичі, включаючи малолітніх дітей, були позбавлені громадянських прав і маєтностей і заслані спочатку до Москви (1712 р.), а пізніше (1716 р.) до Сибіру на вічне поселення в м.Тобольську.

Виявлені нами нові документи в Центральному державному архіві давніх актів (ЦДАДА) Росії (м.Москва) значно доповнюють картину трагедії, що її зазнала родина Мировичів. Зокрема, йдеться про те, як склалася доля Івана Мировича, який до Сибіру потрапив неповнолітнім хлопцем, а також його старшого брата Федіра – українського патріота і соратника гетьманів І.Мазепи і П.Орлика[2]. За різних обставин брати Мировичі опинилися в політичній еміграції, проте залишившись і там українськими патріотами.

На середину 40-х рр. XVIII ст. в російській Колегії закордонних справ, на підставі численних офіційних і секретних інформацій з ряду країн (Туреччини, Криму, Швеції та ін.), з’явилася справа “Про зрадника і втікача капітана Івана Мировича”[3]. Як засвідчують документи, що з’являлися вже навколо названої справи, до особи Івана Мировича та його діяльності пильна увага російського уряду була прикута протягом багатьох років.

Як видно з рапортів, що надійшли з Сибірської

губернської канцелярії, а також з канцелярії головного правління Сибірських і Казанських заводів до колегії закордонних справ відповідно від 22 січня, 6 квітня і 9 червня 1750 р., Іван Мирович в 1723 р. виїхав з Тобольська до Катеринбургу на роботу на місцевих заводах на вимогу генерал-майора Генінга, військового представника царського уряду. Невдовзі він опинився на військовій службі, ставши, зокрема, флігель-ад'ютантом зазначеного генерала, який виявив до Мировича особливу довіру і знав його, очевидно, і раніше. В 1728 р. за поданням свого патрона, на той час вже генерал-лейтенанта, І. Мирович, продовжуючи бути ад'ютантом Генінга, одержав з Головного управління артилерії чин капітана.

В 1730 р. І. Мирович на виклик свого шефа виїхав до Москви, супроводжуючи річковим шляхом вантажі з залізними виробами Катеринбурзьких заводів і більше на місце своєї служби вже не повернувся. Учинив він це на знак протесту проти ігнорування російським урядом його численних письмових прохань щодо реабілітації його родини, яка ще перебувала на засланні, і повернення їй усіх родових маєтностей. Вичерпавши усі можливості свого офіційного становища і зазнавши повного фіаску у справі визволення членів своєї родини, особливо старої матері Пелагеї Захарівни, капітан російської армії Іван Мирович втік за кордон, зокрема, до Криму. На службі у кримського хана він пробув понад 20 років, до самої смерті в 1753 р., приймаючи активну участь в політичних, дипломатичних і, нарешті, військових акціях Туреччини і Криму проти Росії. Зокрема, в 1738 р., під час російсько-турецької війни він у складі татарського загону брав участь у нападі на українські містечка Городище і Власівку Миргородського полку, де перебували російські війська. Будучи освіченою людиною, що володіла сіма іноземними мовами (турецькою, татарською, німецькою, французькою, латинською, польською, волоською), І. Мирович був одним з політичних радників

кримського хана, часто супроводжуючи останнього в його дипломатичних місіях.

Про стурбованість російського уряду політичними діями І.Мировича засвідчив секретний указ імператриці Єлизавети Петрівни від 18 серпня 1750 р. на ім'я генерал-прокурора Апраксіна, де йшлося про необхідність схоплення і привезення до Росії Кримського емісара в Берліні Мустафи Аги. Під ім'ям останнього, як стверджувалося в указі, “по всем признакам под сею маскою известной Мирович разумеатся должен”. В указі було навіть викладено спеціальний план операції по викраденню кримського емісара. З усіх учасників цієї операції, яких нараховувалося 100 чол., найбільш довірених російських офіцерів, що повинні були діяти під виглядом гайдамаків, бралася присяга, порушення якої мало каратися смертю. Невідомо, чи мала місце в дійсності запланована царицею операція, однак Мустафа Ага (Мирович), судячи з усього, щасливо дістався до Бахчисараю.

Полювання на І.Мировича припинилося лише в зв'язку з його смертю, про що російські секретні агенти в Бахчисараї негайно повідомили своє начальство. Однак невдовзі увагу російських властей привертає старший брат померлого — Федір Мирович, який з'явився на той час в Криму разом з своїм товаришем і однодумцем Федором Нахимовським. Про цих двох українських патріотів, які в числі небагатьох козацьких старшин до кінця залишилися вірними гетьману І.Мазепі, після його смерті протягом усього свого життя разом з Пилипом Орликом боролися в еміграції за звільнення України, в історичній літературі існують дуже стислі відомості, власне, окремі згадки. Зокрема, про так звану місію Федора Мировича і Нахимовського до Криму і Запорозької Січі писали М.Костомаров у вищезазначеній монографії “Мазепинці”, а також російський історик С.Соловйов у своїй багатотомній “Історії Росії”.

За українськими емігрантами в Криму російський уряд організовує тотальний нагляд. Надіслані один за одним агенти

ретельно доповідали про свої спостереження.

У грудні 1755 р. кошовий отаман Запорозької Січі Григорій Федоров та комендант Новосіченського ретраншементу секунд-майор Василь Федцов за розпорядженням Київської губернської канцелярії посилають з Запорозької Січі під виглядом купця з товарами в Бахчисарай ще одного таємного агента – козака Канівського куреня Василя Романовського.

Зумівши увійти в довір'я до Федора Мировича, цей спритний агент незабаром подав важливу інформацію. В численних їхніх розмовах Ф.Мирович різко й категорично висловлювався в антиросійському дусі, особливо про політику царизму щодо Запорозької Січі, прямо заявивши, що “ныне уже войско запорожское в конце истребитъ хотят...”, що “уже войско Запорожское все у мешок обрато, только ж еще чтоб тот мешок завязать россияне способ не избрали”. Як бачимо, це похмуро пророцтво українського політичного емігранта Ф.Мировича пролунало за 20 років до дійсного знищення Катериною II Запорозької Січі. До речі, в цих словах Ф.Мировича ми можемо вгледіти майже пряме повторення застережень його колишнього патрона, гетьмана-емігранта П.Орлика запорожцям, зроблених в листі від 23 квітня 1734 р. з приводу рішення останніх повернутися під владу Росії. П.Орлик, зокрема, застерігав запорожців від довіри до Москви, яка за його словами, зрештою “викоринить на вічні часи військове гніздо й саме ім'я Війська Запорозького низового”. Та, мабуть, найбільше занепокоєння російського уряду викликала та обставина, що, як повідомляв той же агент В.Романовський, “Мирович объявил имеют де они желание чтоб войско запорожское низовое от Россійского государства отвратить и привернуть до хана Крымского и сию речь его господину атаману Кошовому и другим старшим козакам велел объявить...”. В усякому разі оригінал донесення (“сказки”) В.Романовського, а також лист Ф.Мировича на Запорожжя до військового писаря Дмитра Романовського – рідного брата секретного агента, з Коша негайно був

відправлений гетьману К.Розумовському, а той, в свою чергу, вкрай стурбований, на другий день (16 січня 1756 р.), надіслав відповідну інформацію, і зокрема, оригінал “сказки” В.Романовського, безпосередньо до імператриці Єлисавети Петрівни. Нам невідома відповідь цариці гетьману із зазначеного приводу, однак вже сам по собі факт надсилки до Петербургу подібного повідомлення дуже красномовний.

Отже, і в нелегких умовах політичної еміграції XVIII ст. українські патріоти Іван і Федір Мировичі, власне, продовжували в міру своїх сил і можливостей справу гетьмана І.Мазепи і П.Орлика. Ідеї і справи кращих синів України продовжували жити і діяти далеко за межами рідної землі.

1. Див.: Н.И.Костомаров. Собрание сочинений. – Кн.6, тт.15 – 16. – С.-Петербург, 1905. – С.717 – 789; Его же. Руина. Москва, 1995. – С.737 – 798.
2. ЦДАДА Росії. – Ф.13, оп.1, спр.45, арк.1 – 172.
3. Там же, арк.7 – 10 зв.

Х.Лашенко (Київ)

“Права і Вольності Війська Запорозького” у XVIIIст.: розуміння та еволюція поняття

Запорозька Січ як інститут козацького війська, та й сама територія запорожців, так само, як і побут, культура, традиції – все це явища довгоплинного часу, які існували й розвивалися протягом щонайменше трьох століть до створення Нової Січі. У цьому відношенні і запорозьку територію, і її адміністративний центр – Січ – слід вважати результатом певного історичного існування і враховувати це при їхньому вивченні.

Так, звертаючись до визначення запорозької території, стикаємося з поняттям “Вольності”. Не розглянувши суті

цього поняття, ми не зможемо окреслити і межі Вольностей. Самі запорожці ніколи не вживали у документах ніяких інших термінів, коли йшлося про їхню територію, крім слова “Вольності”. Вольності визначалися як “войковие”, “днепровіє”, “запорожскіє” – разом із цими прикметниками завжди є поряд тільки іменних “Вольності”, а не “край”, “країна”, “земля” або ще якийсь придатний синонім.

Стійке словосполучення “права і вольності Войска Запорожского”, що зустрічається у багатьох документах[1], наводить на думку про пов’язаність “вольностей” з означенням території. У листі гетьмана Пилипа Орлика від 23 квітня 1734 р. ці поняття дуже близькі й наче злиті воедино. Наводимо уривки з цього листа, щоб показати, що гетьман розумів “права” як право самоврядування українського народу, і “право на вольності” – як право на своє волевиявлення і на свою територію: “...Права і вольности войсковіє ни в чомь никогда въ вѣчние часи не будут зь стороны их московской нарушенни и зламани, але всѣ люде войсковый и посполитый в таких власне волюностяхъ будут жити, въ яких перед тимъ зоставали за дній житія славной памяти небожчика гетмана Богдана Хмельницкого...”[2]

Тут слід зауважити, що для гетьмана Орлика Військо Запорозьке виступає уособленням всього українського козацтва – “городового і низового”, і саме про вольності і права українського козацтва вцілому і піклується він у даному випадку. Відтак, те, що вірно для цілого, вірно й для частини його, тобто, вислів “права і вольності” щодо українського козацтва вцілому можна віднести й до запорозького козацтва, зокрема.

Далі у листі міститься детальне тлумачення, які саме “права і вольності войсковіє от Москвы дламаніє и отнятіє” запорожцям слід повернути собі:

1) ліквідувати насильницьке насадження гетьмана Москвою;

2) вимагати виводу московських військ з території України;

3) не допускати вихідців не з козацького середовища до урядів Гетьманщини;

4) не дозволяти ніяких примусових робіт запорожців на царя;

5) відібрати маєтності на гетьманських землях, що були роздані царським вельможам, повернути їх під “регімент гетьманський”;

6) для жителів Гетьманщини – гетьманський суд: “Жеби Москав въ права нашѣ не мѣшалася ... до судовъ своихъ людей нашихъ не потягала...”[3]

Наведені приклади свідчать, що гетьман Орлик під “вольностями” розумів певні громадянські права українців, і права ці поширювалися на володіння певною територією. Він прямо каже, які саме вольності мали б запорожці вимагати від царського уряду: “...ежи, на остатковѣ, Войско Запорожско городовое и низовое по-прежнему при правах и волностях своихъ ни в чемъ никогда не нарушених будет зоставати и до реименту гетманского... належати”[4].

Узагальнюючи наведені приклади вживання терміну “вольності” гетьманом Орликом, слід відзначити такі відтінки його значення:

– “вольності” – це територія, яка підвладна гетьманському урядові, цілісність якої не може порушуватися як відданням оркемих міст під владу російських генералів, так і розподілом маєтностей серед царських вельмож і генералів;

– це територія, де гетьман має повну владу, тому російські війська не можуть на ній знаходитися;

– жителі цієї території – піддані гетьмана – користуються певними громадянськими правами і свободами.

Слід відзначити, що мало який документ, сучасний наведеному листові гетьмана Орлика, трактує права і вольності так широко і вичерпно. Відчувається уміння досвіченого політика, автора “Конституції”, диференціювати відтінки і значення емких понять.

Щодо самих запорожців, тобто їхнього уряду – Коша, то вони мали дещо відмінне розуміння поняття “вольності”, вживаючи його більше у прагматичному значенні, ніж у політичному. Нижче наведемо кілька уривків з листування запорожців з кримським ханом Каплан-Гіреєм з приводу переходу запорожців під протекцію Росії. Обидва листи датовані першою декадою травня 1734 р.: “...Увѣдомилисмя, что вше ганское величество изволяете нас, Войско, встят под свою протекцію принят и раете на первое мѣсце, внизь Днепра и к Олешкамъ, и Кардашину изыйти и кошем оубсти, обещаючися при первой ласцѣ и волностяхъ днепровых нас, Войско, содержать...”[5] Далі запорожці пояснюють, яка саме територія береться до уваги, коли йдеться про “вольности днепровие”: “от низу Днепра, Великого Лимана, аж по самие пороги // горѣ Днѣпрѣ со всѣми тамошними по тоей сторонѣ степовими угодіями і пожитками”...[6] Тут висвітлюється інший аспект “вольностей” – це конкретна територія, якою володіють, і яка дає засіб до існування: степові угіддя і створені на них господарства.

Найцікавіше, на наш погляд, трактування запорозьких вольностей знаходимо у того ж таки хана Каплан-Гірея, у діловодному перекладі його листа. Хан визначає “вольности” як право обрати собі територію і володіти нею: “Мы вамъ позволимъ все том, что передъ самъ мѣлисте. Где мѣете оубсти, даемо вамъ волност брати себе на тое мѣсцѣ, гдѣ самы хочете”[7].

Таким чином, із листування запорожців виявляємо таке трактування поняття “вольности”:

– вольности – це територія, якою запорожці володіють, і яка дає їм засоби до існування;

– вольности – це право обрати собі територію (взамін військової служби) й володіти нею безроздільно.

Порівнявши те, як розуміли поняття “вольности” Пилип Орлик, запорожці і хан Каплан-Гірей, доходимо висновку,

що, доповнюючи один одного, ці погляди змальовують феодальне ставлення до феода – маєтка, що надавався сюзереном васалові у повне його розпорядження взамін військової служби. З цієї землі васал мав свій прибуток, на ній вершив свій суд, ця земля вважалася неподільною.

Саме так дивилися запорожці на свої Вольності – як на дідівську вотчину, що належала їм споконвіку. Тому-то весь час протягом існування Нової Січі точилися суперечки між Запорожжям і царською владою, яка зазіхала на ті чи інші території, відшматовуючи їх від запорозьких Вольностей. Річ у тім, що запорожці вважали територію своєю згідно із традицією, що склалася у попередні віки, коли у степу не було помітно нічєїї присутності, крім татар і запорожців. Коли ж, з одного боку, збільшилася кількість колоністів у степу внаслідок росту людності на Гетьманщині й за рахунок уходництва, а, з другого боку, з'явилися нові кордони у степу згідно з міжнародними угодами укладеними між Росією і Туреччиною, – саме тоді і почалася поземельна боротьба Запорожжя.

Це складне і запутане питання розглядалося й розглядатиметься ще неодноразово, і було б недоречним торкатися його побіжно. Звертаємо на нього увагу тільки в аспекті ментальності: розуміння “прав і вольностей Війська Запорозького Низового” самими запорожцями, кримським ханом і Російською імперією. Поняття Вольностей – як феодального колективного маєтку Війська Запорозького – мислилося подібно і Пилипом Орликом, і запорожцями, і кримськими ханами. Проте, зовсім інакше це поняття розумів царський уряд. Вірніше було б сказати, що для російського уряду і його представників такого поняття взагалі не існувало: замість терміну “вольності” російські ордери і промеморії містять вирази типу “запорожские урочища”, “запорожские дачи” тощо[8].

Відмінність термінології породжувалася відмінністю підходів: в очах царського уряду Запорожжя було не

Вольностями Війська, а частиною території Російської імперії, що і знайшло відображення у додаткових статтях Ніссської конвенції (3 жовтня 1739 р.) до Білгородського мирного трактату, який провів “кордон між обома державами” (тобто, Туреччиною і Росією), включивши територію Запорозжя до складу останньої[9]. На цей юридичний казус першим звернув увагу А.О.Скальковський[10], порівнявши умови договорів Росії і Туреччини 1739 та 1705 й 1711 рр. Згідно з останніми, “задіпровська частина запорозьких земель належала за трактатами (курсив – Скальк.) Туреччині, а насправді – Війську Запорозькому як першому їх власникові, як вони висловлювалися, “через нерозмежування оної”[11].

Безперечно, розбіжності у тлумаченні одного й того самого поняття – Вольностей Війська Запорозького – російським урядом і Кошем закладали під існування Запорозжя міну сповільненої дії. Відчайдушна, кривава, драматична передсмертна поземельна боротьба Запорозжя за свої Вольності до самої їх ліквідації була наслідком реалізації різних типів мислення.

1. Центральний державний архів України в Києві. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.1, 3 зв., 22, 23 і зв.27, 29,30 зв., спр.3, арк.3 та ін.

2. ЦДІА України. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.22.

3. Там же. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.22 зв.

4. Там же. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.23зв.

5. Там же. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.30.

6. Там же. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.30 і зв.

7. Там же. – Ф.229, оп.1, спр.1, арк.29.

8. Там же. – Ф.229, оп.1, спр.319, арк.15.

9. Полное Собрание Законов Российской империи с 1649 года.

– СПб., 1830. – Т.Х.С.915.

10. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього

Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. –С.282.

11. Там же, с.281.

Л.С.Мельникова (Ізмаїл)

**Козаки у північно-західному Причорномор'ї
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.)**

В кінці XVIII ст. Україна зусиллями російського царизму була перетворена у звичайну російську провінцію. Заключними акордами політики Російської імперії щодо України в цей час стала ліквідація Запорозької Січі, Гетьманщини та узаконення кріпацтва на українських землях. Докорінно змінюється у зв'язку з цим становище українського козацтва, яке вступило у період поступового занепаду.

Кріпосницькі порядки російського царизму були несумісні з козацькими вольностями, з національним укладом життя. Почалася масова втеча козаків на територію Туреччини. Шляхами запорозьких козаків йшли в турецькі володіння селяни-кріпаки, державні селяни, міщани, рекрути і солдати. Перехід селян за Дністер, в Буджацькі степи посилювався після ревізії 1795 р., яка закріплювала селян за поміщиками, та указу 1796 року про заборону вільного переходу селян від поміщиків у південних губерніях Росії.

Турецький уряд, сподіваючись використати козаків у боротьбі проти Росії, дозволяє їм селитися на території між Бендерами і Акерманом. Чимало козаків поселились також на лівому березі Дунаю в районі Вилково. Користуючись дозволом турецького уряду, близько 5 тис. козаків переселились на правий берег Дунаю і заснували в районі поселення Дунавець Задунайська Січ (1775 – 1828 рр.).

За своїм устроєм Задунайська Січ нагадувала Запорозьку. На чолі Січі стояв кошовий отаман з званням двоохбунчужного паші. Кошовий отаман і козацька старшина обиралися на

козацькій Раді, яка збиралася щорічно. У поселеннях, які входили до козацької райї (адміністративний район), діяло козацьке судочинство. Турецька адміністрація у внутрішнє життя козаків не втручалась. Козаки, що мешкали на землях Січі, звільнялися від податків з землеробства, скотарства та рибальства. Турецький уряд сплачував задунайським козакам “кормові гроші”. Адміністративно Задунайська Січ була підвідомча браїльському везирю-губернатору. Обов’язковою умовою вступу до Січі було православне віросповідання. Військо Січі складалося з піхоти, кінноти, флотилії з артилерією.

Задунайська Січ була військово-політичною організацією козацтва в іноземній державі. За притулок та надані пільги козакам доводилось дорого платити – брати участь у походах турецької армії часто проти своїх єдинокровних братів. Для того, щоб поповнити свої ряди, задунайці відправляли в Росію та Україну емісарів. Їх зусилля приводили до збільшення потоку емігрантів у Задністров’я та на Дунай.

Вихід Росії до Чорного моря після російсько-турецької війни 1768 – 1774 років та приєднання Криму у 1783 році започаткували довготривалу боротьбу Туреччини та Росії за вплив на Близькому Сході, зокрема, на Балканському півострові. У зв’язку з цим Росія, переслідуючи свої імперські плани, розіграє також козацьку карту.

Напередодні російсько-турецької війни 1787 – 1791 років царський уряд розпочав організацію так званого “Війська вірних козаків” (з кінця 1788 р. – Чорноморське козацьке військо). В Чорноморському війську була запроваджена традиційна козацька номенклатура посад, поділ на курені, козацький одяг тощо. Чорноморське козацьке військо, напевно, менше цікавило царський уряд як військова сила. Воно було створено, як протипага Задунайській Січі, як засіб ліквідації останньої. З цією метою у лютому 1788 р. задунайців через лазутчиків було повідомлено про те, що в разі їх повернення до Росії вони не будуть нести покарання, а у

березні цього року була оголошена амністія. Проте, попри всі заходи царського уряду, до масового переходу задунайців на бік російських військ справа не дійшла, поверталися лише одинаки.

Після Ясського миру 1791 року, встановлення кордону між Росією і Туреччиною по Дністру та переведення у 1792 році Чорноморського козацького війська на Кубань, перехід населення з Південної України та Поділля за Дністер посилювався. Цьому сприяли вже згадані кріпосницькі акції царського уряду. У 1797 – 1807 роках чисельність біглих в турецькі володіння зростає в три рази у порівнянні з 1773 – 1797 роками. При цьому слід згадати, що раніше, у 40 – 60-х роках XVIII ст. у пониззя Дунаю починають переселятися й козаки – “некрасівці”, які після поразки повстання К.Булавіна (1707 – 1708 рр.) спочатку пішли на Кубань, а вже звідти у Придунав'я. Більшість козаків – “некрасівців” були старообрядцями, вони й стали центром тяжіння всіх біглих старообрядців із Росії.

Питання про чисельність і етнічний склад населення Придунайських степів в кінці XVIII ст. залишається маловивченим. Дослідник А.Д.Бачинський зазначає, що українські і російські поселенці в цей час становили 70 – 75 тис. чоловік[1].

У 1806 році розпочалась чергова війна Росії з Туреччиною. Співвідношення сил у Дунайському князівстві на початок війни було на користь останньої. Головнокомандуючий Молдавською армією генерал Міхельсон інтенсивно нарощує чисельність особового складу армії. Комплектування військових загонів йшло успішно, проте генерала непокоїло становище, в якому опинилися російські війська у пониззі Дунаю. Саме тут знаходилися поселення українців і росіян, запорозьких козаків і некрасівців, які мали усі підстави бути незадоволеними російським урядом і могли стати на бік Туреччини.

З метою залучення місцевого козацтва до російського

війська 18 лютого 1807 р. генерал Міхельсон оголосив маніфест про утворення на Дунаї Усть-Дунайського Буджацького війська, а вже 20 лютого воно було затверджене указом Олександра I [2]. Як і при створенні Чорноморського козацького війська, царська адміністрація намагалася не тільки здобути певний військовий контингент, а й поставити під нагляд українську еміграцію на Дунай і, спираючись на нього як протипагу Задунайської Січі, використати козаків у своїх імперських інтересах.

Усть-Дунайське військо повністю підпорядковувалося російському командуванню. Кошовий і вся старшина не обиралися, а призначалися російським командуванням. На посаду старшин потрапляли люди, мало зв'язані з козацтвом.

Формування війська проходило швидко. У нього записувалися не тільки козаки, а й бігли кріпаки та державні селяни, ратники міліції, солдати-дезертири, українські селяни з західноукраїнських земель, а також представники підкорених турками балканських народів. Залучення до війська представників балканських народів було дуже важливим для Росії (з них були утворені Болгарський і Сербський курені). Це підносило її авторитет у Європі та виправдовувало експансію на Балкани.

Склад війська певною мірою характеризує склад населення Північно-Західного Причорномор'я: 25,5% особового складу війська становили запорожці Задунайської Січі, 20% – колишні чорноморські козаки, 32,7% російські піддані, що переселилися раніше в Турцію і Молдавію, 8,2% – народжені в Туреччині, 6,5% – вихідці з Австрії, 2,3% болгари, 1,9% – серби і 2,9% – інші. У війську служило – 73% українців, 10,5% росіян, 6% – поляків, 4,3% – молдаван і волохів, 2,3% – болгар, 1,9% – сербів, 2,0% – греків, угорців, австрійців [3].

Зловживання з боку старшин призвели у червні-серпні 1807 року до заворушень серед рядового козацтва. В цей же час розгортається селянський рух у Придунайських степах,

на півдні України та на Поділлі. Усть-Дунайське козацьке військо в цих умовах стало небезпечним. Тому 2 липня 1807 р. указом Олександра I воно було скасоване. Понад 2,5 тис. біглих були повернені на місце свого попереднього помешкання.

Навіть після війни 1806 – 1812 рр. Задунайська Січ не давала спокою царському урядові і розглядалась ним як серйозна загроза в подальшій експансії Росії на Балкани. У 1814 – 1816 роках знову оголошує задунайцям ряд амністій. В 1818 р. їм були виділені землі в Ізмаїльському цинуті і надані права колоністів. Skorиставшись цими пільгами, частина козаків оселилася в урочищі Дракулі (с.Трудове Кілійського району), а в 1820 р. в урочищі Акмангіт (с.Білолісся Татарбунарського району).

Становище козаків-задунайців тим часом погіршувалося. Довготривала служба, участь у бойових діях проти турецьких феодалів, зловживання й утиски з боку султанських чиновників, використання козаків у каральних операціях проти болгарських, сербських, грецьких повстанців викликали масове невдоволення козаків. Давалася взнаки й туга за рідним краєм, за спілкуванням з єдинокровними братами. Влітку 1821 р. 800 задунайців на 28 човнах прибули в Одесу, Ізмаїл і Рені[4]. Перехід задунайських козаків на територію Росії продовжувався до початку російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр., але в дещо менших розмірах. Поселення Акмангіт стало тим центром в Бессарабії, куди продовжували прибувати задунайські козаки.

Під час російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. царський уряд створює Дунайське козацьке військо. Активний вступ козаків до війська дозволив незабаром утворити у його складі 2 полки: кінний і піший. Полки склалися з 12 сотень, в яких налічувалось 1736 чол.[5] Підрозділи війська брали активну участь у бойових операціях з турками.

В ході цієї війни значна частина козаків Задунайської Січі на чолі з кошовим отаманом Й.Гладким перейшла під Ізмаїлом на бік російської армії, допомогла їй переправитись

на правий берег Дунаю і взяла участь у війні проти Туреччини. Турецький уряд наказав жорстоко розправитись з населенням Січі, яке залишалося за Дунаєм. Російський уряд, досягнув своєї мети. Задунайську Січ, яка протягом тривалого часу живила населення краю духом українського козацтва, було знищено назавжди.

Після російсько-турецької війни 1828 – 1829 рр. Дунайське військо залишилося на старому місці. Його постійно використовували для різних військових служб. В 1831 р. кінний полк війська брав участь у придушенні Польського повстання. Козаки вели прикордонну службу по річці Дунай аж до Ізмаїлу, вартову службу в Акермані і Овідіюполі[6].

В 1844 році нарешті було затверджене “Положення про Дунайське козацьке військо”. Воно повинно було складати авангард регулярних військ на випадок війни, нести прикордонну та вартову служби на островах Леті, Четал, Георгієвськом, а також на лівому березі Дунаю, підтримувати внутрішній порядок у Одесі, Херсоні, Кишиневі та у Херсонському уїзді[7].

Під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. Дунайське військо увійшло до складу Південної армії. Його полки знаходилися в Тульчі, Ісакчі, Одесі та Очакові[8]. В 1855 р., у зв'язку з вторгненням російського війська у Грузію, в Дунайському війську був утворений 3-й кінний полк з 6 сотень (1082 чол.) і відправлений на аванпости узбережжя Чорного моря замість 4-х сотень війська, які передислокувались на Кавказ[9].

Після поразки у Кримській війні Росія вимушена була відмовитися від островів у Дельті Дунаю та прилеглої до неї частини території у Південній Бессарабії. Острова, на яких проходили прикордонну та сторожову службу козаки, а також станиця Миколаївка, хутор Ново-Троїський та Парাপора перейшли до Румунії. Козаки цієї станиці і хуторів були переселені до містечка Байрамча. Козаче військо у 1856 р. було перейменовано у Новоросійське козацьке військо[10]. В цей час війську належало 11 станиць і хуторів з населенням 11867

чол.[11] Пізніше військо було переселено в Новоросійську губернію, де воно проіснувало до грудня 1869 р.

Таким чином, у кінці XVIII ст. більшість запорозького козацтва переміщується до Північно-Західного Причорномор'я.

Задунайська Січ протягом півстоліття притягувала до себе трудовий люд, невдоволений покріпаченням, імперськими російськими порядками. Задунайці жили населення Придунайських степів і всієї Південної України ідеалами свободи і самоврядування. Вони зберігли силу своєї військової організації, з чим мали рахувалися і турецький, і російський уряди. Поступово вільнолюбний дух козацтва починає вмирати під тягарем імперської політики Росії, яка була несумісною з традиційним козацьким устроєм. Козацтво зберігає певний час усталену раніше форму, але втрачає свою сутність.

1. Бачинський А.Д. Народная колонизация Придунайских степей в XV-начале XIX вв.: Автореферат. — Одесса, 1969. — С.15.
2. Коломойцев П.Т. Бывшая крепость Измаил и ее памятники // Кишиневские епархиальные ведомости. — Кишинев, 1913. — № 36. — С.1454 — 1455.
3. Бачинський А.Д. Січ Задунайська (1775 — 1828). — Одеса, 1994. — С.42.
4. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С.273.
5. Філіал Державного архіву Одеської області у м.Ізмаїлі (далі ФДАОО). — Ф.755, оп.1, спр.2, арк.4; спр.4, арк.3; спр.67, арк.72 зв.
6. Там же. — Спр.196, арк.313 зв.
7. Столетие военного министерства. Главное управление козачьих войск: Исторический очерк. — Спб., 1902. — Т.11. — С.225.
8. ФДАОО у м.Ізмаїлі. — Ф.755, оп. 1, спр.196, арк.319 зв.,

320, 324.

9. Там же. – Спр.117, арк.320 зв.

10. Там же. – Спр.159.

11. Там же. – Спр.153, арк.159.

В.Стафійчук (Київ)

До історії державних установ Гетьманщини: посада “реєнта” у висвітленні української історіографії XIX – XX століть

Історія українських державних установ XVIII ст. належить до складних і маловивчених питань вітчизняної історіографії. Зокрема, це стосується і Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК), очолював яку генеральний писар. І якщо щодо визначення останнього усі історики дотримуються більш-менш усталеної точки зору, то посада його найближчого помічника, реєнта (старшого канцеляриста ГВК), виглядає досить таємничо.

Мета даної статті – на основі критичного аналізу і узагальнення даних української історіографії спробувати з'ясувати вживання терміну “реєнт” та пролити світло на основі етапи становлення цієї важливої посади у козацькій адміністрації.

Д.М.Бантиш-Каменський, який уживає паралельно термін “старший військовий канцелярист”, зазначав, що колись посада ця називалася “регент”, що їх було двоє. Старший канцелярист завідував усім діловодством та наглядав за молодшими канцеляристами. Він прирівнювався до полкового старшини і мав окремі села, приписані до його посади[1].

І.Джиджора чітко розрізняє посади реєнта (регента) і старших канцеляристів. За визначенням історика, реєнт був правознавцем і дуже важливою персоною у складі ГВК, оскільки він вів усі справи і від нього залежало надати їм той

чи інший хід. Призначав і знімав реєнта гетьман за рекомендацією генерального писаря з числа військових канцеляристів. На думку І.Джиджори, російський уряд скасував посаду реєнта приблизно 1728 року.

Натомість два старших канцеляриста вели протоколи і щоденники (діаріуші) ГВК, очолювали “столову”, звідки передавали вхідні документи від генерального писаря до повітів.

За гетьмана Д.Апостола реєнт отримував 120 карбованців на рік, два старших канцеляриста – по 64 карбованці[2].

М.Є.Слабченко також відрізняв посади реєнта і старшого військового канцеляриста, зазначивши, що реєнт був один, а старших військових канцеляристів кілька, на чолі повіть. Але в іншому місці, де М.Є.Слабченко наводить дані про платню службовцям канцелярії (тотожні даним І.Джиджори), він згадує тільки двох старших канцеляристів. Додатково М.Є.Слабченко навів дані про отримувану реєнтом платню на початку XVIII ст. – 150 крб. на рік, що більше, ніж утричі перевищувало платню звичайного канцеляриста. Старші військові канцеляристи призначалися з числа канцеляристів[3].

Порушеній проблемі велика увага була приділена у працях істориків державницької школи 20 – 30 рр. нашого століття. у “Нарисі історії України” Д.Дорошенка згадано про реєнта (управителя, за поясненням автора) ГВК – Дмитра Володковського, який помер в ув’язненні разом з гетьманом Полуботком. В результаті конфлікту на чолі ГВК було поставлено трьох правителів, а посада реєнта була ліквідована[4].

І.Крип’якевич не згадував уряду реєнта, проте старшого військового канцеляриста серед цивільних посад поставив на 5 місце (у ГВК – на другому місці після генерального писаря)[5].

Побіжно повідомляв про “регента” ГВК В.Романовський, цитуючи працю О.Шафонського “Описание Черниговського

наместництва”. Слідом за останнім В.Романовський уживає термін “регент” і “старший військовий канцелярист” паралельно[6].

Історик права Лев Окиншевич суттєво доповнив і уточнив відомості про реєнта, зокрема щодо дат в історії цієї посади. Л.Окиншевич навів факт призначення реєнта Василя Кочубея генеральним писарем на раді старшини від 24 липня 1687 р.[7] Це одна з найраніших згадок про посаду управителя ГВК. У додатку до праці про генеральну раду Л.Окиншевичем вміщено документ від 27 листопада 1727 року, де згадується “генеральної войскової канцелярії реєнт”, який брав участь у важливій церемонії[8].

Л.Окиншевич визначав реєнта як безпосереднього помічника писаря у завідуванні ГВК і діловодством та порівнював його з посадою підканцлера в інших державах[9]. Від себе зауважимо, що у складній канцелярській системі Польського королівства існували посади підканцлера і двох регентів, перший відрізнявся більш широкою компетенцією, зокрема, займався веденням міжнародних переговорів[10]. На наш погляд, він був ближчий до українського генерального писаря.

Уточнив Л.Окиншевич не тільки час постанови, але й час скасування посади реєнта. Останній реєнт, призначений гетьманом і Радою старшини – Данило Покорський. Посаду скасовано грамотою від 28.01.1732 р., але на вимогу української влади (лист від 4.04.1732 р.) та прохання генерального писаря М.Турковського від 20.03.1734 р., того ж року російська адміністрація затвердила чин старшого канцеляриста, акому надавалося 40 дворів на утримання (рангові маєтності). У міжчасі реєнта заступали старші канцеляристи (які до скасування посади управителя йому підкорялись і інститут яких існував до 1734 р.).

У згаданому проханні М.Турковський окреслює коло завдань старого реєнта – нового старшого канцеляриста: допомога писареві у канцелярських справах і нагляд за

військовими канцеляристами. Л.Окиншевич зауважив, що старший канцелярист поряд з генеральним писарем мав право вживати дисциплінарні заходи щодо службовців ГВК[11].

Посада, близька до реєнта, згадується також у написаній 1939 р. і виданій 1954 р. книжці непрофесійного історика Ю.Тис-Крохмалука “Бої Хмельницького”. Автор зазначав, що в уряді Богдана Хмельницького була посада “гетьманського старшого підписки”[12].

Серед істориків 50 – 60 років про посаду реєнта писали О.М.Апанович та В.А.Дядиченко.

О.Апанович, як і Д.Дорошенко, називає реєнта управителем ГВК. Вона зауважує, що реєнт призначався керувати двома старшими канцеляристами, які очолювали штат підписків. Посада управителя часто була шаблем для зайняття старшинських посад[13].

У свою чергу, В.А.Дядиченко визначав реєнта як першого заступника генерального писаря і навів ім'я реєнта В.Чуйкевича, що ним він був у 1702 р. В.А.Дядиченко засвідчив вживання у джерелах виразів “старший канцелярист” і “старший писар” на означення посади управителя ГВК[14].

Джордж Гаєцький, праця якого про козацьку адміністрацію з'явилася друком у США 1978 р., зазначав, що багато генеральних писарів перед тим як обійняти цю посаду, працювали старшими писарями ГВК (senior scribes of the Genetal Military Chancellery)[15].

У 90-ті роки, відзначені зняттям ідеологічних табу, підвищенням інтересу науковців і громадськості до проблем історичного розвитку української державності було здійснено републікацію такого цінного джерела як “Літопис Величка”. У коментарях до нього В.Шевчука відбита в т.ч. і порушена у цій статті проблематика. Називаючи реєнта старшим військовим канцеляристом, В.Шевчук зауважив, що цей службовець видав усіма справами ГВК, зокрема, вів актові

книги і видавав із них виписи та наглядав за військовими канцеляристами. Реєнт числився в ранзі полкової старшини, а до його посади приписувалися села для утримання[16]. Претендент не здобуття цієї посади обов'язково повинен був відрізнитися високим рівнем освіти, яка у ті часи надавалася Києво-Могилянською академією[17].

Привертає увагу цікавий коментар В.Шевчука щодо особи Василя Чуйкевича, який 1700 року, як сказано у літописі, — "завідував на писарському місці військовою канцелярією"[18]. В.Шевчук повідомляє, що раніше В.Чуйкевич був військовим канцеляристом, а у покажчику прямо визначає останнього як "реєнта генеральної канцелярії"[19]. На наш погляд, матеріали "Літопису" не дають для цього достатніх підстав. Скоріше В.Чуйкевич тимчасово виконував обов'язки генерального писаря, можливо, він був одним з двох старших канцеляристів, що перебували під началом реєнта. Додамо також, що В.А.Дядиченко фіксує В.Чуйкевича на цій посаді у 1702 році[20].

В.Д.Чунтулова у статті про ГВК, що з'явилася у 1992 р., зазначала, що за Д.Апостола (1728 — 1734) та в період гетьманування К.Розумовського (1750 — 1764) штат канцеляристів очолювали два старших канцеляриста[21].

В.М.Горобець у дисертації, захищеній 1993 року, повідомив, що у кінці XVII ст. найбільш важливі документи підписували реєнт ГВК і секретар Малоросійської колегії, що була тоді поставлена над військовою канцелярією[22].

О.Апанович у статті про ГВК 1995 р. вказувала, що двоє канцеляристів керували штатом ГВК, а до 1729 р. "головою, правителем усього персоналу був реєнт" ГВК[23].

В.В.Панашенко у дослідженні "Соціальна еліта Гетьманщини" (1995 р.), спираючись на матеріали комісії по кодифікації українського права XVIII ст., поставила "старшого канцеляриста генеральної канцелярії", як і І.П.Крип'якевич, на 5 місце серед цивільних чинів (друге у ГВК)[24].

Співставлення здобутку історіографії за різні роки дає змогу відтворити основні етапи з історії реєнтської посади. Перша документована згадка про цей уряд датується 1687 р., отже, цілком можливо, що вона існувала у козацькому війську ще за часів Визвольної війни Богдана Хмельницького. Проіснувала до 1732 року, коли була скасована російською владою. У цей період (2-а пол. XVII ст. – 1732 р.) реєнтовані допомагали два старших канцеляриста. У 1732 – 1734 рр. вони виконували обов'язки реєнта. 1734 р. ця посада була відновлена, але вже під назвою “старший канцелярист ГВК”, і проіснувала принаймні до 1743 р. (згадка у “Правах, по которым судится малороссийский народ” та складеної на її основі таблиці рангів). Водночас зберігались посади його помічників – “старших канцеляристов”. Щодо періоду 1750 – 1764 років, то відомо тільки про існування посад двох старших канцеляристов, які завідували апаратом ГВК. Реєнта або не було офіційно, або зберігалась ситуація 1734 р.

Посада згадується істориками під різними назвами: “реєнт”, “управитель ГВК”, “старший канцелярист”, “старший канцелярист ГВК”, “старший писар” і “старший гетьманський підписок”. Проте всі історики підкреслюють важливість посади реєнта в системі управління ГВК (зв'язок з генеральним писарем) і його роль в козацькій адміністрації.

Додаток є спробою, на основі опублікованих джерел та праць українських істориків, відтворити у хронологічній послідовності список реєнтів та осіб, що виконували подібні функції у Генеральній військовій канцелярії.

1. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. - К., 1993. - С.471; Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. - СПб., 1895. - Полутом 27. - С.341 – 342.
2. Джиджора І. До історії Генеральної військової канцелярії / / ЗНТШ. - Львів, 1912. - Т.107. - С.39 – 51.
3. Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины 17 –

- 18 ст. — Одесса, 1918. — С.60 — 61, 68 — 69.
4. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С.408.
  5. Крип'якевич І. Запорозьке військо // Історія українського війська. — К., 1993. — Ч.1. — С.247.
  6. Романовський В. Нариси з архівознавства. — Харків, 1927. — С.66.
  7. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини 17 — 18 ст. — Ч.2. — Рада старшини. — К., 1930. — С.85.
  8. Там же. — Ч.1. — Генеральна старшина. — К., 1927. — С.176.
  9. Там же. — Ч.2. — Рада старшини. — К., 1930. — С.186.
  10. Encyklopedyja powszechna. — Warszawa, 1863. — Т.13. — С.869 — 873.
  11. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини 17 — 18 ст. — Ч.2. — Рада старшини. — К., 1930. — С.187.
  12. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. — Львів, 1994. — С.23.
  13. Апанович О. Збройні сили України в першій половині 18 ст. — К., 1969. — С.60 — 61.
  14. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 — початку 18 ст. — К., 1959. — С.183.
  15. Gajecy George. The Cossack Administration of the Hetmanate. — Cambridge, 1978. — P.665.
  16. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т.1. — С.6; Т.2. — С.274.
  17. Там же. — Т.2. — С.394.
  18. Там же. — Т.2. — С.603.
  19. Там же. — Т.2. — С.603, 62.
  20. Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця 17 — початку 18 ст. — К., 1959. — С.183.
  21. Чунтулова В.Д. Генеральна військова канцелярія (1654 — 1764) // Довідник з історії державних установ України. Видання ЦДІАКУ. Машинопис. — К., 1992. — Т.1. — С.13,

16.

22. Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722 – 1727: Дис.канд.іст.наук. – К., 1993. – С.108.
23. Апанович О. Генеральна військова канцелярія // Неопалима купина, 1995. – № 1 – 2. – С.140.
24. Панащенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина 17 – 18 ст.). – К., 1995. – С.42.

Список реєнтів та осіб, що виконували обов'язки генеральних писарів

Іван Груша[1] 1648 – 1657

Федір Михайлович[2] 1668

Василь Кочубей[3] 1687 – 1700

Василь Чуйкевич[4] 1700 – 1702
1702 – 1706

Стефан Войцехович[5] ? – 1711

Дмитро Володковський[6] 1711 – 1724

Петро Валькевич[7] 1724 – 1728

Семен Чуйкевич[8] 1728

Данило Покорський[9] 1731 – 1732

Андрій Руновський[10] 1744, 1745, 1749

Степан Петрункевич[11] 1750

1. Названо “писар гетьмана” у В.Січинського “Чужинці про Україну”

2,4,8,10,11. Названі у Дж.Гаєцького “виконуючими обов'язки генерального писаря”

3. Названо реєнтом у літописі Величка

4. У 1700 – 1702 був в. о. генерального писаря, 1702 – 1706 – реєнтом згідно з коментарем В.Шевчука до літопису Величка, О.М.Лазаревським “Опис Старої Малоросії” та працею В.А.Дядиченка

5. Названо реєнтом у “Хроніці Полуботка”

6. Названо реєнтом у Д.Дорошенка

7.8. Названо реєнтом у “Малоросійському родословнику”

В.Л.Модзалевського

9. Названо реентом у Л.Окиншевича в “Раді старшини”

11. Названий під 1750 р. “старшим військовим канцеляристом ГВК” у “Малоросійському родословнику” В.Л.Модзалевського

В.М.Гром (Рівне)

**Дослідження актуальних проблем Визвольної
війни в українознавчих центрах західної Європи і
Америци**

Героїчна доба національно-визвольних змагань під керівництвом Б.Хмельницького становить одну з найцікавіших сторінок в українській зарубіжній історіографії. Виступаючи з позицій державницької школи, дослідники західної діаспори найчастіше характеризують добу Хмельниччини як Національно-Визвольну революцію, що відновила державний розвиток українських земель, продовжила традицію старої українсько-руської державності й пронесла її з відповідними змінами й модифікаціями до новітньої доби.

Протягом тривалого періоду, починаючи від часів першої світової війни, українські учені в еміграції послідовно осмислювали державознавчі проблеми, виступали з гострою критикою антиукраїнських концепцій Визвольної війни та діяльності Б.Хмельницького. Втрата доступу до вітчизняних архівосховищ і бібліотек частково компенсувалася можливістю використання зарубіжних джерел, ознайомлення із досвідом роботи різних напрямів західноєвропейської та американської історіографії. Над істориками української діаспори не тяжів диктат політичної та ідеологічної цензури. Тому на сьогоднішньому етапі переосмислення історичних уроків та повернення невідомої чи призабутої історіографічної спадщини не тільки необхідне, але й набуває особливого значення порівняльний аналіз здобутків вітчизняних і

зарубіжних дослідників з актуальних проблем державного будівництва.

Хронологічно наукову спадщину західної діаспори ХХ ст. з названої проблеми умовно можна розділити на два періоди: міжвоєнний (1917 – 1941) і післявоєнний (кінець 1945 р.).

Перший є надзвичайно важливим з точки зору утвердження державницького напрямку в українській історіографії, однією із основоположних праць якого справедливо вважається класична монографія В.Липинського “Україна на переломі 1657 – 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.” (Відень, 1920). Ця та інші праці дослідника відкрили, за словами Д.Дорошенка, нову епоху в студіях над Хмельниччиною. Відтепер основна увага зосереджується не на історії народних рухів, як це домінувало в працях народницької школи, а на державотворчих процесах, на діяльності української еліти – гетьмана, полковників, козацької старшини, шляхти, духовенства, з якою й пов’язується створення козацької гетьманської держави.

Активними прихильниками нового напрямку виступали в 20 – 30-х рр. такі відомі фахівці з козацької тематики, як І.Борщак, С.Дністрянський, Д.Дорошенко, М.Кордуба, В.Крупницький, Р.Лашенко, Я.Яковлів та інші. Вони організували плідну роботу цілого ряду українознавчих осередків в Західній Європі (Український Соціологічний Інститут у Відні, Український Вільний Університет і Високий Педагогічний Інститут імені М.Драгоманова у Празі, Українські наукові інститути у Берліні і Варшаві тощо). Тут активно розвивалися історико-політична, філософська, правнича думка, розроблялися різні концепції української державності, зокрема, студіювалися такі важливі питання, як передумови і труднощі державного будівництва у XVII ст., причини і наслідки загибелі козацької держави, характер і зміст Переяславської угоди 1654 р. і україно-московських договорів XVII – XVIII ст., дипломатична, військова та

політична історія доби Хмельниччини, а також відображення основних подій Визвольної війни середини XVII ст. у західно-європейських джерелах і літературі.

Таким чином, у міжвоєнних роках ученими-емігрантами була закладена добра науково-організаційна основа для вивчення теми за кордоном і висвітлення її в зарубіжних виданнях українською і іноземними мовами. Було зроблено значний крок вперед не тільки у виявленні нових джерел і літератури, запровадженні нових періодичних і монографічних видань, але й у переосмисленні багатьох історіософських і методологічних аспектів, в утвердженні нових концептуальних підходів. Дослідження і висвітлення цієї теми за кордоном засвідчило незнищенність української історичної науки та продовження її кращих наукових традицій.

Про самовідданість науковців промовляє і той факт, що розпочата робота не припинялася остаточно і в роки другої світової війни, і складного післявоєнного “таборового періоду”, коли багато українських учених розділили долю сотень тисяч біженців або “переміщених осіб”. Об’єднаними зусиллями старої і нової еміграції (у цей час на Заході розпочали свою діяльність В.Гришко, О.Оглоблин, Л.Окиншевич, Н.Полонська-Василенко та ін.) вдалося достойно відзначити 300-літній ювілей від початку повстання Б.Хмельницького, видавши з цієї нагоди у 1948 р. збірник наукових статей за редакцією Б.Крупницького. Тоді ж вийшли окремими брошурами і відбитками вміщені у ньому статті В.Гришка, Я.Падоха, О.Пріцака, М.Стахіва, що розкривали актуальні і недостатньо вивчені питання про суспільну структуру і міські суди на Гетьманщині, стосунки з Туреччиною, вплив Хмельниччини на формування української нації тощо. На особливу увагу заслуговує стаття О.Оглоблина “Золотий спокій”, опублікована у журналі “Арка”, що по новому висвітлювала соціально-економічні, політичні та ідеологічні передумови Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького.

Тоді ж, у другій половині 40-х рр. з'явилися лекції з історії козаччини М.Андрусая, праці з історії українського права і козацько-гетьманської держави Л.Окиншевича, підручник з історії України І.Крип'якевича, що мали неабияке значення для поширення наукових знань з актуальних питань Хмельниччини. Публікація наукових і науково-популярних праць, а також відновлення діяльності Українського Вільного Університету, Наукового Товариства імені Т.Шевченка, заснування Української Вільної Академії Наук об'єднали учених старої і нової хвилі еміграції, східних і західних українців. Настала "своєрідна духовна, культурна соборність українська, однак, за свідченням сучасників, "через політиканство другий ренесанс української культури не відбувся", а поява монографічних праць була великою рідкістю.

Звичайно, можна по-різному оцінювати значення цього періоду у науково-видавничій діяльності української еміграції. Українським ученим доводилося працювати в складних умовах, коли на Сході залишився весь потрібний для історика науковий апарат, усі основні архіви, бібліотеки тощо. За словами Б.Крупницького, бракувало найпотрібніших книжок. Навіть, щоб дістати відповідний том "Історії України-Руси" М.Грушевського, треба було докласти надзвичайних зусиль.

Наступне значне піднесення інтересу до подій Визвольної війни під керівництвом Б.Хмельницького проявилось в середині 1950-х рр. Тоді в науковій літературі і в періодичних виданнях розгорнулася дискусія про характер і значення українсько-російської угоди 1654 р., укладеної у Москві із попередньою присягою козацького гетьмана і старшини російському цареві на Переяславській Раді. Обговорення вийшло за межі цієї події і торкалося усього комплексу питань українсько-російських відносин та національно-визвольної боротьби українського народу. Учені діаспори доклали чимало зусиль для спростування фальшивих тлумачень Хмельниччини в радянській історіографії, що розвивалася під ідеологічним

пресом Постанови і Тез ЦК КПРС “Про 300-річчя воз’єднання України з Росією”. Як справедливо відзначають сучасні дослідники В.Смолій і В.Степанков, в радянській історіографії сформувався ряд історичних міфів, які справляли і продовжують справляти серйозний вплив на суспільну свідомість не лише української, але й російської громадськості.

Отже, сьогодні необхідна зважена оцінка досягнень як радянської, так і зарубіжної історіографії. Адже віруси ідеологічного протистояння, недовіри і обмеженості не обминули, на жаль, і українських видань західної діаспори. Згадуване політиканство “зужило силу енергії і силу грошей” і призвело врешті-решт до повені різних метеликів і писань звичайних графоманів, що їх видавали запопадливі спекулянти культури (Б.Крупницький).

На цьому фоні виділяються праці О.П.Оглоблина (1899 – 1992), вихованця і професора Київського університету, одного з найвидатніших українських істориків ХХ століття, що плідно працював в найпрестижніших наукових осередках Західної Європи і Америки. Саме в еміграції в повній мірі розкрився його талант вдумливого дослідника козацько-гетьманської державності і політичної думки українських провідних діячів тієї епохи. Визначальним для його творчості є розуміння Хмельниччини не як соціальної, а, насамперед, як Національно-Визвольної революції, прагнення під новим кутом зору розкрити увесь комплекс її соціально-економічних, політичних та духовних передумов, проаналізувати боротьбу різних концепцій та ідей щодо політичного устрою та державної влади козацької України. Наповнені оригінальними міркуваннями і спостереженнями, дослідження О.П.Оглоблина, насамперед, такі, як “Хмельниччина і українська державність”, “Українсько-московська угода 1654 р.”, “Думки про Хмельниччину”, “Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини і Переяславська угода 1654 р.” та ін., стали вагомим внеском

в історіографію проблеми.

У післявоєнний період добрим знавцем історіографічних та методологічних аспектів розглядуваної проблеми зарекомендував себе професор Українського Наукового Інституту у Берліні і Українського Вільного Університету у Мюнхені Б.Крупницький (1894 – 1956). В його наукових працях, видрукованих українською і німецькою мовами (зокрема, двічі видавалися німецькомовна “Історія України” та “Основні проблеми історії України”, а всього він є автором близько 150 публікацій), знайшли відображення такі сюжети “як висвітлення постаті керівника Національно-Визвольної війни українського народу у вітчизняній і зарубіжній історіографії, його ролі у державному будівництві і формуванні української закордонної політики, зв’язок доби Б.Хмельницького з традиціями української державності. Найважливіші історіографічні розробки дослідника вміщені у його рукописному збірнику “Історіознавчі проблеми історії України” (Мюнхен, 1959). Б.Крупницький одним із перших висловив серйозне занепокоєння кризою, що виникла в еміграції у підготовці молодих дослідників доби Хмельницького, яку так інтенсивно вивчала галицька школа М.Грушевського.

Необхідно підкреслити ту обставину, що на післявоєнні десятиліття припала зміна поколінь дослідників в діаспорі. До того ж, з переїздом в кінці 1940-х – на початку 50-х рр. багатьох учених із Західної Європи у США і Канаду значно ускладнилися можливості їх особистих контактів і проведення наукових дискусій. Ці та інші труднощі частково вдалося подолати із організацією у 1960-х – 1980-х рр. таких відомих на сьогодні осередків, як Українське історичне Товариство (його офіційним органом став ще раніше заснований, так само з ініціативи Л.Винара, журнал “Український Історик”), Український науковий інститут Гарвардського Університету, який з 1977 р. видає англomовний журнал “Гарвардські Українські Студії”, Канадський інститут Українських Студій,

що виник у 1976 р. і видає англійською мовою “Журнал українських студій”, Фундація і Центр досліджень історії України імені Петра Яцика та інші. Зрозуміло, тематика наукових досліджень тут різноманітна, але найважливіші питання Визвольної війни українського народу у XVII ст. знаходяться на одному з перших місць.

Як і раніше, зусилля учених спрямовуються на осмислення дискусійних моментів, особливо на пошуки нових джерел і матеріалів, що розкривають роль та місце держави Б.Хмельницького у дипломатичних зв'язках, її геополітичне і внутрішнє становище. Без сумніву, учені західної діаспори досягли значних успіхів у висвітленні цих та інших питань. Заслуговує на ознайомлення і цілий ряд публікацій про причини і обставини занепаду козацької держави та соціально-психологічні характеристики гетьмана, козацько-селянського війська тощо.

Помітним явищем сучасного етапу є підготовка іноземними мовами наукових дисертацій і книг Д.Басараба, Ю.Гаецького, С.Величенка, Ф.Сисина та ін., присвячених актуальним питанням історії та історіографії Визвольної війни. Не відкидаючи повністю концепцій своїх попередників – представників народницької і державницької шкіл, сучасні дослідники значну увагу приділяють опрацюванню тих сюжетів і методів, які стали популярними у світовій науці протягом останніх десятиліть. Це приносить надзвичайно позитивні результати і значно збагачує історіографію проблеми.

Крім спеціальних монографій, доба Хмельниччини широко висвітлюється в узагальнюючих працях з історії України (Н.Полонська-Василенко, О.Субтельний, А.Жуковський та ін.), у наукових і періодичних виданнях НТШ, УВАН, УІТ, УНІГУ, КІУС та ін.

Отже, наполегливими і цілеспрямованими зусиллями учених західної діаспори як у міжвоєнний, так і в післявоєнний період досягнуто значних успіхів в розширенні

та поглибленні історіографічної і джерелознавчої основи, в утвердженні нових підходів і оцінок концептуального характеру з названої проблеми.

І.М.Кулинич (Київ)

Впливи внутрішніх і зовнішніх факторів на створення і розвиток незалежної Української держави в нову добу та новітній час

Досвід історичного розвитку переконує, що творення держави за всіх часів увінчувало остаточне самовизначення етносу, гарантувало його самозбереження, вводило у загальнолюдський суспільно-історичний процес. В своєму “Заповіті борцям за визволення” В.Винниченко наголошував; “поки що людство розбите на окремі національні колективи, які переважно зветься державами, то очевидно, що найкращим засобом збереження його життя і розвитку кожної нації — є державність, себто комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв’язують його в коактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому. Нація без державности є покалічений людський колективний організм. Через те так жагуче всі, так звані “недержавні нації” прагнуть своєї держави, через те так самовіддано окремі члени її віддають усі сили свої на здобуття її й тому з такою ненавистю ставляться до тих, які стоять на заваді цьому, себто, які тримають їхній колектив у покаліченому стані”.

Особливо гострі дискусії відбуваються нині в українському суспільстві навколо проблеми, на кого молодій державі орієнтуватися в сучасних умовах — чи на свої власні потенції, чи на Захід, чи на Схід, а чи на Північ. Якщо звернутися до

досвіду історичного розвитку, зокрема, українського народу, то побачимо, що лише тоді нація домагалася певних успіхів, коли її керівники спиралися на широкі маси населення, відображали їх прагнення, враховуючи, звичайно, ті обставини, які склалися на той час. Так було і під час Національно-Визвольної війни українського народу середини XVII ст. на чолі з гетьманом Б.Хмельницьким, і на початку XVIII ст. при спробі гетьмана Івана Мазепи відтворити незалежну Українську державу, і в XX ст. в часи Центральної Ради, Гетьманату та директорії.

Характеризуючи період Визвольної війни українського народу середини XVII ст., В.Винниченко писав: “Взяти найвидатніший момент з давньої історії, Хмельниччину. Поки Хмельницький мав “орієнтацію” на внутрішні сили, на народ, поки зв’язував козацьке національно-державне визволення з визволенням соціальним і політичним всього народу, поки спирався на всебічні інтереси нації, поки голосно і вільно лунав клич “Україна без хлопа і пана”, доти він мав перемоги над Польщею та над усіма зовнішніми силами, які вона кликала собі на поміч. Коли ж тільки в самому проводі всенародного повстання сталось розходження, коли почали розвиватися нахили до панування в ньому самому, коли гасло “Без хлопа і пана” стало звучати не так дружно, коли вигнані польські пани почали замінятися панами українськими, вилупленими з козацьких полковників, – так колишній ентузіазм народу, який творив перемоги, почав опадати і Хмельницький почав мати поразки за поразками[2].

Мудрість політики Б.Хмельницького в цілому визначалась намаганням закріпити створений в умовах Визвольної війни загальнонародний фронт, в зв’язку з чим він ішов на поступки селянам і міщанам, вів політику розумного компромісу, стримуючи антифеодальні селянські рухи в короткі періоди перемир’я, і навпаки, у военний час закликав селян вступати до козацького війська, прагнучи зберігти за такими

показаними селянами свободу від кріпацтва шляхом розширення козацького реєстру, а військово-адміністративний апарат, створений гетьманом в Україні, став “реальним символом окремішності, самостійності й самобутності тих частин України, які мали можливість зберігати й розвивати власний адміністративний лад, відмінний від устрою навколишніх держав”[3], всіляко допомагав Б.Хмельницькому в міру можливостей втілювати в життя його мудру і гнучку політику.

Та певна частина вищої козацької старшини після підписання Переяславської угоди з Москвою рішуче виступила проти політики гетьмана, намагаючись при активному сприянні царської адміністрації повернути покозачених селян у кріпацьке ярмо та добитися негайного визнання за ними станових привілеїв – зрівняння в усіх правах з російським дворянством. Так, військовий суддя С.Зарудний-Богданович і переяславський полковник П.Тетеря чолом били царю, щоб одержати окремі українські волості і міста. Суддя Зарудний, низько кланяючись Олексію Михайловичу просив місто Старий Мліїв “з підданими, в ньому будучими і з усіма землями здавна до Мліїва належними”, Тетеря просив Смілу, а наказний гетьман Іван Золотаренко – “місто Батурині зі всіма волостями, до того міста належними”, а через рік він заявив своє “право” на міста Борзну та Глухів. Його брат, ніжинський полковник Василь Золотаренко претендував на міста Нові Млини з околицями та Мену, а родич Золотаренків стародубський полковник Тимофій Оникієнко випросив собі місто Сосницю. І царський уряд задовольняв ці прохання, створюючи таким чином українську “п’яту колону”, на яку мав намір спиратися в остаточному уярмленні України. В наступні роки старшина намагалась привласнювати за допомогою царських грамот нові володіння[4]. Ці списки прохачів царських грамот можна було продовжувати досить довго.

Відомо, що козацькі літописи Самовидця, Г.Габ’янки,

С.Величка були породжені добою Визвольної війни українського народу. В них возвеличується героїчна і мудра постать великого гетьмана Б.Хмельницького. Та навіть у деяких з цих літописів помітно незадоволення деякими зовнішньополітичними діями гетьмана. Так, в “Літописі Самовидця” міститься дорікання гетьману за те, що він “покликав своїм союзником кримського хана – “звласа з таким поганином и ворогом віри християнскої збратавшись”[5]. І за будь-якої нагоди автор не забуває підкреслити, як дорого платять українські гетьмани, беручи в спільники мусульман, віддаючи на винищення ордам десятки населених пунктів України[6]. Дорікаючи Хмельницькому, Самовидець зауважує: “А же нестатечная приязнь вовку з бараном, так християнинові з бесурманином”[7].., “витягаючи самого хана зо всіма ордами в нашу землю, що хан рад учинил на оного жадания – зо всіма ордами кримськими, білогородськими, нагайськими, черкеськими, незличоними силами витягнул навесні до Хмелницького на спустошення християнства”[8].

Щодо спроби відновити незалежну державність України гетьманом Іваном Мазепою, згадаймо слова В.Винниченка який писав: “Скориставшись слушним моментом, війною Москви з Швецією, він (гетьман Мазепа – Авт.) захотів скинути панування царів й відновити самостійність Української Держави. Але намір його не здійснився. Чому? Тому що Мазепа в своїй акції, так само взяв орієнтацію тільки на зовнішні сили, а не на внутрішні[9].

Мабуть, в історії українського народу немає більш суперечливої і трагічної постаті, ніж гетьман Іван Мазепа. Але попри всі його “кидання на всі боки” та спроби прикидатися “лисом і вовком”, він був, як зазначають І.Борщак та Р.Мартель, “передовсім патріотом, перед яким стояла ідея одноцільної України, що зуміла би забезпечити собі повну незалежність від Росії і від Польщі... Можливо, Мазепа зробив помилку, не звертаючи досить уваги на

національні настрої українського народу, не роз'яснюючи йому своїх планів, спираючись занадто на аристократію без участі широких народних мас, які в хвилини небезпеки не зуміли прокинутися і лишилися пасивними, бо були здивовані почином, до якого їх ніхто не підготував”[10]. Сказане повністю підтверджує вище наведені слова В.Винниченка[11].

Свідчення одного з найвидатніших українських істориків М.Костомарова також підтверджують думки В.Винниченка, І.Борщака, Р.Мартеля в оцінці гетьмана Мазепи.

“Мазепа, – стверджува М.Костомаров, – мировволить до старшини..., дозволяє старшинам повертати козаків собі в підданство і віднімати у них землі. Мазепа перший запровадив у Малоросії панщину або обов’язкову роботу на додаток до податей, що їх сплачували землероби землевласниками, на землі у котрих проживали. Мазепа суворо забороняв посполитим людям вступати в козаки і цим самим в такій же мірі налаштовував проти себе малоруську простонародну масу, в якій догоджав інтересам московського уряду, а той не бажав, щоб тяглові люди, котрих уряд змушує до сплати податків і виконання всіляких повинностей, вибували з цього звання і переходили в козацький стан, який використовувався, як військовий, пільгами й привілеями”[12]. Відносно орієнтації Мазепи на Швецію у боротьбі за незалежність України Костомаров зауважує: “Малоруський народ рішуче не підтримав гетьманового заміру і зовсім не співчував йому. За Мазепою перейшли до неприятелів лише старшини, але й з них багато хто втік від нього, тільки-но дізналися, що надія на шведського короля слабка і що Карл, якби навіть і хотів, не зміг би надати Малоросії незалежність... Мазепа погано врахував... прихильність підлеглих йому малорусів. Він не звернув належної уваги на давню ворожнечу, яка існувала в Малоросії між значними і поспільством, між усякого роду старшиною, як генеральною, так і полковою, і простими

козаками, між поміщиками й робітним людом, між козацтвом і всім тим, що залишалося поза козацтвом і шукало рівних й однакових прав для всіх туземних помешканців краю, одним словом, — між усім, що вивищувалося над рівнем маси, і всією рештою маси народу”[13].

Після втрати своєї державності в середині XVIII ст. український народ потрапив у повну залежність від сусідніх держав. Лише через кількасот років йому знову усміхнулася доля, і він одержав нагоду збудувати свою незалежну державку в 1917 — 1920 рр. Історія надавала українцям ще один шанс для здійснення своєї заповітної мрії. Як скористалися цією доброю нагодою їх керівники — визвольних змагаль? Чи врахували вони уроки “вчительки життя” — історії? Звернімось знову до “Заповіту борцям за визволення” В.Винниченка. “Тепер візьмемо приклади, — пише він, — з недавньої історії нашого визволення, з часів Центральної Ради... За Центральної Ради так само висувалось питання орієнтації. Так само керівництво визвольного руху нашого під час революції 1917 року стояло перед вибором: шукати помочі проти ворога нашого національного визволення (Росії)? І так само думка поділилась: одна частина стояла за те, щоб шукати її в народі, щоб піти назустріч вічним соціально-економічним прагненням його, щоб із гасла “Вільна Україна” зробити гасло “Вільна Україна без хлопа і пана”, щоб з’єднати всі прагнення в одне, щоб одnobічне визволення розвинути у всебічне. Але друга частина Центральної Ради не знайшла в собі ні сили, ні мужності, ні бажання прийняти це гасло, вона великою більшістю голосів висловила за орієнтацію на зовнішні сили, за покликання на поміч проти більшовицької навали німецьке військо”[14], яке прийшло “не ради прекрасних очей молодій хуторяночки, а ради її хліба, цукру, вугілля й тому подібних прекрасних річей. Від хуторяночки вони могли дістати всього цього далеко більше й вигідніше, ніж від пришепелуватих більшовиків, які заключили мілітарний мир і в той же час оповіщали їм

соціальну війну... а Україна, як була хуторянкою, так нею й лишилась, як співала свою мішанину з паничівсько-парубоцьких пісень, так і на німецькій гарматі, пацаючи ногами, безжурно їх виспівувала”[15].

Один з активних діячів боротьби за визволення того періоду, авторитетний правознавець С.Шелухин ще ясніше характеризував пагубність орієнтації українських керівників на зовнішні сили. “Для України були й зостануться найбільш шкідливими орієнтації на Москву і Варшаву. Вони на протязі своєї історії мали і далі мають одну ціль: нищити українську націю всіма засобами, бо це потрібне для їх егоїстичних інтересів, противних інтересам людяності, культури, цивілізації і моралі. Нищити асиміляцію державно, національно, економічно; нищити в усіх виявах матеріального і духовного життя нації, щоб навіть її імені не зосталось.

Вже цього досить, щоб уважати орієнтацію на будь-кого з них не тільки недопустимою, але спрямованою проти української нації. Навіть допомога з їх боку була й буде завжди так спрямованою, щоб сплутати, знесилити та уярмити свого союзника... Орієнтація на Москву і Варшаву – це орієнтація на їх примітивізм, їх грубу матеріальну силу, їх претензії та їх претенціозність. В цій політичній концепції є смерть української нації. Орієнтація на них – це орієнтація на свою смерть, на своє горе і знищення”[16]. А І.Нагаєвський додає: “Обидві світові війни показали, що “традиційна” орієнтація на німців також сумнівна, бо німці заінтересовані в зайнятті української території, тому завдання українських державних мужів і провідників народу –шукати нової концепції та орієнтації”[17].

Отже, провідники українського народу в часи Центральної ради “не зрозуміли наглядної лекції історії: вони розщепили свою суцільну зброю на дві половини, на соціальну й національну, вибрали останню й почали нею боротися проти соціальної. Через це вони зразу ж одірвалися від своїх працюючих мас і були до щенту розбиті”[18]. А крім того,

вони орієнтувалися на зовнішні сили, як це було в середині XVII та на початку XVIII ст.

Гетьманський уряд Павла Скоропадського дістав тяжку спадщину від попередньої доби Центральної Ради як в галузі нерозв'язаних соціальних відносин, так і в стосунках з німецькою окупаційною армією, особливо в зв'язку з німецькими “каральними загонами”, які силою викачували продовольство по всій Україні. Гетьманська Українська держава проіснувала лише 7,5 місяців, але протягом цього короткого періоду вона дала багато позитивного. Зокрема, значних досягнень було здобуто в галузі фінансової системи, введена українська грошова система, засновано банки, відбудовано залізничні шляхи, проведено судові реформи, застосовано ряд заходів щодо оформлення автокефалії Української Православної Церкви, проведено українізацію школи всіх ступенів, починаючи з народних і закінчуючи двома новими університетами, засновано Українську Академію Наук, Національну бібліотеку, Національний архів, Національну галерею мистецтва, історичний Український музей, Державний драматичний театр, Національну оперу, Українську державну капелу, Державний симфонічний оркестр, ряд великих видавництв, які випускали українські видання, як писав історик Д.Дорошенко, “в нечуваному доти числі примірників; весь край укрився сіттю українських книгарень[19].

Успіхи могли бути ще більшими, якби не втручались німці, бо справжня влада тепер належала не гетьманові, а німецьким військам, які повністю контролювали дії уряду. У своїх спогадах П.Скоропадський з гіркотою відзначав: “При першій моїй розмові про формування армії генерал Греннер сказав мені: “А для чого Вам армія? Ми знаходимось тут, нічого поганого Вашому урядові в середині країни ми не дозволимо, а щодо Ваших північних кордонів Ви можете бути цілком спокійними: ми не допустимо більшовиків. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі чоловік для підтримки порядку

в Києві і для охорони Вас особисто”. Мене це надзвичайно збентежило”[20].

Гетьман хоч і розумів ситуацію, яка склалася на Україні, але що-небудь вдіяти на користь українського народу він не міг, тому що був “підставною, нікчемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження”[21].

І знову П.Скоропадський, як і його гетьмани – попередники, які підняли боротьбу українського народу за визволення, спирався не на весь цей народ, а на його багату частину, тобто, знову хотів будувати “Вільну Україну” і з “паном”, і з “хлопом”. “На села шугнуло, скрегочучи зубами від славної люті, поміщицтво, – пише В.Винниченко. – Озброєне німецьким генералом, воно сказано кинулось до помсти над селянством. Усі закони, всі здобутки в аграрній сфері було розтоптано ногами, з глумом, з прокляттями, з гарчанням пошматовано. Мало того: кожне село, кожна селянська хата були обкладені страшними контрибуціями, розмір яких вирішався самими поміщиками. І тут лють паразитів розперезалася як найширше. “Відшкодовували” себе так, як тільки може “відшкодовувати” дикий наїздник за часів татарщини в завойованій країні”[22].

Становище нової влади, яка прийшла після повалення Гетьманату – Директорії було дуже тяжким. “Та велика армія повстанців, що забезпечила тріумфальний рух на Київ, розтанула з такою ж швидкістю, з якою створилась, – зазначала Н.Полонська-Василенко. – Масу її давали селяни, які, поваливши гетьманський режим, поспішали додому, щоб ділити панську землю... Україна була оточена ворогами з усіх боків. На заході стояли польські війська, які переважали українські кількістю і якістю. Негайно, після повалення гетьманату, посилювався рух советських військ на Україну. На південносхідному кордоні зростали російські антибольшевицькі сили під командою генерала Денікіна. Південна смуга, з Одесою, Миколаєвом, Херсоном, була

зайнята французами. Український уряд не мав спільників, не мав підтримки.

Німецька та австро-угорська армії, які, згідно з мировим договором з Антантою, мали охороняти Україну від большевиків, поки Антанта не перебере на себе окупацію, нездатні були до боротьби. Вони теж розклалися і раптом обернулися на збіговисько озброєних людей. По всій Україні німецьке військо тримало “нейтралітет”, солдати здавали зброю, амуніцію і шукали нагоди до виїзду. Становище уряду було тяжке й тому, що всередині його не було єдності, не було спільної лінії в політиці”[23]. Отже, знову, як і в попередні роки, орієнтація на зовнішні сили і брак підтримки уряду всіма верствами українського народу зробили владу Директорії нетривалою. “Прохальні переговори”, як їх назвав В. Винниченко, С.Петлюри з урядом Ю.Пільсудського “закінчились недоброї пам’яті договором 1920 р. За цим договором група людей, яка звала себе Урядом Української Народної Республіки, зобов’язувалася віддати Польській Державі частину Об’єднаної Соборної України, Галичину. Я називаю цих людей “групою”, а не урядом, бо з моменту заключення такого договору вони загубили право бути не тільки представниками влади, а незаплямованими громадянами, вони ставали людьми, які доконали державного злочину і повинні були стати на суд Держави. Без ніякого уповноваження представницького органу народу вони дозволили собі такий великий акт, як розбиття Соборности, як віддання у власність чужої держави частини Української Землі”[24].

Згадуваний вже С.Шулухин, аналізуючи договір з від 21 квітня 1920 р. , зазначав: “Весь договір обох сторін, що творили його, трактує український народ тільки за об’єкт, яким поляки і нібито уповноважений збоку УНР по своїй уподобі... виключно в польських інтересах розпоряджали самодержавно... не оглядаючись ні на що. Цей договір продиктований неповагою до української нації, він топче

добре українське ім'я, честь і гідність. Коли б змовці проти української нації взялися творити такий акт, то нічого більшого проти її прав, свободи, незалежності, розвитку й існування і взагалі проти неї вони придумати не могли. Ні один ворог української нації не зміг би зробити більше того, що зробили ті люди, які виступали по цьому договору від імені українського народу”[25].

В останньому десятиріччі ХХ ст. історія знову висунула шанс для створення самостійної Української держави, і керманичам українського народу потрібно врахувати досвід віків, щоб орієнтуватися передусім на всі верстви нації української, а не на зовнішні фактори. Незалежна Україна має сьогодні значний трудовий потенціал майже у 30 млн. чоловік. З кожної тисячі працюючих у 974 – вища або середня освіта. Україна володіє значною частиною світових природних запасів, а за загальною площею та якістю орної землі посідає провідне місце у світі. За рівнем науково-технічного потенціалу ми на четвертому місці у світі. І, спираючись на цей внутрішній потенціал, вміло використовуючи міжнародну обстановку, можна і потрібно збудувати нарешті могутню і незалежну Українську державу.

1. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – С.8.
2. Там же. – С.13 – 14.
3. Дашкевич Я. Полково-сотенний лад XVII – XVIII століть на Україні – штучна “біла пляма” // Пам’ятки України. – 1990. № 1. – С.7.
4. Див.: Голобуцький В. Запорозьке козацтво. - К., 1994. – С.399 – 400.
5. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.59.
6. Там же. – С.29.
7. Там же. – С.60.
8. Там же. – С.56.
9. Винниченко В. Назв. праця. – С.14.

10. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. — К., 1991. — С.158 — 159.
11. Там же. — С.160.
12. Іван Мазепа. — К., 1992. — С.12 — 13.
13. Там же. — С.36, 42.
14. Винниченко В. Назв. праця. — С.15.
15. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції (марець 1917 — грудень 1919). — Київ-Відень, 1920. — Частина II. — С.284 — 285. — С.305.
16. Цит. за: Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К., 1993. — С.411 — 412.
17. Там же. — С.412.
18. Винниченко В. Відродження нації. — Т.II. — С.328.
19. Дорошенко Д. Історія України. — Ужгород, 1930. —Т.II. — С.14 — 17, 92 — 94, 370.
20. Скоропадський П. Спогади. Квітень 1917 — грудень 1916. — Київ-Філадельфія, 1995. — С.179.
21. Винниченко В. Відродження нації. — Т.III. — С.26.
22. Там же. — С.47.
23. Полонська-Василенко Н. Історія України: У двох томах. — К., 1992. — Т.2. С.516.
24. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. — С.41.
25. Цит. за: Голос України. — 1995. — 29 квітня; див також: Нагаєвський І. Назв. праця. — С.228 — 333.

Н.В.Шевченко, І.Д.Черних (Миколаїв)
Менталітет як категорія наукового пізнання
духовного світу людини та нації
(огляд вітчизняних досліджень)

В останнє десятиріччя досить широко використовується категорія ментальності, що стала сферою наукового інтересу для істориків, філософів, соціологів, культурологів, політологів. Для вітчизняної науки проблема вивчення

специфіки українського менталітету має не тільки теоретичне, а й практичне значення з огляду на гостру потребу розібратися в сучасних тенденціях та перспективах розвитку України (розбудови держави, розробки правових норм, становлення ринкової економіки, визначення державної політики в галузі культури).

При цьому назрілі проблеми духовного оновлення суспільства, по влучному вислову завідуючого лабораторією соціального інтелекту Центру досліджень наукового потенціалу та історії науки НАН України Ю.Канигіна, створюються в Україні ситуацію, коли практика випереджає теорію[1]. Правдивість даного спостереження підтверджує серія публікацій в українській періодиці, ціла низка засідань “круглих столів”, організованих редакціями журналів з питань напрямів економічного і політичного реформування держави, створення національної моделі розвитку освіти та науки[2]. І, як правило, учасники дискусій сходяться на необхідності проведення реформ з огляду не тільки на світові орієнтири, а з урахуванням української ментальності, аби побудувати державу, адекватну українській вдачі. Однак ментальність вживається у масовій пресі скоріше у метафоричному плані, як синонім душі народу. Поділяємо думку дослідників, які вважають, що науковий аналіз категорії “ментальність” з усіма її структурними компонентами, а також чинниками, що спричиняють формування і функціонування, має посісти належне місце у нашій свідомості[3].

Зазначимо, що для вітчизняної науки цікавість до проблем ментальності, особливо до українського національного характеру, є традиційною. Так, наукові студії з даної проблеми були започатковані ще у середині ХІХ ст., причому одночасно з західноєвропейськими дослідженнями (французький історик Ж.Мішле у роботі “Народ”, К.Лампрехт “Історія німецького народу”, голландський історик Й.Хейзінги “Осінь середньовіччя: дослідження форм життя, форм мислення у ХІV – ХV ст. у Франції та

Нідерландах”).

Українська традиція вивчення ментальності починається від М.Костомарова (“Дві руські народності” (1861), І.Нечуя-Левицького (“Світогляд українського народу” (1878), потім буде продовжена істориками, філософами і психологами у 20-40-х рр. ХХ ст. в еміграції. Серед них слід згадати “Листи до братів-хліборобів” В.Липинського (1919 – 1926), “Нариси з історії філософії на Україні” Д.Чижевського (1931), його ж “Головні риси українського світогляду в українській культурі” (1940), “Світогляд українського народу” І.Мірчука (1942), “Призначення України” Ю.Липи (1938), “Вплив історії на український народний характер” П.Феденка (1942).

Після Другої світової війни центром досліджень української ментальності стала кафедра психології Українського Вільного університету у Мюнхені. Психологи Я.Ярема, О.Кульчицький, В.Янів, педагоги П.Ващенко, історик культури І.Мірчук досліджують різні чинники, що обумовили генезу української душі. Інформацію про творчий доробок згаданих авторів читач знайде у збірнику “Українська душа”[4], де вміщена детальна бібліографія студій з української ментальності, свого часу укладена В.Дорошенком, а в наш час доповнена С.Білоконем. Своєрідним підсумком стану вивчення проблеми представниками української діаспори став розділ “Риси характерології українського народу” в “Енциклопедії українознавства” під ред. В.Кубійовича (1949), підготовлений Д.Чижевським, О.Пріцаком, О.Кульчицьким (друге видання було здійснено в Україні у 1995 році)[5]. Роботи В.Петрова “Походження українського народу” (1947) та М.Шлемкевича “Загублена українська людина” (1954) увінчують зарубіжні студії з питань українського національного характеру.

Ще декілька років тому обізнаність вітчизняних дослідників відносно згаданого феномену духовного життя нації обмежувалася вище згаданими роботами. Зокрема, осмислення творчого доробку зарубіжної україністики з

проблеми та визначення нових підходів до вивчення ментальності було здійснено авторами вже згаданого збірника “Українська душа” та довідника “Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії”[6]. Останній хоча і містить статті, присвячені ментальності українського народу, однак хибує відсутністю загальної характеристики категорії менталітету. Слід відзначити, що в західноєвропейських енциклопедіях та довідниках ця категорія фігурує з 60-х років. Серед перших спроб наукового осмислення категорії ментальності у радянській історіографії необхідно згадати розвідки М.Бахтіна, Ю.Безсмертного, а також А.Гуревича[7]. Згадані автори, особливо відомий історик-медієвіст А.Гуревич, у своїх останніх роботах з проблем західноєвропейської культури[8], у трактуваннях менталітету були близькими до цивілізаційного підходу розуміння цієї категорії, яка склалася у рамках нової історичної школи французьких істориків, що дістала назву школи “Анналів”. Останні кваліфікували ментальність як душу цивілізації у вигляді спільної манери почувати, мислити, поводитись. Як підсумок наукового пізнання даного духовного феномена та отримання офіційного статусу категорії ментальності в інструментарії досліджень пострадянської науки слід розцінювати появу спеціальної статті у спільному російсько-французькому словнику “Опыт словаря нового мышления”[9] та словнику з історії західноєвропейської філософії[9]. Згадані статті визначають менталітет (у перекладі з французької *mentalite* означає “склад розуму, колективні уявлення, психологія”, хоча сам термін походить з латини – *mens* (розум, мислення, склад душі) як щоденну свідомість, спосіб бачення світу, індивідуальний чи колективний рівень свідомості.

Треба віддати належне: окремі українські автори у статтях, присвячених проблемам державтворення в Україні та стану національної самосвідомості, що вийшли з друку у 1991 – 1993 рр., використовували категорію ментальності, орієнтуючись на згадані словники, акцентуючи увагу на тому,

що це є склад душі нації чи колективне світосприйняття, спільна манера думати і відчувати. Саме ментальність на думку В.Чмира, як єдність психології та самоусвідомлення, стереотипів поведінки визначає різницю між націями[10]. З ним солідарна і В.Храмова, трактуючи менталітет як спільне “психологічне оснащення представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю у певне світобачення, яке визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб’єктивний “зріз” суспільної динаміки органічно включається до об’єктивного історичного процесу”[11]. Як правило, культурологи характеризують ментальність у руслі цивілізаційного підходу: як неповторну душу чи світобачення кожної національної культури, або приховану її логіку. Так, для В.Кизими ментальність є дух народу, хоча і не тотожний духу історичної культури, але сформований на її основі. І при всій неповторності історичних етапів розвитку духовності саме завдяки ментальності останні мають внутрішній зв’язок[12]. З ним солідарний В.Лісовий, наголошуючи, що етнос залишається ідентичним, якщо в ньому існує зв’язаність культурогенезу та опірність щодо чужородних засвоювань та новацій. А структура, що виконує базову регулятивну чи захисну функцію в даній культурі, на його думку, є ментальність, зокрема, практично незмінне її ядро, яке вперше було виявлене і проаналізовано швейцарським психіатром К.Г.Юнгом і назване ним ментальним архетипом (паттерном) колективного несвідомого[13]. Так, останній вважав, що сформувалося воно на доісторичній стадії формування етносу, коли домінувало алогічне або образне сприйняття світу, і тому існує у вигляді праобразів, символів мнемонічних структур головного мозку, як неусвідомлені реакції на довготривалі сумісні переживання групи[14]. Згадані праобрази колективного несвідомого добре відомі вітчизняним вченим. Так, В.Кизима називає їх “кодом” національної культури, що коріниться головним чином у міфології[15].

Культурологи та психологи згадані ментальні архетипи називають ще психологічними національними стереотипами і виявляють їх у народній культурі у вигляді сукупності міфічних знаків-символів, які і складають своєрідний естетичний та етичний банк культурної моделі чи світоглядну парадигму, що передається індивіду через культуру на рівні підсвідомого і детермінує як його поведінку, так і творчість[16]. Ця культурна спільність нації на рівні ментальних архетипів, наголошує В.Цимбалістий, є фундаментальною – “це культурна спільність першого порядку, бо лежить найближче до таких біологічних спільнот, як сім’я, родова община”[17]. З ним погоджується Ю.Канигін, трактуючи архетип як базову структуру ментальності, однак при цьому робить акцент на його властивості створювати умови взаємодії чи відштовхування народів. Якщо в душевному складі народів, підкреслює згаданий автор, спостерігаються глибокі відмінності на архетипному рівні, то жодними виховними заходами їх не усунути, в той час як ментальні відмінності культурно-виховного характеру, які він називає “поверхневими”, можуть нівелюватися в результаті виховних впливів[18].

Окрім серії публікацій, присвячених проблемі ментальності, що з’явилися протягом 1993 – 1995 років, проведено декілька наукових конференцій[19], що дозволило філософам, культурологам, соціологам, психологам, історикам, політологам при всій різноманітності визначення категорії ментальності кваліфікувати останню як універсальну категорію, що стає в нагоді за умов вже усвідомленої потреби об’єднання зусиль багатьох наук в розвитку знань про людину[20]. Для учасників конференції “Духовність. Ментальність. Саморозвиток особистості” вона уособлює інтегральну характеристику людей, що живуть у конкретній культурі, яка існує у вигляді сукупності уявлень, поглядів, почувань, спільності певної епохи, географічного регіону і соціального середовища і дає змогу передати своєрідність

бачення ними оточуючого світу, впливаючи водночас на історичні та соціальні процеси[21]. Таким чином, згадана категорія визнається важливим етнопсихологічним феноменом і своєрідною етнопсихологічною ознакою нації.

Цей поворот суспільних наук до переосмислення категоріального апарату досліджень і подолання табу матеріалізму на вивчення духовного світу людини, що відбувається у вітчизняній науці, на думку Ю.Канигіна, створює парадоксальну ситуацію. В той час, як у суспільній свідомості зміцнюється уявлення про неможливість національного відродження без інтелектуального і духовного піднесення, “без приведення в дію ментальних факторів, як категорія душі, духу, менталітету, які залишаються за межами предмета суспільствознавства”[22]. Тому він вважає, що слід рішуче позбавлятися наслідків виключення категорії менталітета з предмета суспільних наук, коли духовна гармонія особистісного світу відносилася лише до проблематики психологічної науки, що розглядала її в індивідуально-медичному ракурсі, поза соціальним контекстом. Згаданий автор і звертається до душі людини та менталітету як до феноменів інформаційної природи у статті “Душа та менталітет”. Так, він зазначає, що душа людини і суспільства, механізми їх функціонування в науковому плані майже ніким не розроблялися. В умовах, коли теорія інформаційного обміну як наука заявила про себе, з’явилася реальна можливість, наголошує автор, застосування інформаційного підходу до внутрішнього світу людини і соціуму, а це дає можливість структурувати людську психіку та виявити механізм її функціонування. Так, жива душа – субстанція життя, а її, вважає дослідник, мають всі живі істоти і вона характеризується біологічно-інформаційною природою, в той час, як духовну душу має лише людина.

Остання є субстанцією духу і має соціальну (інформаційно-семантичну) природу. Менталітет, підкреслює Ю.Канигін, – це структура, склад душі людини,

етносу, соціуму. Згаданий автор вдається до характеристики менталітету по горизонталі і вертикалі. Так, по горизонталі – це система, що складається із чотирьох елементів: розуму, волі, емоцій, життєвих установок (цінностей). Вертикальна структура пов'язується ним з двома елементами: архетипним (за К.Г.Юнгом) і культурно-виховним чи історичним. Дослідник вважає, що назріла потреба переведення вивчення менталітету з філософського рівня (теоретичного) на рівень операційний. Зокрема, він переконаний на принциповій можливості експертним шляхом оцінювати стан елементів ментальності, однак за умов розробки спеціальних методик кількісного аналізу для застосування комп'ютерної техніки[23].

Прибічником системного підходу до аналізу ментальності є О.Киричук. У виголошеній на конференції доповіді “Ментальність: сутність, функції, генеза”, він здійснив спробу такого комплексного психологічного аналізу (компонентно-структурного, внутрішнього і зовнішнього функціонування, історичної генези та прогностичних оцінок майбутнього розвитку української ментальності), де ментальність трактується складною ієрархічною системою духовного світу, яка обумовлює спрямованість людини, соціальної групи, нації, їх цілі та мотиви життєдіяльності[24]. Дослідник визнає існування ментальних підсистем: емоційної, вербальної (знання про об'єкт сприйняття), поведінкової (слугує імпульсом соціальних настроїв, цінностних орієнтирів, етичних цінностей). Автор детально з'ясовує психологічний феномен менталітету індивіда, застосовуючи теорію ментальної настанови, яка фіксує такі моменти, як стан нервової системи, окремі елементи спадковості, вияв готовності до реакції на зовнішній і внутрішній світ людини, зв'язок готовності з попереднім індивідуальним досвідом. Ментальні настанови, наголошує дослідник, на всіх рівнях – від ситуаційних до вселюдських визначають поведінку людини, соціальної групи, оскільки

вони тісно пов'язані з іншими складовими компонентами структури особистості. Вчинок, підкреслює О.Киричук, на відміну від таких категорій, як мотивація, воля, інтелект, характер, торкається не одного аспекту психіки людини, а становить їх єдність. Ментальні настанови реалізуються у вчинках і поділяються автором на предметові (спрямовані на зовнішній світ) та рефлексивні (скеровані на внутрішній світ людини). Окрім того, обидві за силою актуалізації можуть бути пасивними, споглядальними і активними. Щодо функцій, ментальність, наголошує О.Киричук, відіграє інтеграційну роль: хаотичний потік різноманітних вражень на рівні свідомості людини вона синтезує у певне світобачення[25]. Зазначимо, що останнє спостереження відносно функції ментальності поділяється більшістю авторів, що вдаються до аналізу згаданого феномену. Так, на думку О.Рудакевича, ментальність, на відміну від світогляду, має перш за все практичне спрямування – це не просто відображення навколишнього світу, а специфічне його бачення з огляду на усвідомлені потреби життя та самозбереження нації. Тому, підкреслює дослідник, ментальність не має внутрішньої диференціації на моральну, політичну, ідеологічну і т.п., а є цілісним духовним утворенням, що виступає результатом інтеграції даних всіх сфер свідомості людини і найкраще проявляється в манері думати, оцінювати, в стереотипах поведінки, в системі моральних вимог і принципах виховання[26]. З ним солідарний В.Кизима, відзначаючи цілісний характер ментальності, що є специфічним відображенням дійсності, обумовлений життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному середовищі[27].

Розглядаючи спадкування ментальних рис окремим індивідумом чи набуття їх шляхом виховання і навчання, О.Киричук виділяє внутрішні та зовнішні фактори цього процесу. До внутрішніх факторів ним відноситься філогенетична спадковість (природжена певна якість психічних

функцій: кордоцентричність, індивідуалізм чи колективізм, тенденція переваги емоційно-почуттєвої реакції над волею та інтелектом), особливості розвитку психічних процесів та функцій (пам'ять, мислення, сприйняття, воля, емоції). Зовнішні, на його погляд, представлені традиціями родинних стосунків, змістом і формою відносин індивіда з колективом[28].

Щодо етнічної ментальності, то вона, зазначає О.Киричук, виявляється у домінуючих життєвих настроях, у характерних особливостях світосприймання, у системі моральних норм, цінностей і принципів виховання, а також формах взаємин між людьми, у сімейних засадах, в організації побуту та формах самоорганізації етносу[29]. Спираючись на культурологічні та психологічні дослідження з проблем українського національного характеру, зокрема, праці М.Костомарова, В.Липинського, Д.Чижевського, О.Кульчицького, згаданий автор дає комплексну характеристику основних рис українського менталітету, вичленивши чотири системотворчі психологічні ознаки:

1. інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності;
2. кордоцентричність (сентименталізм, чутливість, любов до природи, яскравої орядовості, естетизм);
3. анархічний індивідуалізм, що виявляється у партикулярному прагненні до особистої свободи без належного стремління до державності;
4. перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, морального над інтелектуальним[30].

До спроби створення моделі українського менталітету вдалися і представники нової науки соціоніки, яка вивчає типи інформаційного обміну і спеціалізується на дослідженні психо-інформаційних систем (людина-колектив-етнос-держава).

Так, ними була доповнена структура колективного

несвідомого: до юнгівського архетипу додано архетип інформаційного обміну. Виходячи з тези, що свідомість людини має всі підстави розглядатися в якості інформаційної психічної системи, соціоніки обґрунтували правомірність застосування до неї теорії типів інформаційного обміну, зокрема, методу бінарних опозицій психічного обміну. Вони дійшли висновку, що природою передбачено певну спеціалізацію як людини, так і соціуму у сприйнятті зовнішнього світу, яка прослідковується на рівні психічних функцій, зокрема, виявляється у різниці психічних установок, яких виявлено вісім опозиційних пар. Саме вони, на думку науковців, визначають установку та поведінку людини в соціумі, тип зв'язку між ними, особливості мислення, тип реагування на стрес. А сукупність домінуючих згаданих психологічних парних опозицій інформаційного обміну і складає шкалу або своєрідність соціуму, яка і трактується соціоніками соціальним характером чи менталітетом. Отже, на ментальному рівні кожної нації домінують ті чи інші типи інформаційного обміну, які сформовані віками її існування в певному географічному і кліматичному середовищі у тісному зв'язку з культурним контекстом, що й віднесені представниками соціоніки до архетипу інформаційного обміну на рівні колективного несвідомого[31]. Безумовно, достовірність соціоністичної моделі української ментальності[32] не є безспірною, особливо в частині історичного аналізу, однак ігнорування нового підходу до менталітету навряд чи конструктивне.

Таким чином, останнім часом категорія ментальності посіла вагоме місце в науковому інструментарії вітчизняних дослідників-гуманітаріїв. Як правило, українські науковці, вдаючись до аналізу такого складного феномену духовного світу людини і соціуму, орієнтуються на західноєвропейську філософську традицію та поділяють її цивілізаційний підхід до вивчення ментальності. І попри всі відмінності у визначенні категорії менталітету, що простежується у розвідках

філософів, істориків, психологів, культурологів, згадана категорія трактується універсальною, що забезпечує об'єднання зусиль всіх наук у розвитку знань про людину і уособлює інтегральну характеристику людей, що живуть в одному географічному середовищі, на певному етапі історичного розвитку. У контексті певної культури вона являє цілісне духовне утворення, що є синтезом всіх сфер свідомості з вираженою практичною спрямованістю і проявляється у манері думати, почувати, в стереотипах поведінки, в етичних і естетичних цінностях, принципах виховання, розумінні спільної історичної долі.

В силу того, що дана категорія духовного світу людини та нації розуміється насамперед як єдність психологічна та історико-культурна (як спільне психологічне оснащення представників певної цивілізації), що закорінена в традицію суспільного життя етносу і закодована на рівні колективного несвідомого та передається індивіду як підсвідомо, так і шляхом засвоєння культурних надбань попередніх поколінь, вона визнається важливою етнопсихологічною ознакою нації, яка дає останній можливість зберігти свою самоідентичність.

Водночас вітчизняні науковці розробляють власні підходи до системного аналізу згаданої категорії, зокрема, визнається доцільним та перспективним застосування кількісних методів до характеристики структури ментальності, здійснено перші спроби моделювання українського менталітету на основі понятійного апарату нової науки соціоніки, що спеціалізується на вивченні психоінформаційних структур.

1. Канигін Ю. Душа і менталітет // Вісник НАНУ – 1994. – №5. – С.44.
2. “Круглий стіл”: “Україна посткомуністична: у пошуках “третього шляху” // Політична думка – 1994. – № 2; “Круглий стіл”: “Лідерство, еліта, влада. // Політична думка – 1994. - № 3; “Круглий стіл”: “Україна в геополітичному інтер'єрі кінця ХХ ст.” // Політична думка – 1994. – № 2;

- Патон Б. Наша духовність: як її науково збагнути? // Вісник міжнарод. асоціації українців. – 1993. – № 1; Українська національна культура (проект нової концепції) // Слово і час. – 1991. – № 2. – С.71-84; Кравченко І. Культура як національна мета // Віче. – 1995. – № 2. – С.131-141; Вервес Г. Біля джерел новітньої культури // Слово і час. – 1993. – № 3; Кизима В. Своя доля і свій шлях широкий // Віче. – 1993. – № 1. – С.7-22; Його ж “Незалежність від” чи “незалежність для”? Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – № 9. – С.141-1152; Шудря І. Духовний оберіг нації // Розбудова держави – 1995. – № 5-6.
3. Канигін Ю. Вказ. праця. – С.44.
  4. Українська душа. – К., 1992.
  5. Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – Т.2. – С.694 – 718.
  6. Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. – К., 1993. – С.213 – 214, 273 – 274.
  7. Бахтин М.М. Два способи изучать историю культуры // Вопр. философ. – 1986 – № 12; Бессмертный Ю. Споры о главном (к итогам коллоквиума) // Новая и новейшая история. – 1990. – №6; Гуревич А. Категории средневековой культуры. – М., 1984.
  8. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. – М., 1989; Його ж – Средневековый мир: культура безмолвующего большинства. – М., 1986.
  9. Современная западная философия: Словарь. – М., 1991; 50/50. Опыт словаря нового исторического мышления. – М. – П., 1989. – С.177.
  10. Чмир В. Карби нашої самосвідомості // Розбудова держави – 1993. – № 6. – С.8 – 17.
  11. Храмова В. До проблеми української ментальності // Українська душа. – К., 1992. – С.4.
  12. Кизима В. “Незалежність від” чи “незалежність для”?

- Маргінальна сутність ментальності України. // Віче – 1993. – № 9. – С.115.
13. Лісовий В. Етнос і нація // Вісник НАНУ – 1994. – № 9. – С.48. Юнг К.Г. Архетип і символ. – М., 1991.
  14. Кизима В. Вказ. праця. – С.114.
  15. Там же. – С.115.
  16. Даниленко В. Стереотип. монотип, архитип у культурних моделях // Слово і час. – 1994. – № 1. – С.55 – 59; Храмова В. Вказ. праця. – С.4.
  17. Цимбалістий Б. Родина і душа народу // Українська душа. – К., 1992. – С.66.
  18. Канигін Ю. Вказ. праця. – С.51.
  19. Ментальність. Духовність. Саморозвиток особливості. – Київ-Луцьк, 1994. – Ч.1-2; Національна ідея в духовній культурі України ХІХ-ХХ ст. // Філософська і соціологічна думка –1993. – № 11-12. – С.238 – 247.
  20. Калініна Н.Ф. Особистість у суспільстві та індивід у культурі // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості... – С.77.
  21. Береговий І.Й. Методологічні основи концепції пізнання: проблема менталітету української філософії // Там же. – С.26 – 33.
  22. Канигін Ю. Вказ. праця. – С.45.
  23. Там же. – С.44 – 52.
  24. Киричук О. Ментальність: сутність, функції, Генеза // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості... – С.7 – 20.
  25. Там же. – С.10 – 12.
  26. Рудакевич О. Ментальність і політична культура української нації // Розбудова держави. – 1995. – № 1. –С.25 – 26.
  27. Кизима В. Вказ. праця. – С.114.
  28. Киричук О. Вказ. праця. – С.12.
  29. Там же. – С.13.
  30. Там же. – С.11.
  31. Букалов А.В. Соционика – новый подход к пониманию

- человека и общества // Соционика, менталогия и психология личности. — 1996. — № 1. — С.2 — 5; Чурюмов С.И. Соционика как методология // Там же. — С.71 — 76; Єрмак В.Д. Соционіка — інструмент для гуманітарних досліджень // Слово і час. — 1993. — № 7; Букалов А.В., Бойко А.Г. Соционика: тайна человеческих отношений и биоэнергетика. —К., 1992.
32. Донченко Е. Концепция социальной психики и общества // Философская и социологическая мысль. — 1994. — № 1 — 2. —С.136 — 154.

В.І.Яременко (Хмельницький)
До питання про характер Української козацької держави

Джерела нав'язують історикам свою термінологію, але вчені мислять категоріями свого часу, а, отже, і словами свого часу[1]. Стосовно посталоого з середини XVII ст. в Україні політичного організму дослідники вже давно вживають не самоназву “Військо Запорозьке”, а сучасний адекватний термін, — “Гетьманщина”.

“При тодішньому укладові економічних взаємин, при ступневі розвитку громадських ідей не лише в Україні, а й у всій Європі козацька держава не могла будуватися на іншій базі, як станового устрою”,[2] — наголошував ще І.Лисяк-Рудницький. Нинішні науковці не заперечують важливої ролі козацького стану в створенні держави[3]. Але чи можна її назвати становою військовою диктатурою? Якою була, зрештою, форма цієї станової держави в європейському контексті? Куди вона еволюціонувала і чи не була від свого початку приречена на загибель?

На ці питання буде легше відповісти, коли ми заглибимося в першопочатки Війська Запорозького. Не можна частково не погодитися із тими аналітиками, котрі твердять, що

Запорожжя було “сакральною територією, обраною для вправлення в лицарсько-духовному подвигу”, і виникло як своєрідне продовження вже зникаючих католицьких рицарських орденів (Ігор Кравченко). Адже в листах до польського короля та московського царя першої половини XVII ст. козацькі провідники повсякчас згадують про “нижайшую и покорную рыцарскую службу” або “вірное услужене в діле рицерском”[4]. “Потом поклон наш наніжайший со всем Восйком Запорожским и с послугами рыцерскими твоему царскому величеству покорно отдаем”, [5] – мовиться в листі Богдана Хмельницького до царя 8.ІІ.1649 р. Універсали полковників та гетьманів обов’язково спочатку адресувалися “товаришам нашим, панам отаманам, городовым козакам” або в добу державотворення ще й “полковникам, осавулам, сотникам, отаманам”, а вже після того войтам, бургомістрам “і вшелякое кондиції людям”, як написано в універсалі Б.Хмельницького від 24.ХІ.1651 р.[6]

Козацькі юрисдикції для власних суддів і старшин, засновані на звичаєвому праві, таки мали певну юридичну вагу, якщо для їх відмінення ще 1613 р. приймалися спеціальні установлення вального сейму у Варшаві[7]. Якщо католицький єпископ Йосип Верещинський ще 1596 р. розробляє проект Задніпровського князівства для запорозьких козаків[8] – щось на зразок Тевтонського ордену. Козацький літописець Самійло Величко через подані у своєму творі козацькі універсали, якими умотивовується війна з поляками, вживає вислів “шляхетно уроджені козаки..., котрі багато літ славляться численними рицарськими справами й відвагою на цілому підсонні”, відокремлюючи козаків від “сільського посполитого народу”[9].

У витязі зі звіту королівських комісарів про ревізію козацького реєстру та наслідки селянсько-козацького повстання за 1638 р. натрапляємо на вельми цікаве висловлювання: “... бо ні хлопи без козацького імені і поради, ані козаки без хлопської сили вистояти не можуть”[10].

Можливо, що в ньому сутнісна ознака соціальних катаклізмів Речі Посполитої: селяни потребували прикриття своїх дій лицарським статусом (“...без козацького імені”), а козаки так затято боролися зі шляхтою та магнатами, використовуючи селянство, бо обидва алоцерковні стани не могли ужитися в затісній уже на XVII ст. рицарській споруді. Йдеться, звичайно, про самодостатність козацького усвідомлення свого призначення. Масовий перехід шляхти на бік Війська Запорозького в добу Хмельниччини, добре досліджений В.Липинським, не був доланням якихось больових порогів, бо означав звичайну “рокіровку” на одному й тому ж рицарському полі, тобто переміщення в рамках однієї системи (приклад Юрія Немирича).

Можна провести певну аналогію між початком Хмельниччини та селянської війни в Німеччині, саме в аспекті рицарських прав. В 1522 р., вловивши загальний настрій, виступило нижче лицарство на чолі з Францом фон Зіккінгеном, яке мало ідеологічною засадою вчення гуманіста Ульріха фон Гуттена про рицарську єдину Німеччину. Повсталі хотіли, щоб вони залишалися єдиною проміжною ланкою між нижчим станом та імператором[11]. Відомо, що Запорожжя, яке піднялося на війну з 1648 р., теж спочатку сподівалося на порозуміння з королем, на повернення та примноження прав і вольностей. Літопис Самовидця виразно вказує, що “початок і причина войны Хмельницького ест едино от ляхов на православіє гоненіє и козакам отягощеніє”, котрих до всяких “незносних діл приставляли”, а про утиски посполитих згадує вже нижче[12]. Варто звернути увагу, що і в Англійській буржуазній революції військовий елемент відігравав дуже важливу роль, висуваючи свої претензії та права, а сам Кромвель походив із старого рицарського роду.

Але якщо невдалий виступ німецьких рицарів привів до їхнього відходу із історичної арени, то Військо Запорозьке з Хмельниччиною досягло апогею своєї політичної впливовості та упревілювання. Воно стало основним суб’єктом правових

стосунків посталої держави. Навіть українським містам цар дає привілеї лише через “чолобитну Богдана Хмельницького, гетмана Войска Запорозького”[13]. Проте нова держава, попри запозичення всього запорозького, виявилася не здатною повністю абсорбувати, як на Заході, рицарський дух Запорозького Війська. Запорозька Січ зберігла свою автономію. Запорожці нарешті зрівнялися зі шляхтою в т.зв. “Бендерській конституції” Пилипа Орлика, яка була побудована “за зразком *раста конвента* – угод, що їх польська шляхта укладала із своїми виборними королями”. В цьому документі вживаються поняття “Військо Запорозьке” і “Військо запорозьке Нижньої течії Дніпра” або “Низове Військо Запорозьке, яке посилює своїх представників до Генеральної Ради”[14]. Лексично-юридичний вислів “гетьман і все Військо Запорозьке” часів становлення держави знаходить у “Виводі прав України” П.Орлика своє розчленування: з одного боку – “князь і стани”[15], а з іншого – традиційне самоуправно-служиле лицарство (“Запорозьке Військо Низове”). В цій своєрідній політичній дихотомії і криється, на наш погляд, один із основних чинників можливої приреченості козацької держави.

1. Блок. Апология истории. – М., 1973. – С.86.
2. Лисяк-Рудницький І. Историчні есе: У 2-х т. – Т.1. – К., 1994. – С.26.
3. Див., напр.: Українська козацька республіка в середині XVII ст. – Хмельницький. 1990.
4. Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – М., 1953. – Т.1. – С.238; Т.2. – С.130.
5. Там же. – Т.2. – С.133.
6. Там же. Т.1. – С.180, 183, 184; Т.2. – С.152.
7. Селянський рух на Україні 1569 – 1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993. – С.351.
8. Див.: Сас П.М. Економічні засади проекту Задніпровського

князівства Йосипа Верещинського // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань). – К. -Ч., 1993. – С.75 – 78.

9. Величко С. Літопис. – Т.1. – К., 1991. – С.78, 292, 295.
10. Селянський рух... – С.285.
11. Див.: Грановский Т.Н. Лекции по истории средневековья. – М., 1986. – С.96.
12. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.45 – 46.
13. Воссоединение... – Т.3. – С.553.
14. Див.: Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. – К., 1993. – С.29 (текст документа)
15. Див.: Вивід прав України. – Львів, 1991. – С.46.

Сокико О.І. (Київ)

Роль найманого війська в еволюції інституту гетьманства (кінець XVII – XVIII ст.)

Тривкість того чи іншого політичного інституту в державі завжди визначалася не тільки й не стільки його опертям на примарні інтереси соціальних груп, як підтримкою реальних силових структур. Причому коло обов'язків останніх з плином часу майже не змінювалося: це забезпечення особистої безпеки можновладця, охорона його режиму, реалізація та військово забезпечення зовнішньополітичних претензій, поліцейний контроль над підданими. Історія розвитку й занепаду феодальних держав свідчить про те, що для більшості суверенів найзручнішими засобами при здійсненні подібних функцій були наймані війська. Зокрема, в останній чверті XVII ст. подібні утворення з'явилися й на Україні. У Гетьманщині найманців традиційно пов'язують із компанійськими та сердюцькими полками, проте не слід

забувати й про існування особливого надвірного війська – жолдаків і драгунів, що безпосередньо здійснювало охорону гетьмана та найважливіших урядових установ. Значного поширення наймані підрозділи набули й у правобережних державців (перші звістки про сердюків маємо з часів П.Дорошенка). Судячи з форм утримання та характеру функціонування військ гетьманів Є.Гоголя та А.Могили, їхній кістяк частково складався також з найманців[1]. Суперечливий розвиток державотворчих тенденцій не дозволив тут гетьманській владі вповні використати свої внутрішні потенції росту, а відтак разом із найвищим козацьким зверхником сходять з історичної арени й охотницькі війська.

Історичні корені виникнення й функціонування зтяжного війська при найзначніших посадових особах козацької адміністрації слід шукати в найманих “компаніях”, що набиралися заможною полковою старшиною. Ще з часів Б.Хмельницького подібні частини існували й при гетьманському дворі. Імовірно, більшість з них комплектувалася вихідцями з сусідніх країн – поляками, волохами, сербами й т.д. На початку гетьманування Д.Многогрішного (1668 р.) Глухівськими статтями було вперше обумовлено створення найманого полку, що відтак переходив з розряду приватної охорони до складового елемента державного устрою Гетьманщини з досить широкими повноваженнями[2]. Подальші події показали, що перший охотницький загін не тільки опікувався суспільним спокоєм, але й став слухняним інструментом жорстокої централізаційної політики Д.Многогрішного, І.Самойловича та І.Мазепи[3]. Таке посилення гетьманської влади, зрозуміло, спричинило спроби старшини відновити свою силову монополію, викорінивши зтяжну компанію як неконтрольований нею елемент центрального управління. Саме цим почасти можна пояснити й активне інспірування виступів проти найманських підрозділів у масах посполитих і козаків, численні скарги до московських царів про

обтяжливість охотницького війська[4]. Подібні супліки російський уряд сприймав відносно спокійно, аж поки сам не зіткнувся із серйозною загрозою своїй владі на Україні, коли під час Північної війни затягне військо активно діяло на боці І.Мазепи та завзято обороняло його столицю.

При обранні новим гетьманом І.Скоропадського (1709 р.) цар милостиво дозволив “охотные полки поставитъ для пропитания... в тех местех, где великаго разорения не было, для чего оные полки ныне и от походу военного увольняются”[5]. Проте зберігати такий status quo було надто небезпечно й 1726 р. скасовано сердюцькі полки, а з трьох компанійських утворено 2, які відтепер несуть виключно поліційну службу. Хоч із обранням на гетьманство Д.Апостола (1728 р.) йому вдалося утворити ще один компанійський полк, першопочаткова функція найманого війська так вже й не відродилася. Виведені з-під прямого підпорядкування гетьманові, скорочені чисельно, охотницькі полки назавжди перестали відіграти роль військової підтримки гетьманської влади, займаючись виловлюванням злодіїв та волоцюг. З огляду на це не дивно, що ці підрозділи проіснували до 1775 р., майже на десятиріччя переживши скасування гетьманства[6].

Загалом треба відзначити, що факт виникнення й тривалої еволюції охотницького війська справив достатньо серйозний вплив на перебіг подій політичної історії Гетьманщини, її соціальні процеси та формування владних структур.

1. Чухліб Т. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684 – 1689) // Середньовічна Україна. – 1994. – Вип.1. – С.126; Літопис Самовидця. – К., 1971. – С.124.
2. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т.2. – С.104.
3. ЦНБ НАН України, ІР. – Ф.2, № 14191; Величко С. Вказ. праця. С.159.
4. ЦНБ НАН України, ІР. – Ф.2, № 14092, 14186.
5. Бантыш-Каменский Д. Источники Малороссийской истории.

—М., 1859. — Ч.2. — С.5 — 11.

6. Полное собрание законов Российской империи. — СПб., 1830. — Т.23. — № 14. 385.

І.В.Верба (Київ)
Дилема Петрик — Мазепа в наукових студіях
Олександра Оглоблина

Славетний український історик-емігрант Олександр Оглоблин (1899 — 1992) чимало своїх високопрофесійних досліджень присвятив історії України кінця XVII — початку XVIII століття, а саме добі гетьмана Івана Мазепи. Одне з центральних місць в його мазепіанському циклі посідає з'ясування питання ставлення і принагідної участі Івана Мазепи в повстанні його відомого сучасника гетьмана ханської України Петрика (Петра Іваненка). Цієї проблематики невтомний вчений торкнувся в своїх численних і відомих розправах, на кшталт “Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 року” (К. 1927 р.), “Мазепа і Петрик” (К., 1929), “Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)” (К., 1929), “Боротьба старшинських угруповань на Гетьманщині в кінці XVIII ст. і виступ Петрика” (Львів, 1940), “Гетьман Іван Мазепа та його доба” (Нью-Йорк, 1960) та інших. В них, на основі значного фактичного матеріалу, який науковець скрупульозно зібрав в багатьох архівосховищах Києва (Відділ рукописів і стародруків Всенародної бібліотеки України, Центральний архів давніх актів) та Москви (Архів Міністерства закордонних справ) він прийшов до висновку що:

1) повстання Петрика 1692 року було виявом старшинської опозиції, яка хотіла відірвати Україну від Московщини, а разом з тим антагонізмом між значними аристократичними українськими козацькими родами проти тодішньої проросійської політики гетьмана Лівобережної

України Івана Мазепи;

2) Петрик міг бути зняряддям у руках Мазепи в його політиці відносно Російської держави. Це він ілюструє такими словами:

“Давні спільники, старі дорошенківці, гетьман і генеральний писар, Мазепа й Кочубей розпочали цю важливу й таємну справу спільно. На меті було скласти угоду з Кримом і за кримською допомогою вибитися з-під московської зверхності, вміти з антитурецької коаліції добитися кращих умов задля українського торгу на Чорноморщині, утворити самостійну Українську державу”;

3) повстання Петрика 1692 року, яке виразно уособлювало соціальні риси, повернуло задуми І.Мазепи в іншу площину. Він пожертвував Петриком заради утримання влади в своїх руках, разом з тим позбувся на деякий час старшинських і автономістичних рухів, як того силою вимагали російські державці.

Отже, вже в ранній період свого гетьманування, за міркуванням О.Оглоблина, Іван Мазепа виношував антимосковські наміри. Його політична програма здобуття Україні політичної незалежності не зреалізувалася. Окрім того, виступ Петрика засвідчив тяглість державотворчої традиції, яка виразно існувала в кращих аристократичних умах, починаючи з часів Хмельниччини.

А.А.Козловський, С.Ж.Пустовалов (Київ)
Дослідження багатошарового городища
на о.Байди

З 1991 р. продовжуються дослідження багатошарового городища на о.Байди (Мала Хортиця). Цей острів має дуже вигідне для тривалої оборони становище. Він невеликий: шириною – 150-180 м та довжиною – 520 м. Поділяється на дві частини: верхню високу, скелясту, що височить над водою

на 12 – 14 м, та нижню – пишану дюну висотою – 3 – 4 м над рівнем води.

Висока частина острова дорівнює за площею приблизно 2 га. Тут знаходяться оборонні споруди та інші залишки форту Запорозької корабельні, збудованої у 30 рр. XVIII ст. За межами укріплень XVIII ст. острів спускається ледь помітними терасами до колишньої протоки, яка відділяє високу частину острова від низької. У минулому острів час від часу з'єднувався з правим берегом р.Дніпро. Так, на картах XVIII ст. між островом та правим берегом позначені численні мілини та коси.

На вигідне для оборони положення острова багато разів звертали увагу археологи та історики. Так, уперше, археологічні розкопки провадилися тут М.Макаревичем, та О.Бодяньським напередодні Вітчизняної війни (Матеріали розкопок не зберіглися). В 1950 та 1953 рр. в західній частині форту корабельні працював В.Пешанов. Їм було закладено три шурфи та траншея, що перерізала вал. Матеріал, що він отримав, був віднесений ним до бронзової доби, черняхівської культури та XVIII ст.

Перші більш-менш значні розкопки провів на острові Р.Юра. Було досліджено дві землянки солдат, перерізано південний вал форту. Автор розкопок зробив висновок, що спорудження валу XVIII ст. повністю зруйнувало попередні культурні нашарування, серед яких він виділяв катакомбні матеріали, пізню бронзу та козацькі матеріали. Р.Юра вважав, що подальші дослідження на Байді не доцільні.

Після нього майже 20 років о.Байда не досліджувався. Тільки у зв'язку із створенням Хортицького історико-культурного заповідника та вивченням у його межах всіх археологічних пам'яток – таке завдання було поставлено перед археологами – в 1989 р. на о.Байди почалися розвідкові роботи (Іллінський В.С.). Кілька влучно закладених шурфів довели наявність на городищі незайманого культурного шару на південь від укріплень XVIII ст., а також ділянки, перспективні

для вивчення, у самому форті. Виявилось, що городище доби бронзи та замочок XVI ст. набагато більші, ніж форт XVIII ст. Оборонні споруди XVIII ст. лише доповнювали більш ранні захисні укріплення.

Постійні роботи на острові почалися з 1991 р. Була проведена топографічна з'йомка острова, зроблена єдина сітка квадратів: В 1991 р. було вивчено ділянку на півдні городища. Виявлено дві кам'яні стіни катакомбної доби, залишки спаленої невеликої башти (городні) XVI ст. У тому ж році в межах укріплень XVIII ст. північніше розкопу Р.Юри було вивчено майстерню по ремонту зброї XVI ст. Тут знайдено, крім уламків зброї та захисного обладунку, й монету, що датується 1529 р.

У 1992 р. південна ділянка (розкоп № 1) досліджувалася на північ та на південь від того, що було вивчено у 1991 р. На півночі розкрито напівземлянку доби пізньої бронзи (білозерська культура), яка зруйнувала житло попереднього катакомбного часу. Загальна площа виявленого житла до 50м². На південь від розкритих в 1991 р. стін були виявлені два потужних рова з північними стінами, укріпленими каменем. Вони датуються катакомбним та пізньобронзовим часом. У 1993 р., продовжуючи розкоп № 1, перерізано куртину XVIII ст. Розріз показав, що її насипання відноситься ще до часів пізньої бронзи. Пізніше вона тільки підправлялася. У південно-східному куту городища було закладено пошукову траншею. Було виявлено залишки стін катакомбного часу та пізньої бронзи, а також невиразні рештки XVI та XVIII ст.

В північно-східній частині городища було виявлено козацьку землянку з пічкою-кам'яною, смітник XVIII ст. та культурний шар доби пізньої бронзи. На півночі досліджувалася ділянка північніше майстерні, розкритої в 1991 р. Було виявлено розвал стіни катакомбного часу, залишки житла пізньої бронзи, землянку чи напівземлянку XVI ст., вогнище того ж часу та дерев'яне наземне житло XVIII ст. Також смітник XVIII ст.

У західній частині городища під валом форту XVIII ст. було розкрито двокамерне житло XVI ст. та залишки культурного шару доби бронзи. Виявилося, що вал почав насипатися ще за часів бронзи й лише на 1,5 – 2,0 м був підсипаний під час будівництва Запорозької корабельні.

У 1994 р. всі роботи були зосереджені у південно-західній частині поселення. Було виявлено три стіни катакомбного часу, рештки поганої збереженості житла того ж часу та залишки дерев'яних укріплень козацького часу.

У 1995 р. продовжувалося дослідження південно-західного кута городища, де було виявлено ділянки двох кам'яних стін катакомбного часу з ровом між ними та білозерську напівземлянку, що прорізала кам'яні укріплення катакомбного часу. Цього ж року провадилися роботи на розкопі № 2 північніше валу форту. Тут було виявлено дерев'яне житло XVI ст. та заглиблене приміщення (погреб?).

За час розкопок на городищі о.Байди досліджено близько 1500 м² тобто всього 7 – 8% загальної площі поселення.

Під час робіт спільної експедиції Інституту археології НАН України і Хортицького заповідника на північній, підвищеній частині о.Байди, а також на піщанистому схилі, було зафіксовано залишки укріплень і кілька об'єктів, які можна датувати XVI ст., тобто часом, коли існував замок, збудований Д.Вишневецьким.

Замок мав досить складну систему укріплень, яка складалась з трьох ліній. Перша з них складалась з дерев'яного палісаду і, можливо, рову. Палісад складався з вкопаних в ґрунт вертикальних палей діаметром 0,25 – 0,3 м. Огорожа ця повністю згоріла і простежувалась у вигляді шару золистого з вуглинками піску шириною до 1,5 м. Такий же золистий шар було зафіксовано і в 60 м на схід, що свідчить про наявність цієї огорожі по всьому периметру укріпленої частини. Можливо, що перед загорожею проходив рів, але оскільки він співпадає з ровом епохи бронзи, то виділити його досить важко.

Найбільш цікавим елементом першої лінії укріплень була виявлена під час розкопок городня. Споруда мала підпрямокутну форму розміром 2 x 3 м і була впущена в ґрунт між двома кам'яними валами епохи бронзи, причому, частина кам'яної кладки була розібрана і використана для укріплення стін городні.

Городня загинула від сильної пожежі, але вдалося встановити, що для її спорудження було використано колоди діаметром 0,15 – 0,3 м. В середині городня була забутована камінням і піском. Серед обгорілих залишків городні було зафіксовано 3 наконечника стріл, причому, один з наконечників стирчав у згорілій колоді.

Друга лінія укріплень проходила на відстані 15 м від першої, вище по схилу. Це також була дерев'яна огорожа, від якої простежується потужний шар золлистого піску з домішками вуглинок. Ширина цієї смуги досягає 2,5 м.

Третя лінія укріплень знаходилась в 9 м вище по схилу від другої лінії. Лінія ця складалася з валу та рову. Для їх спорудження були використані вал та рів епохи бронзи. Рів мав глибину до 1,8 м, понад рвом простежено стовпові ями діаметром 0,2 – 0,4 м. Можливо, тут знаходився вхід в замок у вигляді настилу, або моста над рвом. Про це може свідчити наявність значної кількості вуглинок в культурному шарі саме в цьому місці. Ця лінія укріплень була повністю зруйнована під час будівництва фортеці XVIII ст.

Будівлі, досліджені на укріпленій території, мали досить різноманітні конструктивні особливості. Всього було досліджено вісім об'єктів різноманітного призначення. В плані більшість будівель мали підпрямокутну форму і лише одна будівля була круглою. Конструкція стін також була досить різноманітною. В трьох будівлях (1,3,5) стіни мали стовпову конструкцію, причому, в двох з них простежувався центральний стовп. В двох будівлях стіни мали складну комбіновану конструкцію (2, 4). Тут було простежено залишки зрубів, але водночас фіксувалися ямки від стовпів. В одній

будівлі (6) в конструкцію стін входили камні. В двох будівлях (7,8) конструкцію стін виявити не вдалося.

Не простежується сталості і у використанні опалювальних пристроїв. Печі кам'янки зафіксовані у чотирьох будівлях, відкриті вогнища в двох, одночасне існування пічі кам'янки і відкритого вогнища зафіксовано в одному житлі. В одній з будівель простежено послідовну заміну пічі на відкрите вогнище.

Забудівля замку, ймовірно, була рядовою. Зокрема, один такий ряд простежується понад валом XVIII ст. До речі, вал XVIII ст. частково перекрив будівлі XVI ст., завдяки чому вони краще збереглися. З восьми досліджень будівель більшість (6) були житловими. В двох будівлях виявлено сліди виробництва.

Однією з найцікавіших була будівля 4. Будівля знаходилася в південно-західному кутку фортеці і частково перекривалася валом XVIII ст. Вона мала в плані підквадратну форму, стінами орієнтована по сторонах світу і була заглиблена в ґрунт на глибину до 0,5 м від давньої поверхні. Вхід в будівлю простежувався з півдня, площа її була близько 16,5 м². Будівля загинула від сильної пожежі, тому частина дерев'яних конструкцій збереглася у вигляді завалів згорілого дерева.

Стіни будівлі склалися з колод діаметром 0,15 – 0,2 м, залишки нижніх вінців простежуються по всьому периметру будівлі, перерва простежується в місці входу. Вздовж стін та по кутах фіксуються стовпові ямки, а часом і залишки згорілих стовпів. По дві стовпових ямки було зафіксовано в південно-західному та в північно-західному кутах, по одному – в північно-східному та південно-східному. По одному стовпу зафіксовано в центрі південної та північної стін, два стовпа стояло вздовж східної стіни.

На долівці було зафіксовано залишки колод, які лежали в напрямку південь – північ, а над ними перпендикулярно фіксуються залишки дошок. Ці дані дають змогу в деякій мірі реконструювати будівлю. Основу стін складали вертикальні

стовпи діаметром до 0,25 м, між якими кріпилися горизонтальні колоди. Могло бути кілька способів кріплення цих колод. В західній стінці колоди могли вкладатися між двома вертикальними стовпами, на інших стінах могли кріпитися в паз. Така комбінована конструкція може пояснюватися відсутністю якісного будівельного лісу. Дах будівлі, виходячи з розташування колод і дошок в центрі будівлі, можливо, був двоскатним. Долівка будівлі знаходилась на рівні материкової скелі, на окремих ділянках долівка була підсипана білим піском, потужністю до 0,15 м.

У північно-східньому куті будівлі, на деякій відстані від стін, на підсипці висотою до 0,3 м знаходилась піч кам'янка. Піч мала підпрямокутну в плані форму розміром 1,3 x 1,0 м. Внутрішні розміри печі 1,0 x 0,7 м, черинь складався з обпаленого піску. Склепіння печі складалося з каменю, але було повністю зруйноване.

В дослідженій будівлі було зафіксовано значний речовий комплекс. Більшість знахідок було виявлено на долівці біля печі, а також в північно-західній частині будівлі. Частина цих знахідок відноситься до елементів кріплення. Так, в місцях скупчення горілого дерева було знайдено близько 20 цілих і фрагментованих цвяхів, а також залізних скоб та костилів.

На півні долівки було знайдено три фрагментованих ножа, один з яких довжиною до 20 см міг мати бойове призначення. Тут же було зафіксовано фрагментоване стремено з округлою нижньою плиткою розміром 12 x 10 см. Стремена такого типу характерні для народів сходу. До предметів кінської упряжі відноситься фрагмент вудил – стрижень з рухливим кільцем довжиною 9,5 см. Знайдено також фрагмент залізної підковки від чобіт з м'якою підошвою.

Частину знайдених речей можна віднести до інструментів майстра-зброяра. Зокрема, це два пробійника підпрямокутної у розрізі форми довжиною 15 та 8,5 см. Поруч знайдено кулелійку загальною довжиною 8 см, вона подібна до невеликих кліщів на шарнірі з негативом кулі у верхній частині

і литниковим отвором з другого боку. За допомогою кулелійки можна було відливати кулі діаметром 1,1 см.

На долівці і в заповненні над нею було знайдено кілька фрагментів накладних мідних пластин від захисного обладунку, деякі з яких мали сліди розрубаності. Виділяється фрагмент довжиною до 20 см і шириною до 3,5 см, який у верхній частині має кілька отворів для кріплення пластини на тканину або шкіру. Пластини такого типу фіксувалися в будівлі 2. Такі пластини застосовувалися в панцирах типу “бригандин”.

До предметів озброєння відносяться дві сокири, які мали широке лезо, трикутний в плані отвір для руків'я і мали довжину 20 і 17 см, причому, друга сокира була розколота на дві частини. Біля одного з повалених стовпів було знайдено вістря стріли довжиною 7,8 см. Стріла черешкова ромбовидна, перо в розрізі лінзоподібне. Тут же знайдено залізний предмет у вигляді круглої у розрізі втулки з фрагментом прямокутної у розрізі пластини, на поверхні добре простежуються сліди проковки. Можливо, це заготовка для наконечника піки, або списа.

Дуже цікавою, на наш погляд, є знахідка гарматного ядра, виготовленого з каменю. Ядро мало діаметр 10,5 – 11 см, було розколоте на чотири частини і обпалене з одного боку. Воно знаходилося серед скупчення згорілих колод і дошок біля південно-східного кутка будівлі і, можливо, від удару цього ядра будівля була зруйнована.

В заповненні та на долівці було знайдено кілька точильних брусків з пісковіку. Кераміки знайдено небагато – близько 20 фрагментів, з яких виділяються 6 фрагментів від червоноглиняної посудини з денцем діаметром 16 см та фрагменти ручок від амфороподібних посудин.

Під час розкопок було зафіксовано значну кількість остеологічного матеріалу. Вдалося виділити кістки дикого кабана, свині, вівці. Дуже цікавою є знахідка близько 2,5 кг обгорілого зерна дикого жита, яке зберігалося в мішку або в

діжці і під час пожежі згоріло.

За комплексом речових знахідок та даними стратіграфії будівля 4 може бути датована серединою XVI ст. Будівля, ймовірно, належала майстру-зброяру, який не тільки працював, але й жив тут, на що вказує наявність в будівлі печі і запасу зерна. На нашу думку, будівля загинула під час штурму замку турками, які обстрілювали його з гармат.

Речовий комплекс, зафіксований під час дослідження інших об'єктів XVI ст., також досить специфічний. Зокрема, майже в усіх будівлях виявлено зброю — сокири, бойові ножі, деталі луків, наконечники стріл, багато свинцевих куль. Дуже цікавими виявилися знахідки вогнепальної зброї: фрагмент від бронзової гармати калібру 110 см, фрагменти від трьох т.з. ручниць різної збереженості, гнотові трубки, а також спусковий гачок з гнототримачем.

Крім зброї зафіксовано невелику кількість кераміки, цвяхи, скоби, господарчі ножі, кістяні та металеві гудзики. Дуже цікавою є знахідка срібного гроша Сігізмунда I 1529 р. Монета була знайдена на долівці будівлі 2.

Результати досліджень на о.Байди дозволяють говорити про існування тут досить великого укріпленого пункту. Пункт цей мав три лінії захисних споруд і був досить густо забудований різноманітними за конструкцією і призначенням спорудами. Виходячи з слабкого культурного шару і одноразової забудови, існував цей пункт короткий час і загинув під час військового нападу.

Речовий комплекс, монетні знахідки і дані стратіграфії дозволяють датувати цей укріплений пункт другою чвертю XVI ст. Знайдені в культурному шарі і в більшості об'єктів наконечники татарських стріл і кам'яне ядро в будівлі 2 свідчать про загибель об'єкту під час нападу на нього татар і турків.

Вся сукупність даних, отриманих нами в результаті археологічних досліджень, співпадає з відомостями писемних джерел про спорудження Д.Вишневецьким замку в Пониззі

Дніпра. Тому досліджуваний нами об'єкт на о.Байди (М.Хортиця) можна ідентифікувати як замок Д.Вишневецького.

Дана пам'ятка становить значну цінність для вивчення історії запорозького козацтва, особливо періоду його становлення, і тому потребує подальшого археологічного дослідження.

Зміст:

- Смолій В. А. Ще раз про Богдана Хмельницького, Переяславську угоду та уроки історії.....3
- Степанков В.С. Українська революція в контексті європейського революційного руху XVI-XVII ст. (спроба порівняльно-історичного аналізу).....12
- Мицик Ю.А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст.....24
- Чабан А.Ю. Середнє Подніпров'я: біля витоків української державності.....34
- Шама О.І. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-московського договору 1654 р. (про зміни в усторовій структурі українських земель).....41
- Брехуненко В.А. Стосунки українського та донського козацтва у контексті козацько-польських протиріч (XVI – перша половина XVII ст.).....52
- Стороженко І.С. Про воєнну доктрину Б.Хмельницького: Концепція виснажування ворога.....60
- Горобець В.М. Українсько-російські відносини та політико-правовий статус Гетьманщини (друге половина XVII – перша чверть XVIII ст.).....67
- Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні напрями дослідження.....75
- Чухліб Т.В. Чи вирішена проблема участі українських

козаків у битві під Віднем 1683 року?.....84

Цибульський В.І. Волинь в перші роки Визвольної війни українського народу середини XVII ст.....94

Гурбик А.О. Томаківська Січ: проблема хронологічної локації.....105

Сергієнко Г.Я. Державна символіка і атрибутика в політичній культурі козацтва Запорозької Січі....(119)

Станіславський В.В. Постачання та фінансування запорозького війська в кінці XVII ст.....127

Струкевич О.К. Політикокультурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті.....134

Мельник Л.Г. Обмеження гетьманської влади урядом Петра I (1708–1710 рр.).....146

Путро О.І. Мазепинці Мирівичі (з історії української політичної еміграції XVIII ст.).....151

Лашенко Х. "Права і Вольності Війська Запорозького" у XVIIIст.: розуміння та еволюція поняття..... 156

Мельникова Л.С. Козаки у північно-західному Причорномор'ї (кінець XVIII – перша половина XIX ст.).....162

Стафійчук В. До історії державних установ Гетьманщини: посада "реєнта" у висвітленні української

історіографії ХІХ – ХХ століть..... (169)

Гром В.М. Дослідження актуальних проблем Визвольної війни в українознавчих центрах західної Європи і Америки.....177

Кулинич І.М. Впливи внутрішніх і зовнішніх факторів на створення і розвиток незалежної Української держави в нову добу та новітній час.....184

Шевченко Н.В., Черних І.Д. Менталітет як категорія наукового пізнання духовного світу людини та нації (огляд вітчизняних досліджень).....195

Верба І.В. Дилема Петрик – Мазепа в наукових студіях Олександра Оглоблина.....216

Козловський А.А., Пустовалов С.Ж. Дослідження багаточарового городища на о.Байди.....217

Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань зверстано на комп'ютерному обладнанні редакційно-видавничого віддуду Черкаського державного університету ім. Б.Хмельницького.

Відповідальні за випуск:

Чабан А.Ю., Морозов А.Г., Мельниченко В.М.

Коректура і комп'ютерне макетування:

Рогуляк В.В.

Друк здійснено в редакційно-видавничому відділі

ЧДУ на різнографі формату А3

Рогуляк В.В., Сокол Н.Л.

Тираж 100 примірників

Адреса редакційно-видавничого відділу ЧДУ:
257017, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81, кім. 116
тел. (0472) 47-13-16, факс 47-22-33

